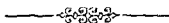

ॐ तत् सत् ।

श्रीशंकराचार्यविरचितग्रंथसंग्रहः ।

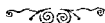
श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम् ।

हरि रघुनाथ भागवत

इत्यनेन गार्भ्यगोत्रजित्तराजनब्राह्मणेन
पुण्यपत्तनभ्येन तस्योभितम् ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

शाब्दिकाह्न शकाब्दा. १८५१

पुण्यपत्तने अष्टेकर कंपनी

इत्येतेः प्राकाश्यं नीतम् ।

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

पण्डी विद्यालय संस्कृत प्रेसनालय कर्नाटकी कान्पुर

Works of Shree Shankaracharya.

In Original Sanskrit.

I.	Bhagavadgeeta with Bhashyam.	Rs.	2.
II.	Ten Principal Upanishads with Bhashyam.	Rs.	10.
III.	Brahmasutra with Bhashyam.	Rs.	4.
IV.	Minor Works.	Rs.	4.

Published by and obtainable from

Ashlekar & Co. Poona City, India.

PREFATORY NOTE

— — — — —

In the year 1911 I conceived the project of publishing a cheap and handy edition of the works of Shree Shankaracharya the great teacher of Hindu philosophy in general and Advaita philosophy in particular. In 1915 I set myself to work and began with the *Geeta-bhashyam*. For preparing a copy for the press, I consulted three editions — (1) The Vani Vilas edition, (2) The Ananda bhram edition and an old edition printed and published at Poona with Anandagiri's commentary and the commentary called *Paramarthaprakasa*. Thus my editing was merely preparing a good copy for the press from these printed editions and the reader can see if I have done the work well. The first edition of this book saw light of day in 1916.

I traced the quotations referred to by Shree Shankara in this work and gave the references in their respective places using inverted commas. This is a feature which I hope the reader will appreciate.

I consider it a fortunate thing that all the volumes of the series have now been printed and published at least once. The present is the second edition of the *Geeta bhashya*. The *Bhashya* on the ten *Upanshad*s also has been published twice.

Poona city, 8th December 1929

H R Bhagavat

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
 व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् ॥
 अर्द्धतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
 मं व त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवात्तारिणीम् ॥१॥
 नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
 कुल्लारविंदायतपत्रनेत्र ॥
 येन त्वया भारततैलपूर्णः
 प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥२॥
 प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ॥
 ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥३॥

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनदन ॥

पाथो वत्स सुधीभाक्ता दुग्ध गीतामृत महत् ॥४॥

वसुदेवसुत देव कसचाणूरमर्दनम् ॥

देवकीपरमानद कृष्ण वन्दे जगद्गुहम् ॥५॥

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गाधारनीलोपला

शल्यग्राहयती कृपेण वहनी कणन वेलाकुला ॥

अश्वत्थामरिर्कूर्णघोरमजरा दुयाधनावतिनी

सोतीर्णा खलु पाडवे रणनदी कैवर्तक केशव ॥६॥

पाराशर्यवच सरोत्तममल गीतार्थगधोत्कट

नानाख्यानकफेसर हरिकथासमोधनावोधितम् ॥

लोके सज्जनपट्टपदैरहरह पेपीयमान मुदा

भूयाद्भारतपकज कलिमलप्रध्वसि न श्रेयसे ॥७॥

मूक करोति वाचाल पगु लषयते गिरिम् ॥

यत्कृपा तमह वन्दे परमानदमाधवम् ॥८॥

य ब्रह्मावरुणैर्द्रुद्रमरुत स्तुन्वन्ति दिव्यै स्तवै

वन्दे सागपदम्भोपनिषदेर्गायन्ति य सामगा ॥

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति य योगिनो

यस्यात न विदु सुरासुरगणा देवाय तस्मै नम ॥९॥

इति ध्यानम् ।

गीता सुगीता कर्तव्या स्मिन्ये शास्त्रविस्तरै ।

या स्वय पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनि मृता ॥

अनुक्रमणिका ।

अध्यायः	श्लोकसंख्या	पृष्ठानि ।
१ अर्जुनविषादयोगः	४७ ...	१— ७
२ साख्ययोगः ...	७२ ...	८— ४०
३ कर्मयोगः ...	४३ ...	४१— ६०
४ ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः	४२ ...	६०— ८२
५ संन्यासयोगः ...	२९ ...	८२— ९७
६ ध्यानयोगः ...	४७ ...	९७—११६
७ ज्ञानविज्ञानयोगः ...	३० ...	११६—१२६
८ ब्रह्माक्षरनिर्देशः ...	२८ ...	१२६—१३६
९ राजविद्याराजगुह्ययोगः	३४ ...	१३६—१४८
१० विभूतियोगः ...	४२ ...	१४८—१५९
११ विश्वरूपदर्शनम् ...	५५ ...	१५२—१८०
१२ भक्तियोगः ...	२० ...	१८०—१८८
१३ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगः ...	३४ ...	१८८—२१७
१४ गुणत्रयविभागयोगः	२७ ...	२१८—२२७
१५ पुण्योत्तमयोगः ...	२० ...	२२८—२३७
१६ दैशमुरसंपद्विभागयोगः	२४ ..	२३८—२४६
१७ श्रद्धात्रयविभागयोगः	२८ ...	२४६—२५४
१८ मोक्षसंन्यासयोगः	७८ ...	२५५— ३००

श्लोकसंख्या ७००

द्वितीयाध्यायात्ते 'साख्ययोगः' इत्यस्मिन्स्थाने 'गीताधर्मसूत्रण' इति केचिदाहुः । तथा तृतीयाध्यायं 'शाननिष्ठावर्णनं' इति नाम्नाऽऽ ।

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

नारायणः परोऽव्यक्तादङ्गमव्यक्तसम्भ्रमम् ।

अद्वयत्वात्स्त्वमे लोकाः समद्रीपा च मेदिनी ॥

स भगवान्सृष्ट्वेद जगत्तस्य च स्थितिं चिरीर्षुः मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षण धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्याश्च सनत्सनदनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षण धर्मं शानवैराम्यलक्षणं ग्राहयामास । द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च जगतः स्थितिकारणम् । प्राणिना साक्षादभ्युदयनिश्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिराश्रयोऽर्थिभिरनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेनानुष्ठानतृणा कामोद्भवाङ्गोपमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिमूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भूमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्या वसुदेवादत्तेन कृष्णः किल समभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्ब्रह्मर्षिभ्रममेदानाम् ॥

स च भगवाञ्ज्ञानैश्वर्यशक्तिप्रलवीर्यतेजोभिः सदा सपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैशर्वा स्वा माया मूलप्रवृत्तिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमावया देहवानि न जात इव च लोकानुग्रह कुर्वन् लक्ष्यते । स्वप्नोपजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिक धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोरधौ निमग्नयोपदिदेश, गुणाधिर्देहिं रक्षतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मं प्रवर्गमिव्यतीति । स धर्मं भगवता यथोपदिष्ट वेदव्यासः सर्वशो भगवान्गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकद्वैतैरुपनिबन्ध ॥

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थंगारसग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थ-
विकरणायानेवैर्विद्वृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यन्वयविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकि-
कैर्गृह्यमाणमुपलभ्याह विवेक्तोऽर्थनिर्धारणार्थं सश्रेयसो विवरणं करिष्यामि ॥

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संश्लेषतः प्रयोजनं परं निश्रेयसं सहे-
तुकस्य संसारस्यात्यंतोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्म-
ज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति । तथेमेव गीतार्थं धर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तं “स
हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मण पदनेदने” इत्यनुगीतासु [मभा. अश्व. १६.१२] ।
तत्रैव चोक्तम् “नैव धर्मी न चाधर्मी न चैर हि शुभाशुभौ”* [मभा. अश्व.
१९.७] । “यः स्यादेकासने लीनस्तूर्णा किंचिदचितयन्”† [मभा. अश्व.
१९.१] । “ज्ञानं सन्यासलक्षणम्” [मभा. अश्व. ४३.२५] इति च ॥

इहापि चाते उत्तमर्जुनाय ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’ [गी.
१८.६६] इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यर्णानाश्रमा-
श्लोद्दिश्य विहितः स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन् ईश्वरार्पणबुद्धयानुष्ठीय-
मानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसधिवाजितः । शुद्धमत्त्वस्य च
ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्रेयसहेतुत्वमपि
प्रतिपद्यते । तथा चेमेमेवार्थमभिसंधाय कर्ष्यात् ‘ब्रह्मण्याधाय कर्माणि’ [गी.
५.१०] । ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सग त्यक्त्वात्मशुद्धये’ [गी. ५.११] इति ॥

इमं द्विप्रकारं धर्मं निश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परं
ब्रह्माभिधेयमूलं विद्वेदतोऽभिव्यज्यदिशिष्टप्रयोजनसंघाभिधेयम् गीताशा-
स्त्रम् । यतस्तदर्थं विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिं अतस्ताद्विवरणे यन्नः
त्रियते मया ॥

अत्र च धृतराष्ट्र उवाच धर्मश्रेय इत्यादि ।

* ‘नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहा च यः’ इति, महाभारतपाठः ।

† यः स्यादेकान्तं आर्मानस्तूर्णा किंचिदचितयन् इति तथा च यः स्यादे-
कासने लीनस्तूर्णा किंचिदचितयन् इति महाभारतपाठौ ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥

मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

अत्र दूरा महेत्यासा भीमार्जुनसमा युधि ॥

युधामनो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥५॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥६॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निरोध द्विजोत्तम ॥

नायका मम सैन्यस्य संजय तान्ब्रवीमि ते ॥७॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥८॥

अन्ये च बहवः दूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्मानिराश्रितम् ॥

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिराश्रितम् ॥१०॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमश्रिताः ॥

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्त सर्व एव हि ॥११॥
 तस्य सजनयन्हर्षं कुरुवृद्ध पितामह ॥
 सिंहाद वितयोञ्चै शरद दम्भौ प्रतापमान् ॥१२॥
 तत शत्राञ्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखा. ॥
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभयत् ॥१३॥
 तत श्वेतैर्हैर्युक्ते महति स्यदने स्थिता ॥
 माधव पाण्डवश्चैव दिव्यौ शरौ प्रदध्मन्तु ॥१४॥
 पाञ्चजन्य हृषीकेशो देवदत्त धनञ्जय ॥
 पाण्डू दम्भौ महानख भीमकर्मा वृकोदर ॥१५॥
 अन्तविजय राजा कुतीपुत्रो युधिष्ठिर ॥
 नकुल सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पको ॥१६॥
 काश्यपश्च परमेज्वास शिरडो च महारथ ॥
 धृष्टगुप्तो निराटश्च सात्यकिश्चापराजित ॥१७॥
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वश पृथिवीपते ॥
 सौमद्रश्च महानाहु शरान्दध्मु पृथक् पृथक् ॥१८॥
 स घोषो धार्तराष्ट्राणा हृदयानि व्यदारयत् ॥
 नभश्च प्रथिव्यां चैत्र तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥
 अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धर्ताराष्ट्रान्कपिध्वज ॥
 प्रवृत्ते शस्त्रसपाते धनुरत्यम्य पाण्डव ॥२०॥
 हृषीकेश तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥

अर्जुन उवाच ।

सेनयोन्मयोर्मध्ये रथ स्थापय मेऽन्युत ॥२१॥
 यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्त्रितान् ॥
 कर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नणसमुत्तमे ॥२२॥
 योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागता ॥

धार्तराष्ट्रस्य दुर्वृद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षिवः ॥२३॥

संजय उवाच ।

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुर्वानिनि ॥२५॥

तत्रापश्यस्त्रियतान्पार्थः पितृन्व पितामहान् ॥

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥

श्वशुरान्मुहुरदश्रैव सेनयोरुभयोरपि ॥

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धून्वधस्थितान् ॥२७॥

कृपया परयाविष्टो विपीदन्निदमब्रवीत् ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्प्रस्रव्यैव परिदह्यते ॥

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हृत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥३४॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ॥
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥
 निश्च्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥
 पापमेवाश्रयेदस्मान्दृष्ट्वैतानासतायिनः ॥३६॥
 तस्मान्नादां वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्ब्रह्मांधवान् ॥
 स्वजनं हि कथं हत्वा मुखिनः स्याम माधव ॥३७॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥
 कुलभ्रयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातरुम् ॥३८॥
 कथं न क्षेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तिनुम् ॥
 कुलभ्रयकृतं दोषं प्रपश्यद्विजनार्दन ॥३९॥
 कुलभ्रये प्रणश्यन्ति कुश्रुर्माः सनातनाः ॥
 धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥
 अधर्माभिभवत्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ज्येय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥
 संकरो नरकायैव कुलघातां कुलस्य च ॥
 पतन्ति पितरो ह्येवं लुनपिंडोदकाक्रियाः ॥४२॥
 दौषेरेतैः कुलघातां वर्णसंकरकारकः ॥
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुज्याणां जनार्दन ॥
 नरके नियतं घासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥
 अहो दत्त महत्पापं कर्तुं व्यथसिवा वयम् ॥
 यद्राज्यसुरलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥
 धार्तराष्ट्रा रणे ह्ययुस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

भंजय उवाच ।

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥

विसृज्य सगरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥४७॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया वैयासिक्या भीष्मपर्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

संजय उवाच ।

तं तथा कृमयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥

विपीडन्तमित्रं चाभ्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमित्रं विषमे समुपस्थितम् ॥

अतार्यजुष्टमस्त्रमर्कषीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

हृद्यं मा स्म गम पार्थ नैतत्रायुपपद्यते ॥

धुत्रं हृदयदैर्यं त्यक्त्योत्तिष्ठ परतप ॥३॥

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हाविरसूदन ॥४॥

गुरून्हत्वा हि महानुभावाश्च

श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥

हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव

मुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

न चैतद्विद्वः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥

निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानप' [गी.३.३] इति । तथा च योगबुद्ध्याश्रया कर्मयोगेण निष्ठा विभक्ता वक्ष्यति 'कर्मयोगेण योगिनाम्' [गी.३.३] इति । एव माग्व्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते शानकर्मणोः कर्तृत्वान्कर्तृत्वैरन्वयानेकत्वबुद्ध्याश्रययोर्युगपदेकपुरुषाश्रयत्वासम्भव पश्यता । यथैतद्विभागवचन नथैव दर्शितं शातरथीये ब्राह्मणे "एतमेव प्रजाजिनो लोमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रजन्ति" इति सर्वसर्ममन्यास विधाय तच्छेपेण "किं प्रजसा करिष्यामो येषां नोऽयमात्माय लोके" [वृ.४.४.२२] इति । तत्रैव च "प्राग्द्वारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा प्रावृत्तो धर्मजिज्ञासोत्तरकाल लोकेष्वयसाधन पुत्र द्विप्रसार च वित्त मानुष दैव च, तत्र मानुष वित्त कर्मरूप पितृलोक-प्राप्तिमाधन विद्या च दैव वित्त देवलोकेऽप्राप्तिमाधन सोऽकामयत" इत्यविद्या-कामयत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । "तेभ्यो व्युत्थाय प्रज-जन्ति" श्लोके व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्वि-भागवचनमनुपपन्न स्याद्यदि श्रौतसर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥

न चाजुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्वर्मणस्ते' [गी.३.१] इत्यादि । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भव बुद्धिसर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्त कथमनुतो-ऽश्रुत बुद्धेश्च सर्मणो ज्यायस्य भगवत्प्यारोपयेमृषैव 'ज्यायसी चेत्वर्मणस्ते मता बुद्धिः' [गी.३.१] इति ॥

किं च यदि बुद्धिसर्मणोः सर्वेषा समुच्चय उक्तः स्यादजुनस्यापि स उक्त एवेति 'यच्छ्रेय एतयोरैव तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्' [गी.५.१] इति कथमुभयोरुपदेदो सति अन्यतरविरय एव प्रश्नः स्यात् । न हि पित्तप्रसामना-र्थिनो धैरेण मधुरं शीतं च भोक्तव्यमि-युषदिष्टे तयोग्यतरत्पित्तप्रसामनकारणं ब्रूहीति प्रश्नः सम्भवति ॥

अथाजुनस्य भगवदुक्तवचनार्थीचेरमानवधारणनिमित्तं प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः भ्यते । श्रौतावचनं तु भिन्नमिति सोऽथ त्वत् ।

किमर्थमित्य त्व भ्रान्तोसीति । न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्टदन्वयेन द्वै
निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति चक्षु युक्तम् ॥

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि
सर्वमुपपन्नम् । किञ्च धनियस्य बुद्ध स्मार्ते कर्म स्वधर्म इति जानतः 'तर्कि
कर्मणि घोरे मा नियोजयसि' [गी.३.१] दन्वुपालभोऽनुपपन्नः ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे ईपन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणात्म-
ज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्वर्णयितुं शक्यः । यस्य त्वशानाद्रागादिदो-
षतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यजेन दानेन तपसा वा विशुद्धतत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्न
परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेद सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च
निवृत्तेऽपि लोकाग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्ति तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्न-
वृत्तिरूपं दृश्यते, न तत्कर्म जेन बुद्धेः समुच्चय स्यात् यथा भगवतो वासु-
देवस्य धनधर्मचेष्टित न ज्ञानेन समुच्चयते पुरुषार्थमिदये, तद्वत्तत्त्वाभि-
सम्बन्धकाराभावस्य तुल्यत्वाद्बिदुष । तत्प्रवित्तु नाह करोमीति मन्यते न च
तत्फलमभिसम्बन्धते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽभिहीनादिकर्मलक्षणधर्मानुष्ठाना-
याहितभिः काम्य एवाभिर्होत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिदृते चिन्तेऽपि कामे तदेवा-
भिहीनाग्रनुतिष्ठतीऽपि न तत्काम्यमभिहीनादि मन्वति । तथा च दर्शयति
भगवान् 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' [गी.५.७] 'न करोति न लिप्यते' [गी.
१३.३१] इति तत्र तत्र ॥

यच्च 'पूर्वैः पुरातरं कृतम्' [गी.४.१५] 'कर्मणैव हि संसिद्धिमा-
स्थिता जननादयः' [गी.३.२०] इति, तत्तु प्रविभज्य विधेयम् । तत्कथम् ।
यदि तत्तत् पूर्वं जनकादयः तत्प्रविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युः ते लोक-
संप्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तत' [गी.१.२८] इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमा-
स्थिता । कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्म-
संन्यासं कृतवन्त इत्यर्थः । अथ न ते तत्त्वविदः, ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा
साधनभूतेन संसिद्धिं सन्वयन्ति ज्ञानोत्पत्तिलक्षणा वा संसिद्धिमास्थिता जन-

कादय इति व्याख्येयम् । एतमेवायं वक्ष्यति भगवान् 'सत्त्वगुद्वये कर्म कुर्वन्ति' [गी.५.११], 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः' [गी.१८.४६] इति । इत्युक्त्या सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठा वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्ती यथा ब्रह्म' [गी.१८.५०] इत्यादिना ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे केवलशब्देव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिर्न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणसो विभज्य तत्र दर्शयिष्यामः ॥

तत्रैव धर्मसमूहचेतसो मिथ्याज्ञानवतः महति श्लोकागरे निमग्नस्याहु-
नस्यान्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्ततः कृपया अर्जनमुद्दिष्टापुरात्म-
ज्ञानायावतारयन्नाह—

श्रीभगवानुवाच ।

अशौन्यात्तन्वशोचस्व प्राज्ञवादांश्च भाषसे ॥

गतासूतगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

अशौन्यादित्यादि । न शौच्या अशौच्या भीष्मद्रोणादयः सदृक्तन्वा-
त्परमार्थरूपेण च नित्यन्वात्, तानशौच्यानवशोचोऽनुशोचितयानसि ते
म्रियन्ते मन्निमित्तमह तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यमुत्पादिनेति । त्व
प्राज्ञवादान् प्राज्ञवता बुद्धिमता वादाश्च वचनानि च भाषसे । तदेतन्मौढ्य
पाण्डित्य च विबद्धमात्मानि दर्शयस्वुन्मत्त इवेत्यभिप्रायः । यस्माद्गतासूनात्-
प्राणान्मृतान् अगतासूतगताप्राणाञ्जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः ।
पण्डा आत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः "पाण्डित्यं निर्विषयं" [बृ.३.
५.१] इति श्रुतेः । परमार्थतस्तु नित्यानशौच्याननुशोचस्यतो मूढोऽप्यीत्यभि-
प्रायः ॥११॥

कुतस्तेऽशौच्या यतो नित्याः । कथम्—

न त्वेषाहं जानु नासं न त्व नेमे जनाधिपाः ॥

न चैव न भविष्याम, सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

न त्थिति । न त्वेव जातु कदाचिद्देह नास किं त्वासमेव । अतीतेषु देहो-
त्पत्तिविनाशेषु घटादिषु वियदिव नित्य एवाहमात्मित्यभिप्रायः । तथा न त्व
नासीः किं त्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नासन्निवासमेव । तथा न चैव
न भविष्यामः किं तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्परमुत्तरका-
लेऽपि । त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचन
नात्मभेदाभिप्रायेण ॥१२॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टातमाह--

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥

तथा देहान्तरप्रानिर्धारस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहघट आत्मनोऽ-
स्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रगरेण कौमारं कुमारभावो ज्ञात्वावस्था यौवन
यूनो भावो मध्यमावस्था जरा वयोहानिर्जीर्णावस्थेत्येतास्तिहोऽवस्था अन्यो-
न्याविकल्पाः । तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थापजनने नोपजन-
नमात्मनः किं तर्ह्यविक्रियस्यैव एकस्य द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा ।
तथा तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तर तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविभ्रियस्यै-
वात्मन इत्यर्थः । धीरो धीमास्तनैव सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥१३॥

यत्रप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न समवति नित्य आत्मेति विज्ञान-
तस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियो-
गनिमित्तो मोहः दुःखयोगनिमित्तश्च शौकः । इत्येतद्दर्शनस्य वचनमाश-
वय भगवानाह--

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

मात्रास्पर्शा इति । मात्रा आभिर्मायन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीर्नो-
द्रियाणि । मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुः-
खदाः शीतमुष्ण सुख दुःख च प्रपच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शा

विभ्याः शब्दादयः । मात्राश्च स्वर्शाश्च शीतोष्णसुरदुःखदाः । शीतं कदा-
चित्सुखं कदाचित् दुःखम् । तथोष्णमप्यनियतस्वरूपम् । सुरदुःखे पुनर्नि-
यतरूपे यतो न व्यभिचरतोऽतस्ताभ्या पृथक्शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । यस्मात्ते
मात्रास्पर्शादय आगमापायिन आगमापायशोलास्तस्मादनिन्याः । अतस्ताऽशी-
तोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व तेन हर्षे विषाद वा मा कार्पीरित्यर्थः ॥१४॥

शीतोष्णादीन्सहतः किं स्यादिति शृणु—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥

समदुःखसुरसं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

य हीति । य हि पुरुष समदुःखसुर समे दुःखसुखे यस्य त समदुः-
खसुख सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहित धीर धीमन्त न व्यथयन्ति न चात्-
यन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः स नित्यात्मदर्शननिष्ठो ब्रह्म-
सहिष्णुरमृतत्वायामृतभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥१५॥

इतश्च शोकमोहावृत्त्वा शीतोष्णादिसहन युक्तं, यस्मात्—

नासतो विशते भावो नाभावो विशते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

नासत इति । नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः समारणस्य न विद्यते
नास्ति भावो भवनमस्तिता ॥

न हि शीतोष्णादि समारण प्रमाणैर्निरूप्यमाण वस्तु सद्भवति । वि-
कारो हि सः विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसत्त्वात् न चक्षुषा निरूप्यमाण
मृदातिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वात् सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत् ।
जन्मप्रध्वसाभ्या प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः मृदादिसारणस्य च
तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेन्न सर्वत्र
बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धेरसद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्,
यद्विषया व्यभिचरति तदसदिति सदसद्भिर्भागे बुद्धितरे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी
सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे । न नीलोत्पल्वन्सन्वटः सन्वटः स-हृत्तीति ।

एव सर्वत्र । तथोर्बुद्धयोर्घटादिबुद्धिर्व्याभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्मात् घटादिवुद्धिविषयोऽसन्व्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्या सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेन्न पत्रादायि न सद्बुद्धिदर्शनात् । विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः । सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेन्न पत्रादावदर्शनात् । सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेन्न, विशेष्याभावात् । सद्बुद्धिविशेषणानियया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ विविचया स्यात्, न तु पुनः सद्बुद्धेरविव्याभावात् एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेन्न इदमुदरमिति मरीच्यादावन्वयतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यादर्शनात् ॥

तस्माद्देहादेर्बुद्धस्य च समारणम्यासतो न विद्यते भाव इति । तथा सतश्चात्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यबोचाम ॥

एवमात्मानात्मनोः सदसतोऽभयोरपि इष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत्यदेवासदसदेवैति त्वनयोर्धयोक्तयोस्तत्तदर्शिमि । तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्व ब्रह्मणो याथात्म्यं तत् द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिमिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिना दृष्टिमाश्रित्य शोऋ मोह च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वन्द्वानि विस्मारेऽयमसत्रेव मरीचि जलवृन्निमग्न्यावभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्राय ॥१६॥

किं पुनस्तत्सदेव सर्वदास्तीति उच्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टं शीलमस्येति । तुल्योऽसतो विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । निम् । येन सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं सदा स्येन ब्रह्मणा सानाशमाकाशेनेव पत्रादयः । विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य न व्येति, उपचयापचयौ न यातीत्यव्यय तस्याव्ययस्य । नैतत्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवचोद्देहादिवत् । नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावा-

यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेन ब्रह्म व्येति । अतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो
विनाशो न कश्चिन्कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽपि ।
आत्मा हि ब्रह्म सगन्तानि च त्रियाविरोधात् ॥१७॥

किं पुनस्तदस्यत्त्वात्मसत्ता व्यभिचरतीति, उच्यते—

अतवन्त इमे देहा नित्यस्थोक्ताः शरीरिणः ॥

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्य भारत ॥१८॥

अतवन्त इति । अतवन्तोऽन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तः ।
यथा मृगवृण्णिनादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्या
अतस्त्वयेमे देहा. स्वप्रमायादेहादिवचान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः. शरीरवतो-
ऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः । नित्यस्याना-
शिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वात्कोके नागस्य च । यथा देहो
मर्मामृतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽप्यन्यथापरिणतो व्याघ्यादियुक्तो
जानो नष्ट उच्यते । तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनपि नाशेनास्यगोऽस्ये-
त्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्व स्यादात्मनस्तन्मा मूढिति नित्यस्या-
नाशिन इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ॥

ननु आगमेनात्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न, आत्मनः
स्वतः सिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्तो प्रमाणान्वेषणा भवति ।
न हि पूर्वमित्त्वमहमित्यात्मानं प्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा
नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणमतद्धर्मोप्यारोपणमात्रनिव-
र्तकत्वेन प्रामाण्यमात्मनः प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थशापरत्वेन । तथा च श्रुतिः
“यन्माक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वोत्तरः” [बृ. ३.४.१] इति ॥

यस्मादेव नित्योऽविनियश्चात्मा तस्मात् युष्यस्व युद्धादुपरम मा वार्थः
इत्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्ताव्यता विधीयते । युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोऽन्मो-
हप्रतिबद्धस्वर्णीमारते । अतः तस्य कर्तव्यप्रतिबधायनयनमात्रं भगवता
त्रियते । तस्मात् युष्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥१८॥

शोकमोहादिससारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतस्या-
र्थस्य साक्षिमूले ऋचावानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यते सुद्वे भीष्मादयो मया
हन्यन्तेऽहमेव तेषां हन्तेत्येषां बुद्धिर्मुपैव ते । कथम्—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

य एनमिति । य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रि-
यायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं देहहनेन हतोऽहमिति हननक्रियायाः
कर्ममूलं, तातुभौ न विजानीतौ न ज्ञातवन्तावधिवेनेनात्मानम् । हन्ताह
हतोऽहमिति देहहनेनात्मानमहप्रत्ययविषयं यौ विजानीतस्तावात्मस्व-
रूपानभिजावित्यर्थः । यस्मात्तावमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति,
न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविद्वियत्वात् ॥१९॥

कथमविद्विय आत्मेति द्वितीयो भगवः—

न जायते म्रियते वा कदाचि-

त्रायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ॥

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

न जायत इति । न जायते नोत्पद्यते जनिलक्षणा वस्तुविभिन्ना
नात्मनो विद्यत इत्यर्थः । न म्रियते वा । वाशब्दकार्थे । न म्रियते चेत्यन्या
विनाशलक्षणा विद्विया प्रतिविष्यते । कदाचिच्छब्दः सर्ववित्रियाप्रतिषेधैः
सम्पृष्टे न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवम् । यस्मादयमात्मा भूत्वा
भगवन्नियामनुभूय पश्चादभविताऽभाव गन्ता न भूयः पुनस्तस्मान्न म्रियते ।
यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । वाशब्दान्नाशब्दाच्चाय-
मात्माऽभूत्वा वा भविता देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते । यो ह्यभूत्वा
भविता स जायत इत्युच्यते नैयमात्माऽतो न जायते । यस्मादेव तस्मादजो
यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च । यद्यप्याद्यन्तयोर्धिद्विययोः प्रतिषेधे सर्वा

विक्रियाः प्रतिपिडा भवन्ति तथापि मध्यभाविनीना विक्रियाणा स्वशब्दैरेव तदर्थः प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुत्तानामपि यौवनादिममस्तविक्रियाणा प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इत्यपभ्रंशशब्दा विक्रिया प्रतिपिध्यते शश्वद्भवः शाश्वतः । नापश्रियते स्वरूपेण निरवयवत्वात् नापि गुणरूपयोगापभ्रः निर्गुणत्वात् । अपभ्रयविरतीनापि वृद्धिलक्षणया विक्रिया प्रतिपिध्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्धतेऽभिनय इति चोच्यते । अथ त्वात्मा निरवयवत्वात्पुराणि नव एवेति पुराणो न वर्धते इत्यर्थः । तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । हन्ति अत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न विपरिणमत इत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे पद् भावविकारा लौकिकरस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मा इति याव्यर्थः । यस्मादेव तस्मात् 'उभौ तौ न विजानीतः' [गी.२.१९] इति पूर्वेण मन्त्रेण अस्य संशयः ॥२०॥

'य एन वेत्ति हन्तार' [गी.२.१९] इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रिययाः कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिशय 'न जायते' [गी.२.२०] इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसहरति—

वेदाविनाशितं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

वेदाविनाशितमिति । वेद विजानात्पविनाशिनमत्यभावविकाररहित नित्य विक्रियामारहित यो वेदेति संशयः । एन पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमज जन्मरहितमव्ययमपश्रयरहित कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रिया करोति कथं या घातयति हन्तार प्रयोजयति । न कथंचित्किंचिदन्ति न कथंचित्किंचित् घातयतीत्युभयत्रोदर एवार्थः प्रभार्यासम्भावात् । इत्यर्थस्य अविक्रियत्वस्य च तुल्यत्वाद्दिगुपः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रशरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः ॥

हन्तेस्त्वाशेष उदाहरणार्थत्वेन कथितः । विदुषः क कर्मासभवे हेतुवि-
शेष पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान् कथं स पुरुष इति । ननुक्त एवात्मनोऽ-
प्रिक्रियन्व सर्वकर्मात्मनकारणविशेषः । सत्यमुक्तो न तु स कारणविशेषोऽ-
न्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मनः । न ह्यविक्रियं त्थाणु विदितप्रतः क्रमं सभज-
तीति चेन्न । विदुष आत्मन्यात् न देहादिमधातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशे-
प्यादसहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासभवादाशेषो युक्तः
कथं स पुरुष इति । तथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्नु-
द्विच्यविशेषविज्ञानेनाविक्रियोपलब्धा आत्मा कल्प्यते, एवमेवात्मानात्मविशेष-
ज्ञानेन बुद्धिच्यव्या विक्रियाऽसन्परूपैव परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानु-
च्यते । विदुषः कर्मासभवत्तनाद्यानि कर्माणि शान्तिं विधीयन्ते तान्यावि-
दुषो विदितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ॥

ननु विद्याश्चविदुष एव विधीयते विदितविक्रियस्य पिष्टेऽङ्गवद्विद्यावि-
धानानर्थक्यात् । तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो
नोपपद्यते इति चेन्न । अनुष्ठेयस्य भागभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिवि-
ध्यर्थज्ञानोत्तरफलमग्निहोत्रादिस्मान्नेस्माधनोपसहारपूर्वकमनुष्ठेय कर्ताऽहं गम
कर्तव्यमित्येवप्रकारविज्ञानवतोऽविदुषो यथानुष्ठेयं भजति न तु तथा न
जायत इत्याद्यात्मस्यरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरफलाभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भवति । किंतु
नाहं कर्ता नाहं भोक्तेत्याद्यात्मेरुत्वाकर्तृत्वादिद्विषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यते इत्येव
विशेष उपपद्यते । यः पुनः कर्ताहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्य-
मादिनी बुद्धिः स्यात्तदेषथया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि सभवन्ति ।
स चाविद्वान् 'उभौ तौ न विजानीतः' [गी.२.१९] इति यचनात् ।
विशेषितस्य च विदुषः कर्माशेषत्तनाच्च कथं स पुरुष इति । तस्माद्वि-
शेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसम्यास एवा-
धिकारः । अत एव भगवान्भारथ्यणः सांख्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः
प्रविभज्य द्वे निष्टे प्राह्यति— 'ज्ञानयोगेन साख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम्'

[गी.३.३] इति । तथा च पुत्रायाह भगवानन्यासः “द्वाविमावय पन्थानौ”^{*}
[मभा.शा.२४०.६] इत्यादि । तथा च त्रियापयश्चैव पुरस्तात्पश्चान्त्वान्यासश्च
इति । एतमेव विभाग पुन पुनर्दर्शयित्वा भगवान् अतत्त्ववित् ‘अहकार-
विमृटात्मा कर्ताहर्मात् मन्यते’ [गी.३.२७], तत्त्ववित्तु नाह करोमीति ।
तथा च ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते’ [गी.५.१३] इत्यादि ॥

तत्र केचित्प्रकृतमन्या यदन्ति— जन्मादिपट्टभाषविक्रियारहितोऽ-
विक्रियोऽकर्तृमोऽहमात्मेति न तस्यचिद्भानमुत्पद्यते यस्मिन्सति सर्वैर्ममन्यास
उपादिश्यते—इति तत्र । न जायत इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसगात् । यथा च
शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्माधर्मास्तित्प्रधिगान कर्तुंश्च देहान्तरसंग्रहि विगान चोत्प-
द्यते, तथा शास्त्रात्तस्यैवात्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैरन्यादिविगान कस्मात्प्रो-
त्पद्यत— इति प्रष्टव्यास्ते । करणागोचरत्वादिति चेन्न, ‘मनसैवानुद्रष्टव्य’
[बृ.४.४.१९] इति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशसामदमादिमस्कृत मन आत्मदर्शने
करणम् । तथा च तदधिगमायानुमाने आगमे च सति ज्ञान नोत्पद्यत इति
साहसमात्रमेतत् । ज्ञान चोत्पद्यमान तद्विपर्ययतमज्ञानमप्यद्य बाधत इत्यभ्युप-
गन्तव्यम् । तच्छाज्ञान दर्शित इत्याह हतोऽस्मीति ‘उभौ तौ न विजानीत’
[गी.२.१९] इति । अत्र चात्मनो हननत्रियाया कर्तृत्व कर्मत्व हेतुर्कर्तृत्व
चाज्ञानकृत दर्शितम् । तच्च सर्वत्रियास्यपि समान कर्तृत्वादेरविद्राकृतत्वम-
विक्रियत्वादात्मनः । विक्रियावाह्नि कर्तात्मन धर्मभूतमन्य प्रयोजयति कुर्विति ।
तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियामु कर्तृत्व हेतुर्कर्तृत्व च प्रतिषेधति भगवा-

* द्वाविमावय पन्थानौ यत वेदाः प्रतिष्ठिता ।

प्रशक्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तश्च विभावितः ॥ [मभा.शा.२४०.६]

† नेद वचनमुदाहृत किन्तु तात्पर्यानुवाद एव तौत्तरीयारण्यकस्य “न्यास इति
ब्रह्म ब्रह्म हि परः परो हि ब्रह्म तानि वा एतान्यवराणि तर्पांसि न्यास एवात्व-
रैचयत्” [ति आ १०.६० १०] इत्यतानां मन्त्राणाम् । आचार्याणां ईशावास्याप-
निषद्भाष्यमपि [ईश ०] अत्रविषये दृश्यम् ।

न्यासुदेव विदुषु कर्मोद्योगाभावप्रदर्शनार्थं वेदादिनाशिन रुध स पुरुष इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्त पूर्वमेव 'ज्ञानयोगेन सात्वताना' [गा ३ ३] इति । तथा च सर्वकर्मत्यागस्य वक्ष्यति 'सर्वकर्मणि मनसा' [गी ५ १३] इत्यादिना ॥

ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां काथिकानां च सन्यास इति चेत् । सर्वकर्मोर्णाति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणाभिति चेत् । मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्यव्यापारात्वा मनोव्यापारभावे तदनुपपत्ते । शास्त्री याणां वाक्यपरकर्मणा कारणानि मानमानि कर्माणि वर्णयित्वाऽऽद्यानि सर्व कर्माणि मनसा सन्यस्यास्ते इति चेत् । 'नैव कुर्वन् कारयन्' [गी १ १३] इति विशेषणात् । सर्वकर्मसन्त्यागोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न नीयत इति चेत् । 'नवद्वारे पुरे दही आस्ते' [गी ५ १३] इतिविशेषणानुपपत्ते । न हि सर्वकर्मसन्त्यासेन मृतस्य तद्देह आसन सम्भवति । अकुर्वतोऽकारयतश्च देहे सन्यस्येति सप्रधो न देह आस्त इति चेत् । सवत्रात्मनोऽविक्रियत्वात् धारणात् आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षान्नात्तदनपेक्षत्वाच्च सन्यासस्य । स पूर्वस्तु न्यासशब्दस्यागाथो न निशेषार्थ ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवत् सन्यास एव अधिकारो न कर्मणि इति तत्र तत्रोपरिष्ठात्मात्मज्ञानप्रसरणे दशयिष्याम ॥२१॥

प्रहृष्टं तु वक्ष्याम । तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्किमिदं स्युष्यते—

वासासि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णां

न्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥२२॥

वासासानि । वासासि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलानि गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्याभिनयानि गृह्णात्युपादत्ते नर पुरुषोऽपराण्यवानि

तथा तद्देव शरीराणि विहाय जीर्णान्वन्यानि स्याति सगच्छति नवानि
देही आत्मा पुरुषप्रदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥२२॥

यस्मादविक्रिय एवेति आह—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

नैनं छिन्दन्तीति । एष प्रवृत्त देहिन न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयव-
त्वाभावात्प्रविभागं कुर्यन्ति शस्त्राप्यस्थादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्नि-
रपि न भस्मीकरोति । तथा न चैनं क्लेदयन्त्यापः । अपा हि सावयवस्य
वस्तुन आद्रीभावकरणेनायवयवश्लेषापादने सामर्थ्यं तत्र निरवयव आत्मनि
सम्बन्धितं । तथा क्लेदयद्द्रव्यं श्लेषोपपन्नेन नाशयति वायुरेन स्वात्मानं न
शोषयति मारुतोऽपि ॥२३॥

यत एव तस्मात्—

अच्छेत्रोऽयमदाहोऽयमक्लेसोऽशोष्य एव च ॥

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

अच्छेत्रोऽयमिति । यस्मादन्वोन्यनाशहेतूनि भूतान्वेनमात्मानं नाश-
यितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यः । नित्यत्वात्सर्वगतः । सर्वगतत्वात्स्थाणुः स्थाणु-
रिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्मा । अतः सनातनश्चिरतनो न
कारणात्कुतश्चिन्नपन्नोऽभिनन इत्यर्थः ॥

नैतेन श्लेषानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम् । यत एवेनैव श्लेषेनात्मनो
नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' [शां.२.२०] इत्यादिना ।
तत्र यदेवात्माविरयं किञ्चिदुच्यते तदेतस्मात् श्लेषार्थाच्चातिरिच्यते किञ्चिच्छ-
ब्दतः पुनरुक्तं किञ्चिदर्थत इति । दुर्बोधत्वादात्मनस्तुनः पुनः पुनः प्रसगमा-
पाय शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः कथं नु नाम अव्य-
क्तं तस्य समाहिता बुद्धिगोचरतामापन्नं तत्समाहितवृत्तये स्यादिति ॥२४॥

किं च—

अव्यक्तोऽग्रमाचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥

तस्मादेवं चिदित्थैर्न नानुशोचिनुमर्हसि ॥२५॥

अव्यक्तोऽग्रमिति । अव्यक्तः सर्वस्वरणाविरचनाद्य व्यक्तत इत्यव्य-
क्तोऽग्रमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्वाद्रियगोचरं यस्तु तच्चिन्ताविषय
त्वमापश्येत्स एतन्मात्माद्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अत एव अविकार्योऽयम् ।
यथा धीर दध्नातन्वनादिना विचारि न तथायमात्मा । निरवयवत्वात्वाचिन्त्यः ।
न हि निरवयवमिच्छिद्विद्विग्यात्मकं दृश्यम् । अविद्विद्वत्त्वादविकार्योऽयमात्मा
उच्यते । तस्मादेव यथोक्तप्रकारेणैवमात्मानं विदित्वा एव नानुशोचिनुमर्हसि
हन्ताहमेव मयेमे ह्यन्त इति ॥२५॥

आत्मनोऽनियत्यमभ्युपगम्येदमुच्यते—

अयं चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचिनुमर्हसि ॥२६॥

अयं चैनामिति । अयं चैवमभ्युपगमार्थः । एतं प्रकृतमात्मानं नित्य-
जातं लोकात्मिदृशा प्रत्यनेस्वराणोत्पत्तिं जातो जात इति वा मन्यसे, तथा
प्रतिनर्त्तनादा नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति । तथापि तथाभाविन्य
प्यात्मनि त्वं महाबाहो नैवं शोचिनुमर्हसि अन्वयान्नो नाशो नाशवतो जन्म
शैत्येतावदस्यभादिनादिनि ॥२६॥

तथा च सति—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचिनुमर्हसि ॥२७॥

जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारो मृत्युर्मरण
धुर जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थः । तस्मिन्न
रिहार्येऽर्थे न त्वं शोचिनुमर्हसि ॥२७॥

कार्यस्वरूपम आत्मज्ञान्यपि भूतान्यादिस्य शोके न युक्तं कर्तुं यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धयदियेषा मूत्ताना पुत्रनिवादि कार्यरक्षणसधातात्मराना तान्यव्यक्तादीनि मूत्तानि प्रागुत्पत्ते । उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्यक्तमप्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शननिधन मरण येषा तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम् “अदर्शनादापतितं पुनश्चादर्शनं गतं । नासौ तत्र न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना” [मभा.स्त्री.२.१३] इति । तत्र का परिदेवना त्रौ वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥२८॥

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते । यथ दुर्विज्ञेयोऽयमात्मन्यत आह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन—

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यामवैनमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेन वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्टोक्त्वाप्येन आत्मानं वेद न चैव कश्चित् । अथवा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेनसहस्रेषु कश्चिदेन भवति । अतो दुर्गोप आत्मेत्याभिप्रायः ॥२९॥

अधेदानीं प्रकरणार्थमुपसहरन्ब्रूते—

देही नित्यमत्र योऽयं देहे सर्वस्य भारत ॥

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिनुमर्हसि ॥३०॥

देहीति । देही शरीरी नित्य सर्वदा सर्वावस्थास्वरूप्यो निरययकत्रात्रि-
च तत्रावप्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्वावरादिषु स्थितोऽपि । प्राणिजातस्य देहे बध्यमानेऽप्ययं देही न वप्यो यस्मात्समाप्त्रीष्मादीनि

सर्गाणि भूतान्युद्दिश्य न त्व शोचितुमर्हसि ॥३०॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षाया शोभो मोहो वा न सभयतीत्युक्तम् । न केवल परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किंतु—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकल्पेजुमर्हसि ॥

धर्म्याद्धि युद्धान्क्षेत्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि त्वो धर्मं, क्षत्रियस्य धर्मो युद्ध तमप्यवेश्य त्व न विकल्पितु प्रचलितु अर्हसि धर्म्यात् धर्म्यात् क्षत्रियस्य स्वामाधिनाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्ध पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेत पर धर्मम् । तस्माद्धर्म्याद्युद्धान्क्षेत्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विकल्पे हि यस्मात् ॥३१॥

कुतश्च तयुद्धं कर्तव्यमिति उच्यते—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥

मुनिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमर्हिशम् ॥३२॥

यदृच्छयेति । यदृच्छया चाप्रार्थिततयोपपन्नमागत स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटित ये एतदीदृश युद्धं लभन्ते क्षत्रिया हे पार्थ किं न मुनिनस्ते ॥३२॥

एव कर्तव्यताप्राप्तमपि—

अथ चेत्प्रमिमं धर्म्यं संप्रामं न करिष्यासि ।

तत स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अथ चेदिति । अथ चेत्प्रमिम धर्म्यं धर्मादनपेत विहितं सप्रामं युद्धं न करिष्यासि चेत् ततस्तदकरणान्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्ता हित्वा केवल पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

न केवल स्वधर्मकीर्तिपरित्याग —

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽन्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणाद्भूतिरिच्यते ॥३४॥

अनीर्तिमिति । अनीर्तिं चापि युद्धे भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवाव्ययं

दीर्घनालम् । धर्मोत्सा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः सभायिनस्य चाकीर्तिर्मरणाद-
तिरिच्यते । सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणाभिव्ययः ॥३४॥

किंच—

भयादृणाद्गुपरतं संस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यो रणाद्युदादुपरतं निवृत्तं मस्यन्ते चिन्त-
यित्यन्ति न कृपयेति त्वं महारथा दुयोधनप्रभृतयः । येषां च त्वं दुयोधना-
दीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्तः इत्येव मतः बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघ-
वमभिव्ययम् ॥३५॥

किंच—

अवाच्यवादाश्च बहून्वदित्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततोः दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादानवक्तव्यवादाश्च बहून्नेत्रप्रसारान्
वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुम्भघ्नः तत्र त्वदीयं सामर्थ्यं
निवातनवनादियुदानमित्तम् । ततः तस्मान् निदाशतेर्दुःखान् दुःखतरं नु
किम् । तत्र कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥३६॥

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्माद्दुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः मन्स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा
वा कर्णादीन्शूरान्भोक्ष्यसे महीम् । उभयथापि तत्र त्यज्यं एकेन्यभिप्रायः । यत्
एव तस्माद्दुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयो जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि वेति
निश्चय इत्येव्यर्थः ॥३७॥

तत्र युद्धे स्वधर्मं इत्येव युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—

सुखदुःखेभ्यो ममे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावज्ज्वल्येतत् । तथा लभालभो जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व धृत्वा । नैव युद्धं कुर्वन्नापमवाप्स्यमीत्येव उपदेशः प्राप्तिकः ॥३८॥

शोकमोहापनयनाय लौकिकी न्याय 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' [गी.२.३१] इत्याद्यै श्लोकेषु न तु तारक्येण । परमाधेदरिनि त्विह प्रकृतं तद्योक्तमुपसंहियते एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभाग उपरिष्ठात् 'ज्ञानयोगेन साख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम्' [गी.३.३] इति निष्ठाद्वयविषय शास्त्रं मुखं प्रकर्तव्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन मुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह—

एषा तेऽभिहिता साख्ये बुद्धिर्योगे त्विमा शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मणव प्रहास्यसि ॥३९॥

एषा ते इति । एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता साख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञान साख्यान्वोपमोहादिससारहेतुदोषनिवृत्तिपरिणामः । योगे तु तत्प्राप्त्युपाये नि सगतया द्वन्द्वप्रहाणं चर्ममीश्वराराधनाय कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चेमामनन्तरमेवेत्यमाना बुद्धिं शृणु । ता बुद्धिं स्तौति प्रवेचनार्थं बुद्ध्या यथा योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मणव कर्मव धर्माधर्माख्यो यध-कर्मणवस्त प्रहास्यसाध्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्यैव इत्यभिप्रायः ॥३९॥

त्रिंशत्—

नेहाभिज्जमनाशोऽस्ति प्रत्यत्रायो न विद्यते ।

स्वधर्मप्यस्य धर्मस्य प्रायते महतो भयात् ॥४०॥

नेष्टेति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगेऽभिज्जमनाशोऽभिज्जमणमभिज्जम प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति यथा कृत्यादे । योगविषये प्रारम्भस्य नानेनातिरूपत्वं मित्यर्थः । किंच नापि चिकित्सावप्रत्यक्षयो विद्यते भवति । किं तु स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं प्रायते रक्षति महतो भयान् ससारभयाज्जग-

मरणादिल्लभणात् ॥४०॥

येन साख्ये बुद्धिदत्ता योगे च वक्ष्यमाणरूपा सा—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका निश्चयस्वरूपैकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धि-
शाखाभेदस्य याधिका सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिव धेयोमार्गो हे कुरुनन्दन ।
याः पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुरतः ससारे
नित्यप्रतनो प्रिस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तशाघोपरता-
स्यनंतभेदबुद्धिषु ससारेऽप्युपरमते ता बुद्धयो बहुशाखा बहवः शाखा यासां
ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः । केयाम् ?
अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥४१॥

येन व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—

याभिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवाद्दरताः पार्थ नान्यदर्शातिवादिनः ॥४२॥

यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमाना
भूयमाणरमणीया वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ? आविपश्चितोऽल्पमेधसो-
ऽविवेकिन इत्यर्थः । वेदवाद्दरता वार्थवादफल्ग्राधनप्रकाशनेषु वेदवाक्येषु
रता हे पार्थ नान्यत् दर्शयिष्यादित्युपनिषद्वादिनां कर्मभ्योऽर्शात्येववादिनो
वदनशालाः ॥४२॥

ते च—

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥

क्रियाविशेषनहुला भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥

कामात्मान इति । कामात्मान कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः ।
स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्म-
फलप्रदां कर्मणः परं कर्मणः जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत्प्रददातीति

जन्मसर्गप्रदा ता वाच प्रवदन्तोत्यनुपज्यते । क्रियाविशेषबहुला क्रियाणा
निशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्या वाचि ता स्वर्गपशुपुनाद्यर्था यथा वाचा
बाहुल्येन प्रमाश्रन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्राप्तिं भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोर्गतिः
प्राप्तिभोगैश्वर्यगतिस्ता प्राप्ति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्त्वनुपज्यन्ते ता वाच
प्रवदन्तो मूढाः सत्सरे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥४३॥

तेषां च—

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापइतचेतसाम् ॥

व्यधसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव
प्रगयान् तदात्ममूतानां तया क्रियाविशेषबहुल्या वाचापइतचेतसामाच्छा-
दितविशेषप्रज्ञाना व्यधसायात्मिका साख्ये योगे वा या बुद्धिः सा समाधौ समा-
धीयतेऽस्मिन्पुरुषोपमोगाय सर्गमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिस्तारमन्तमाधौ न
विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥४४॥

य एव विशेषबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मना यत्सु तदाह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवान्जुन ॥

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयान्त्रैगुण्यं सत्सरो विषयः प्रमादयितव्यो येषां
ते वेदास्त्रैगुण्यविषयाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवान्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः
सुखदुःखहेतुं सप्रतिपक्षौ पदार्था द्वन्द्वशब्दाच्चौ ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव ।
त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वगुणाभिन्नो भव । तथा निर्योगक्षेमोऽनुपासन्व्योपा-
दानं योगः, उपासत्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करे-
त्यतो निर्योगक्षेमो भव । आत्मवानप्रमत्तश्च भव । एष तत्रोपदेशः स्वधर्म-
मनुतिष्ठतः ॥४५॥

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यन्तानि पदानि तानि नापेक्ष्यते
चेत्किमर्थं तानां श्रवायेत्यनुष्ठीयन्त इति उच्यते शृणु—

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ॥

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

यावानिति । यथा लोके वृषतडागाद्यनेरस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः, फल प्रयोजन म सर्वोऽर्थः सर्वतःसंप्लुतोदकेऽपि तावानेव सपत्रते तत्रातर्भवतीत्यर्थः । एव तात्रास्तावत्परिमाण एव सपत्रते सर्वेषु वेदेषु वेदोनेषु कर्मसु योऽर्थो यत्कर्मफलम् सोऽर्थो ब्राह्मणस्य सन्यासिनः परमार्थतत्त्व विजानतो योऽर्थो याद्विज्ञानफल सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीय तस्मिन्स्तावानेव सपत्रते तत्रैवातर्भवतीत्यर्थः । “यथा कृताय विजितायाधरेवाः सत्यन्त्येवमेन सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यन्त वेद” [छा.४.१.४] इति श्रुतेः । ‘सर्वं कर्माखिल’ [गी.४.३३] इति च वक्ष्यति । तस्मात्प्राज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृत्येन वृषतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥४६॥

तत्र च—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठाया ते तत्र । तत्र च कर्म कुर्वन्ते मा फलेषु अधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत्कदाचन कस्याचिदप्यन-स्थायामिन्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः, एव मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रयतते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफल नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेण गति मा ते तत्र संगोऽस्त्वकर्मण्यकरणं प्रीतिर्मा मूत् ॥४७॥

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि वक्तव्यमित्युच्यते—

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ॥

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

योगस्थ इति । योगस्थः सन्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तवापी-

श्वरो म नृप्यतिविति समा त्यक्त्वा धनत्रय । फलवृणाशून्येन क्रियमाण कर्मणि
 तत्पशुद्विभ्र शानप्रसित्त्वशना भिद्विन्तद्विपर्ययनाऽसिद्धिस्तनो सिद्धयसिद्धयो
 रपि समस्तुल्यो भूत्वा कुश कर्माणि । कोऽसौ योगो यत्रस्थ कुर्वित्युक्तम् ।
 इदमेव तत् सिद्धयसिद्धयो समं च योग उच्यते ॥४८॥

यत्पुन समन्वुद्वियुक्तमीश्वराधनार्थं कर्मोक्तमेतस्मात्कर्मण --

दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगाद्धनत्रय ॥

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणा फलहेतव ॥४९॥

दूरेणिति । दूरेणातिविप्ररपेण ह्यवर निम्न कर्म फलधिना क्रिय
 माण बुद्धियोगालामत्वमुद्विपुत्वात्कर्मणा जगमरणादिहेतुत्नाद्धनत्रय । यत
 एव ततो योगविपमाया बुद्धौ तत्परिपाकनाया वा साव्यबुद्धौ शरणमाश्रय
 मभवप्रतिनारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थ । यतोऽ
 वर कर्म कुर्वाणा कृपणा दीना फलहेतव फलवृणाप्रयुक्ता सन्त “यो
 चा एतद्वर गार्ग्योकिदित्वास्मात्लोकालौति स कृपण ” [यृ ३ ८ १०] इति
 श्रुते ॥४९॥

समन्वुद्वियुक्त सन्वधर्ममनुतिग्रन्थफल प्राप्नोति तच्छृणु—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुकृते ॥

तस्माद्योगाय युज्यस्व योग कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

बुद्धीति । बुद्धियुक्त समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तो जहाति
 परित्यजतीहास्मिन्लोक उभे सुकृतदुकृते पुण्यपापे सत्पशुद्विभ्रानप्रतिदारेण
 यतस्तस्मात्समत्वमुद्वियोगाय युज्यस्व श्रयस्व । योगो हि कर्मसु कौशल स्वर
 मांश्वेषु कर्मसु वर्तमानस्य वा सिद्धयसिद्धयो सन्तदनुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तथा
 तत्कौशल मुक्त्यभाव । तदि कौशल यद्वधनस्वभावान्यापि कर्माणि समस्त-
 बुद्ध्या स्वभावाभिर्गतं ते । तस्मात्समत्वमुद्वियुक्तो भवत्यम् ॥५०॥

यस्मात्—

कर्मज बुद्धियुक्तो हि फल त्यक्त्वा मनीषिण ॥

जन्मवधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

कर्मजमिति । कर्मज फल लक्ष्णेति व्यवहितेन तस्य । इष्टानि-
ष्टदेहप्राप्तिः कर्मज फल कर्मभ्यो जातम् । बुद्धियुक्तः भगवत्बुद्धियुक्ता हि
यस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मवधविनिर्मुक्ताः
जन्मैव यथो जन्मवधमतेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मवधविनिर्मुक्ताः मन्तः
पद परम निष्णोमाशाख्य गच्छन्त्यनामय सर्वोषद्रवरोहतामित्यर्थः । अथवा
'बुद्धियोगाद्धनजय' [गी.२.४९] इत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतः-
सम्प्लुतोदरस्थानोया कर्मयोगजसत्त्वबुद्धिजनेता बुद्धिर्दासिना साक्षात्सुकृतदु-
ष्टप्रहणार्थादिहेतुव्यश्रमणान् ॥५१॥

योगानुष्ठाननानिनमत्त्वबुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यत इत्युच्यते—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्ज्योतिरियति ॥

तदा गन्तासि निर्देहं श्रोतव्यस्य धृतस्य च ॥५२॥

यदेति । यदा तस्मिन्काले ते तत्र मोहकलिलं मोहात्मनोविवेक-
रूपकाल्प्य येनात्मानात्मविवेकरोधं षडुपीकृत्य विषय प्रत्यत करण प्रयतते
तत्तत्र बुद्धिर्ज्योतिरिष्यति व्यतिरभिष्यति अतिगुणभावमापस्यत इत्यर्थः ।
तदा तस्मिन्काले गन्तासि निर्देहं श्रोतव्यस्य धृतस्य च,
तदा श्रोतव्यं धृतं च ते निरपत्तं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ॥५२॥

मोहमूलव्यत्ययदारेण लब्धात्मविवेकप्रसन्नः कदा कर्मयोगा फल
परमार्थयोगमवाप्स्यतीति चेत्तच्छृणु—

धृतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥

समाधावचला बुद्धिसिद्धा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

धृतिविप्रतिपन्नेति । धृतिविप्रतिपन्नाऽनेन गुण्यमाधनसम्पन्नसादान-
धृतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना विविधा मन्त्रं ते तत्र बुद्धिर्पदा
यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिराभूता भविष्यति निश्चला विप्रतिपन्नवर्जिता सती
समाधी क्षमार्थयते चित्तमात्मनिति समाधिरात्मा तस्मिन्कालेनात्मनीत्येतत् ।

अचला तथापि विकल्पवर्जितेयेतत् । युद्धिरत ऋणम् । तदा तस्मिन्काले
योगमनाप्स्यसि विदेकप्रज्ञा समाधिं प्राप्स्यसि ॥५३॥

प्रश्नार्जुनं प्रति लभ्य लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणानुमुत्सया अर्जुन उवाच—
अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥

स्थितधी. किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥५४॥

स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि पर ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स
स्थितप्रज्ञस्य स भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य
समाधिं स्थितस्य हे केशव । स्थितधी. स्थितप्रज्ञ. स्वयं वा किं प्रभाषेत ।
किमासीत् ब्रजेत किम् आसनं ब्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य
लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति ॥५४॥

यो ह्यादित एव स यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठाया प्रवृत्तौ यश्च कर्म
योगेण, तयोः स्थितप्रज्ञस्य, प्रजहानीत्यारभ्याध्यायपरिममातिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञ
लक्षणं साधनं चांपादिभ्यते । सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि
तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् यानि यत्नसाध्यानि साधनानि
लक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्स्वार्थान्पार्थ मनोगतान् ॥

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोन्नतं ॥५५॥

प्रजहातीति । प्रजहाति प्रत्येणं जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले
सर्वान्समस्तान्कामानिच्छामेदान्हे पार्थ मनोगतान्मनासि प्रविणन्दति प्रविष्टान् ।
सप्रेममपरित्यागे तुष्टिःकारणाभावाच्छरीरधारणानिमित्तक्षेपे च सत्युन्मत्तप्रमत्त-
स्यैव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते— आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना
स्वैर्मेव बाह्यलाभनिरपेऽस्तुष्टः परमार्थदर्शानामृतरसलाभेनान्यस्मादलप्रत्ययवा-
रिवतप्रज्ञ. स्थिता प्रतिष्ठितात्मानात्मविदेकज्ञा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो

विदास्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलेनैषणः संन्यासात्मायाम् आत्मबीडः स्थित-
प्रज्ञ इत्यर्थः ॥५५॥

किं च--

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुतेषु विगतस्मृहः ॥

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

दुःखेष्विति । दुःखेष्वानुद्विग्नमनाः प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रशुभित
दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः । तथा सुतेषु प्राप्तेषु विगता स्मृहा
तृष्णा यस्य नाग्निरेवेत्थनाग्रधाने सुगान्यनु विवर्धते स विगतस्मृहः । वीत-
रागभयक्रोधो रागश्च भय च, क्रोधश्च धीता विगता यस्मात्स वीतरागभय-
क्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ॥५६॥

किं च--

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहोऽभिस्नेह-
जितः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि
शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्मै न हर्षवि-
षादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥५७॥

किं च--

यदा सहरते चाय कूर्मोऽगानीव सर्वशः ॥

इन्द्रियाणांन्द्रियाण्येभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

यदा सहरत इति । यदा सहरते सम्यगुपमहरते चाय ज्ञानानिष्ठया
प्रवृत्तौ यतिः कूर्मोऽगानीव यथा कूर्मो मयात्स्रान्यगान्युपमहरति सर्वशः सर्वत
एव ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणांन्द्रियाण्येभ्यः सर्वविषयेभ्य उपमहरते । तस्य प्रज्ञा प्र-
तिष्ठितेन्दुन्तर्गं वाक्यम् ॥५८॥

तत्र विज्ञाननाहरत आतुरस्याणांन्द्रियाणि कूर्मगानीव संह्रियन्ते न तु

ताद्विषयो रागः । म कथं संहियत इति उच्यते—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिने ॥

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं हृद्वा निवर्तते ॥५९॥

विषया इति । यत्रापि विषया विषयोपलभितानि विषयशब्दाच्यानी-
द्रियाण्यथवा विषया एव निराहारस्यानाहियमाणविषयस्य कष्टे कस्यि स्थितस्य
मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिने देह्यतो रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यस्त
वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रासिद्धः रसस्तेन प्रवृत्तो रसिने रसश्च इत्यादि-
दर्शनात् । सोऽपि रसो रजनरूपः सूक्ष्मोऽस्य यते. पर परमार्थतत्त्व ब्रह्म
दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्गत विन्याविज्ञान सपद्यत
इत्यर्थः । नास्ति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिण्याः
प्रजायाः हर्यै कर्तव्यामित्यभिप्रायः ॥५९॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षतादाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयित्त-
व्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—

यततो ह्यपि कैलिय पुरुषस्य विपश्चित् ॥

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभ मनः ॥६०॥

यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वन्तो हि यस्मात्कैलिय पुरुषस्य विन-
श्चितो मेधाविनोऽपीति व्यग्रहितेन सवधः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथन
शीलानि विषयाभिसुरत हि पुरुष विभोभयत्याजुर्लोकुर्वन्ति । आतुलीहृत्त्व
च हरन्ति प्रसभ प्रसह्य प्रनाशमेव पश्यतो विषेनाधिरानपुक्त मनः ॥६०॥

यत्स्तरमात्—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः
समाहितः सत्प्रासीत मत्परोऽहं वासुदेव. सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो
नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः । एवमासीनस्य यतेर्गो हि यत्सेन्द्रियाणि

वर्तन्तेऽभ्यासवत्तस्य प्रसा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ॥

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयान्छब्दादीन् विषयविशेषाना-
लोचयतः पुंसः पुरुषस्य सग आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते उत्पद्यते ।
संगात्प्रीतिः संजायते सनुत्पद्यते कामस्नृणा । कामात्पुरुतश्चिन्त्यप्रतिहृतात्क्रोधोऽ-
भिजायते ॥६२॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥

शोधादिति । शोधाद्भवति समोहोऽविवेकः कार्यार्थविषयः । क्रुद्धो
हि समूहः सन्मुखमप्याश्रोति । समोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहित-
संस्कारजनित्वायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तयानुपत्तिः ।
ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः । बुद्धेर्नाशः । कार्यार्थविषयविवेकायोग्यतान्तः-
करणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषो याव-
दतःकरण तदीय कार्यार्थविषयविवेकयोग्य तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो
भङ्गति । अतः तस्यातःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो
भङ्गनीत्यर्थः ॥६३॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयामिष्यानम् । अथेदानीं मोक्षसारव-
मिदमुच्यते—

रागद्वेषवियुक्तस्तु विषयानिद्रिंश्ररन् ॥

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । तत्पुरःस्य
हि इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः साभाविकी । तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्या
वियुक्तैः धोत्रादिमिरीर्षद्वेषैर्विषयानवरजनीयांश्चरन्नुपलभमान आत्मवश्यैरात्मनो

वस्थानि वशीभूतानि इन्द्रियाणि तैगत्मस्यैर्विधेयात्मैश्चरतो विधेर आत्मा
अतःकरण यस्य सोऽय प्रसाद आधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता स्ना-
स्थम् ॥६४॥

प्रसादे सति क्रि स्यादित्युच्यते —

प्रसादं सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥

प्रसादे इति । प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिभ्यादीनां हानिर्विनाशोऽस्य
यत्तेरुपजायते । क्रिञ्च प्रसन्नचेतसः सस्थात करणस्य हि यस्मादाशु सीध
बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आनाशमिव परि समन्तादवतिष्ठत आत्मस्वरूपेणैव निश्चली-
भवतीत्यर्थः । एष प्रसन्नचेतसोऽनस्थितबुद्धेः कृतञ्च्यता यतस्तस्माद्रागद्वेषादि-
युक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्वनर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥६५॥

स्य प्रसन्नता स्तुयते—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥

न चाभाष्यतः शान्तिरशान्तस्य कुलः सुखम् ॥६६॥

भास्तीति । नास्ति न त्रियते न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मस्वरूपमपि
या अयुक्तस्यासमाहितान्त करणस्य । न चायुक्तस्य भावना आत्मज्ञाना-
भिनिवेशः । तथा न चास्यभाष्यत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वत शान्ति-
रस्यसमः अशान्तस्व कुतः सुखम् । इन्द्रियाणां हि विषयमेवावृण्णातो निवृ-
त्तिर्या तत्तुम् न विषयविषया वृणा, दुःखमेव हि सा । न वृणाया सत्या
सुखस्य गद्यमानमप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥६६॥

अयुक्तस्य कस्मात् बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुनविमीषांभासि ॥६७॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्त-
मानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियाविषयविकल्पनेन प्रवृत्त मनोऽस्य

यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानाम्बिनेकजां नाशयति । कथं ? वायुर्नावाभिन्नाभस्यु-
दके जिगमिपता मार्गोद्दुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नाव प्रदत्तयन्वेवमात्मविषया
प्रज्ञा हृत्वा मनो विषयाविषया करोति ॥६७॥

‘यततो ह्यपि’ [गी.२.६०] इत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेनधोपपत्तिमुक्तं वा
त चार्थमुपपाद्योपमहरति—

तस्मादस्य महाबहो निगृहीतानि सर्वशः ॥

इन्द्रियार्णाद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मान् तस्मादस्य
यतेर्हो महाबहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियार्णाद्रिया-
र्थेभ्यः शब्दादिभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

योऽथ लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविनेकज्ञानस्य स्थितप्र-
शस्याविद्यानार्थत्वादिबिद्यानिवृत्तौ निवर्तते । अविद्यायाश्च विद्याविरोधान्नित्युत्ति-
रित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥

यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

या निशेति । या निशा रात्रि सर्वपदार्थानामविद्वेत्तरी तमस्वभा-
वत्प्राणसर्वभूतानां सर्वेषां भूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्व स्थितप्रज्ञस्य विषयः ।
यथा नक्तचरणामहरेव सदन्येदा निशा भवति तद्वन्नक्तचरस्थानीयानामगानां
सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वमगोचरत्वादतद्बुद्धीनाम् । तस्या पर-
मार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रात प्रजुद्धो जागर्ति संयमी सयमवाञ्छितेन्द्रियो
योगीत्यर्थः । यस्या ग्राह्यग्रहणभेदलक्षणायामविद्यानिशाया प्रसुप्तान्येव भूतानि
जाग्रतीत्युच्यते यस्या निशाया प्रसुप्ता इव स्वप्नदशः सा निशाऽविद्यारूप-
त्वात्परमार्थतत्त्व पश्यतो मुने ॥

अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यते न विद्यावस्थायाम् । विद्याया
हि सत्यामुदिते सन्निधिं शार्वरमिव तमः प्रज्ञाशुभ्रगच्छत्यविद्या । प्राग्नि-

दीन्यत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या यथ्यमाणा नियानारखपलभेदरूपा सती सर्व-
भेदेतुङ्ग प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुबोधोपपत्तिः । प्रमा-
णमूलेन वेदेन नम चोदित कर्तव्य कर्मेति हि कर्माणि कर्ता प्रवर्तते नावि-
द्यामात्रमिदं सर्वं निदेशितं ॥

यस्य पुनर्निशेध अविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञान तस्य
आत्मरस्य सर्वकर्मसम्बन्धस्य एवाधिनारो न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति
'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' [गी.५.१७] इत्यादिना ज्ञाननिष्ठागामेव तस्या-
धिनारम् । तत्रापि प्रवर्ततेप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न । स्वात्मवि-
षयत्वादात्मज्ञानस्य । न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्ततेप्रमाणापेक्षताऽऽत्मात्वा-
देव सदतत्त्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्मरररूपाधिगमे सति
पुनः प्रमाणप्रेमयव्यवहारः समभवति । प्रमातृत्व ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्य
प्रमाणम् । निरस्तव्येव चाप्रमार्णमभवति ररमकालप्रमाणासि च प्रयेधे । लोके
च यस्तवधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वाददर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मात् न जात्मविदः कर्मण्य-
धिनार इति सिद्धम् ॥६९॥

विदुषस्त्यक्तैणस्य स्थितप्रज्ञस्य यत्तेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसन्नासिनः न
मयात्मेन द्रव्यैतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वन् ॥

तद्वत्कामा य प्रविशन्ति सर्वे

स ज्ञानिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

आपूर्येति । आपूर्यमाणमन्द्रिरचलप्रतिष्ठमचलत्वा प्रातश्चाऽवस्थिति
यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविनियमेव
मन्त यद्वत्तद्वत्कामा विषयसन्निधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं पुष्ट्य समुद्रमिवा
पोऽविकृतं तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्वेन प्रलीयन्ते न स्नात्मरस्य सुर्वन्ति
स ज्ञानि माप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विरयास्तात्का

मयितुं शील यस्य स कामनामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥७०॥

यस्मादेव तस्मात्—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ॥

निर्ममो निहरंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥

विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्य. सन्यासी पुमान्शान्तिशरतः कास्त्वेन चरति जीवनमात्रेणशेषः पर्यटतीत्यर्थः निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सनिर्ममः ममत्ववर्जितः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः निरहकारो विद्यावत्प्रादिनिमित्तात्मसभावनारहित इत्यर्थः । स एवमृतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वससारदुःखोपरमलक्षणा निर्वाणायामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥७१॥

सैषा शान्तिश्च स्तूयते—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

स्थित्वाऽस्यामतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रका सहितायाः धैर्यासिक्या भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायाः योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेय स्थितिः सर्वे कर्म सन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य तद्भवा विमुह्यति मोह न प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्या स्थितौ ब्राह्मणा यथोक्तायामतकालेऽप्यते ययस्यपि ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मनिर्गतिं मोक्षमृच्छति गच्छति । किमु वक्तव्य ब्रह्मचर्यादेव सन्यस्य यावज्जीव यो ब्रह्मण्येनापनिउते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥७२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवद्गुणपादसिन्धुस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृता श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविरयभूते द्वे बुद्धौ भगवता निर्दिष्टे सतये
 बुद्धियोगे बुद्धिरिति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्' [गी.२.५५] इत्यारभ्य
 आ आयायपरिसमाप्ते साख्यबुद्ध्यां प्रिताना सन्यास कर्तव्यमुक्त्या तेषा तत्रि-
 ष्ठतैश्च न कृतार्थतोक्ता 'एषा ब्राह्मा स्थिति' [गी.२.७२] इति । धर्तुनाप
 च 'कर्मण्यवाधिमारस्ते . मा ते सगोऽस्वकर्मणि' [गी.२.४७] इति कर्मैव
 कर्तव्यमुक्तवास्त्योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत्र एव श्रेय प्राप्तिमुक्तवान् । तदेतदालभ्य
 पर्याप्तुत्पीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्त्या श्रेयोऽर्थिने यन्माला-उच्य प्राप्ति
 साधन साख्यबुद्धिनिष्ठा ध्यावत्येवा मा कर्मणि दृग्नेक्यर्थयुक्ते पारस्पर्याप्य-
 नैकान्तिश्रेय प्राप्तिपले नियुज्यादिति युक्तं पर्याप्तुलीभावोऽर्जुनस्य, तदनुक-
 मश्च प्रश्नो 'ज्यायमानो चेत्' [गी ३.१] इत्यादि । प्रश्नपरकरणशक्यं च
 भगवतोक्तं यथोक्तविभवावित्ये साख्ये ॥

केचित्तु अर्जुनस्य प्रभार्थमवस्था कर्पादिना तत्रप्रतिकूल भगवत प्रति
 वचनं वर्णयन्ति, यथा चान्मता सत्रप्रथमे गीताया निरूपितस्तत्रप्रतिकूल चेह
 पुन प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं, तत्र सत्रप्रथमे तावत्सर्वेषामाश्र-
 मिणा ज्ञानसर्मणो, समुच्चयो गातासाख्ये निरूपितोऽर्थ इत्युक्तं पुनर्विद्वेषितं च
 यावज्जीव श्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं प्राप्यत
 इत्येतेनान्तेनैव प्राप्तिपिडमिति । इह त्वाश्रमनिरूप्य दर्शयता यावज्जीव श्रुति-
 चोदितानामेव कर्मणा परित्याग उक्तं । तत्कथमीदृश विरुद्धमर्थमर्जुनाय
 भूयाद्भगवान्, श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ॥

तत्रैतत्प्रश्नात्— गृहस्थानामेव श्रौतसर्मपरित्यक्त्येन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः
 प्राप्तिपिष्यते न द्वाश्रमातराणामिति । एतदपि दूतत्तरविरुद्धमेव । कथं, सर्वा
 श्रमिणा ज्ञानसर्मणो' समुच्चयो गातासाख्ये निरूपितोऽर्थ इति प्रतिशयेत् कथं
 तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं भूयादाश्रमातराणाम् ॥

मुष्ट्येयत्वेन ज्ञानरुर्मानुषयोः भगवतः प्रतिवचन नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्टेयत्वेन ज्ञानरुर्मानुषयो-
र्भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानरुर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात्केवलज्ञानेन
ज्ञानान्मोक्ष इत्येवोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ॥

ज्ञानरुर्मणोः 'एकं बटं निश्चित्य' [गी.३.२] इति चैकविधयैव प्रा-
र्थनाऽनुपपन्नोभयोः समुच्चयसंभवे । 'कुरु कर्मणः तस्मात्त्वम्' [गी.४.१५]
इति च ज्ञाननिष्ठासंभवमनुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ॥

अत्रेन उवाच ।

ज्यायसीं चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनादरेण ॥

तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

ज्यायसी चेदिति । ज्यायसी श्रेयसी चेत्प्रदि कर्मणः समाशास्ते तत्र
मताभिप्रेता बुद्धिर्जन हे जनादरेण । यदि बुद्धिकर्मणां समुच्चिते श्रेते तदैकं
श्रेयसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिर्पिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणे बुद्धेरनुपपन्न-
मनुनेन वृत्तं स्यात् हि तदेव तस्मात्कर्मणोऽतिरिक्तं स्यात् । तथा च कर्मणः
श्रेयस्करं भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करं च कर्मं कुर्विति मां प्रतिपद्यति तर्हि
तु कारणमिति भगवतः उपालभमिष कुर्वेस्तर्हि कस्मात्कर्मणि घोरे भूरे हिं
सालभणे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च नोपपद्यते । अथ स्मात्ते
नैव कर्मणां समुच्चयं सर्वेषां भगवतोक्तोऽनुनेन चावधारितश्रेत् 'तर्हि
कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥१॥

किं च—

व्यामिश्रेणेन चाक्येन बुद्धिं मोहयसीत्य मे ॥

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेन यद्यपि विधिनाभिधायी भगवास्तथापि
मम मदनुद्धेव्यामिश्रेणिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीत्य ।
मम बुद्धिव्यामोहापनभाय हि प्रवृत्तस्तु तु कथं मोहयस्यतो ब्रवोमि बुद्धिं मोह-

यस्मात् मे ममेति । एव तु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्माणोरेकपुरुषानुष्ठानासम्भव इति मन्यसे तत्रैव सति तत्तयोरेक बुद्धि कर्म वा इदमेतदुनस्य योग्य बुद्धिशक्य वस्थानरूपमिति निश्चित्य यद् ब्रूहि येन ज्ञानेन कर्मणा चान्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुया प्राप्नुयाम् । यदि हि कर्मनिश्चया गुणभूलमपि ज्ञान भगवतोक्त स्यात्तत्पथ तयोरेक वदेत्येकस्मिन्वैवाजुनस्य शुद्ध्या स्यात् । न हि भगवतोक्त 'अन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्बन्धयामि नैव द्वयम्' इति येनोभयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो मन्यमान एवमेव प्रार्थयेत् ॥२॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचन श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नव ॥

ज्ञानयोगेन साख्याना कर्मयोगेण योगिनाम् ॥३॥

लोकेऽस्मिन्निति । लोकेऽस्मिन्ज्जान्मार्थानुष्ठानविधित्ताना त्रैविण्यज्ञाना द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्वय पुरा पूव सर्गादां प्रजा सृष्ट्वा तामामभ्युदयानि श्रेयसप्राप्तिसाधन वेदार्थसुप्रदायमाविष्कुर्यता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन-
श्वरेण हे अन्ववापाप । तत्र वा सा द्विविधा निष्ठेत्याह— ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन साख्यानामात्मानाव्यविषयवियेभविज्ञानवतः ब्रह्मचर्याध्यादेव कृतस न्यासाना वेदान्तविज्ञानसुमीक्षितार्थाना परमहसपरिजज्ञाना ब्रह्मण्येवावस्थिताना निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेण कर्मैव योग कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेण योगिना कर्मणा निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थ । यदि चैतेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञान कर्म च समुच्चिन्यानुष्ठेय भगवतोऽमुक्त वक्ष्यमाण वा गीतासु वेदेषु चात्त कथमिहार्जुनायोगपञ्चत्रय प्रियाव त्रिदिशभिन्नुपसृष्टर्तुके एव ज्ञानकर्मानिष्ठे ब्रूयात् । यदि पुन उज्जुनो ज्ञान कर्म च द्वय श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति अन्यथा तु भिन्नपु-
रानुष्ठेयता वक्ष्यामि इति मत भगवतः कल्पेत तदा रागद्वेषवानप्रमाणमृतो भगवान्कल्पित स्यात् । तन्वापुत्तम् । तस्मात्कथापि युक्त्या न समुच्च यो ज्ञानकर्मणोः । यदज्ञेनेनोक्त कर्मणो ज्यायस्त्व बुद्धेस्तन्व स्थितमनिराक-

योगो नोपपद्यते । तथा च व्याख्यातं 'वेदाविनाशिन' [गी.२.२१] इत्यत्र ॥५॥

यत्प्रनात्मजश्रोदितं कर्म नारभत इति तदसदेवेत्याह—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

कर्मेन्द्रियाणांति । कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य सहृदयं य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरति तयन्निन्द्रियार्थान्विमूढात्मा विमूढात्परणो मिथ्या चारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥६॥

यस्मिन्त्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ॥

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

यदिचिन्ति । यन्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽजो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्य आरभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्प्राप्यादिभिः । निमारभत इत्याह कर्मयोगमसक्तः सन् फलाभिषन्धिर्जितः स विशिष्यत इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥७॥

यत् एवमत—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥८॥

नियतमिति । नियतं नित्यं शास्त्रोपादिषु यो यास्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं कल्पितं कर्म तदुच्यते त्वं हेऽर्जुन । यत् कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽनरणादनारभात् । यथा, शरीरयात्रा शरीरस्थिति-रपि च ते तव न प्राप्स्येत्प्रसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽनरणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥८॥

यच्च भव्यसे वधार्थं त्वान्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत् । कथम्—

यथार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मयथन ॥

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तमंगं समाचर ॥९॥

यथार्थादिति । “यज्ञो वै विष्णुः” [ते.म.१.७.४] इति धृतेर्यज्ञ इक्षरस्तदर्थं यद्विद्यते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽ-

भुजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

यथेति । देवपशादीन्निर्वर्त्य ताच्छिष्टमशनममृताख्यमाशुगु शीलं येन ते यशशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिर्त्तयैः सर्वपापैश्चुल्यादिपचसूनाकृतैः प्रमादकृतहिमादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मभरयो भुजते त्वघं पाप स्वयमपि पापा ये पचन्ति पापं निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्महेतोः ॥१३॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्ह्ये नमः । कथामाते उच्यते—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

अन्नादिति । अन्नात् भुक्तात् लोहितरेत परिणतात्प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि, पर्जन्यात् वृष्टेरन्नस्य सभवोऽन्नसंभवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यः “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपातिष्ठते । आदित्याऽजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” [मनु.३.७६] इति स्मृतेः । यज्ञोऽप्येव स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारं कर्म ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

तच्च एवविधं कर्म कुतो जातामन्याह—

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माश्रयसमुद्भवम् ॥

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

कर्मोते । कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं प्रकाशना यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि । ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमभारसमुद्भवम्, अश्वरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवा यस्य तदभारसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात्ताशात्परमात्माख्यादअद्यत्पुरुषानिःश्वासस्यसमुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वोपेप्रकाशस्त्वान्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सद्य यज्ञोपेधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

एवमिति । एवमित्थमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानु-
वर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन् अथायुरथ पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽ-
थायुः पापजीवनं इति यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमार्तोडा
विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं शृया हे पार्थ स जीवति ॥

तस्मादज्ञेनाधिष्ठितेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणाथः । प्रागात्म-
ज्ञाननिष्ठाबोधतामाप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्ये-
तत् 'न कर्मणामनारमात्' [गी.३.४] इत्यत आरभ्य 'शरीरयात्रापि
च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' [गी.३.८] इत्येवमतेन प्रतिपाद्य 'यशार्थात्क-
र्मणोऽन्वन' [गी.३.९] इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' [गी.३.
१६] इत्येवमतेनापि ग्रथेन प्रासंगिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहु
कारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥१६॥

एव स्थिते क्रिमेव प्रवर्तितं चञ्च सवेणानुवर्तनीयमाहोस्विदृषोत्त-
र्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्यामनात्मविदः ज्ञानयोगेनैव निष्ठाभात्मविद्भिः भास्वैरनुष्ठे-
यामप्राप्तेनैव इत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशक्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेक-
प्रतिपत्त्यर्थं एत वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिध्याशानाः सन्तो ब्राह्मणा
मिध्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैपणादिभ्यो व्युत्थायाथ मिथान्चर्य शरी-
रस्थितेभ्यः प्रवृत्तं चरन्ति न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्ति
इत्येव श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान्—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

यस्तिरति । यस्तु सात्त्व्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न
विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेदात्मतृप्तश्चात्मनैव तृप्तो नात्ररसादिना
स मानवो मनुष्यः सन्यास्यात्मन्येव च संतुष्टः । संतोपो हि याह्यार्थलाभे
सर्वस्य भवति तमनोपेक्ष्यात्मन्येव च संतुष्टः सर्वतो धीतनृष्ण इत्येतत् । य
ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः ॥१७॥

मन्येन वर्तन्त्य सम्यग्दर्शनवता कृतायेनेति, तथापि प्रारब्धकर्मायत्तस्त्व लोक-
संप्रदंभेनापि लोकस्याग्नार्गप्रवृत्तिनिवारण लोकसप्रहस्तमेवापि प्रयोजन सप-
श्यन्कुरुमहोसि ॥२०॥

। लोकसप्रहः किमर्थं वर्तव्य इत्युच्यते--

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तद्देवतरो जनः ॥

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

यद्यदिति । यत्रकर्माचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरतीतरोऽन्यो
जनस्तदनुगतः । किं च य श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोक-
स्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीयतेतीत्यर्थः ॥२१॥

यत्र न ते लोकसप्रहर्तव्यताया विप्रतिपत्तिस्तीहि मा किं न पश्यासि--

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥

नानवाप्तमवाप्तस्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

न मे इति । न मे मम पार्थ नास्ति न विप्रते वर्तव्य त्रिष्वपि
लोकेषु किंचन किंचिदपि । कस्मात् नानवाप्तमवाप्तमवाप्तस्य प्राप्तनीय तथापि
वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥२२॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतद्रितं ॥

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुज्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

यदीति । यदि हि पुनरहं न वर्तेयं जातु कदाचित्कर्मण्यतद्रितोऽन-
रुहः समम श्रेष्ठस्य सतो पार्थ भागंमनुवर्तन्ते मनुज्या हे पार्थ सर्वशः
सर्वप्रकारैः ॥२३॥

उत्सीदेयुरिभे लोकान् न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥

संहरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिभे सर्वे लोकान् लोकस्थिति-
निमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्यां कर्म चेदहम् । किंच संहरस्य च कर्ता
स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहतिषु-

हननं कुर्यामित्यर्थं । ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥२४॥

यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थं बुद्धिरात्मविद्वान्यो वा तस्याप्यात्मन कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इत्याह—

सत्ता कर्मण्यविद्वामो यथा कुर्वन्ति भारत ॥

कुर्याद्विद्वान्स्तथाऽसत्तश्चिकीर्षुर्लोकसप्रहम् ॥२५॥

मत्ता इति । सत्ता कर्मण्यस्य कर्मण्य फलं मम भविष्यतीति केचिदविद्वानसो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्याद्विद्वानामवित्तथाऽसत्तं मत् । तद्वत्कर्मण्यं कराति तच्छृणु चिकीर्षुं कर्तुमिच्छुर्लोकसप्रहम् ॥२५॥

एष लोकात्मग्रहं चिकीर्षोऽनं समात्माविद कर्तव्यमस्यन्यस्य वा लोकसप्रहं मुक्त्वा । ततस्तस्यात्मविद इदमुपदिश्यते—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ॥

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तं समाचरन् ॥२६॥

नेति । बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदो मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मण्यं फलमिति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेन्नोत्पादयेदज्ञानां विवेकिनां कर्मसंगिनां कर्मण्यसत्तनामाख्यगताम् । किं तु कुर्यात् जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषा कर्म युक्तोऽभियुक्तं समाचरन् ॥२६॥

अविद्वान्जनं कथं कर्मसु सज्जन इत्याह—

प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥

अहंकारनिमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

प्रकृतेरिति । प्रकृते प्रकृति प्रधानं सत्त्वरजस्वमसा गुणानां साम्यादस्य तदा प्रकृतेर्गुणैर्बिकरैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रायाणि च सर्वशः सधप्रकारैरहंकारनिमूढात्मा कार्यकरणसंघातात्मप्रययोऽहंकारस्तेन विविधं नानानिधं मूढ आत्मा अतः करणस्य सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मानि मन्यमानस्तत्तत्कर्मणा-

मह कर्तेति मन्यते ॥२७॥

यः पुनर्विद्वान्—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

तत्त्ववित् इति । तत्त्ववित् महाबाहो । कस्य तत्त्ववित् गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इत्यर्थः । गुणाः कर्णात्मका गुणेषु विभवात्मकेषु वर्तन्ते नात्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥२८॥

ये पुनः—

प्रकृतेर्गुणसंभूदाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥

तान्कृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्बद्धाः समोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु नय कर्म कुर्मः पलायेति, नान्कर्मभ्रानोऽकृत्स्न-विदः, कर्मफलमात्रदर्शिनो मदान् मद्प्रधान् कृत्स्नविदात्माविस्वय न विचालयेत् बुद्धिभेदकरणमेव चालन तत्र कुर्यादित्यर्थः ॥२९॥

कथं पुनः कर्मण्यधिष्ठेतेनाशेन गुणगुणा कर्म कर्तव्यमित्युच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

मयाति । मयि वासुदेवे परमेश्वरे संप्रकृते सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निश्चिन्त्याध्यात्मचेतसा धिवेम्बुद्बुद्ध्याऽहं केशवराय भूयवत्फरोमीत्य-नया बुद्ध्या । किंच निराशीत्यस्ताशीर्निर्ममो ममभावश्च निर्गतो यत्न तव स त्व निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतमतापो विगतशोकः सन्नि-त्यर्थः ॥३०॥

यदेतन्मम मत कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्रया—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥

अद्वावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेषु कर्माणि ॥३१॥

ये मे इति । ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानसा मनुष्याः
श्रद्धावन्तः श्रद्धावाना धनसूयन्तोऽस्या च मयि परमगुरौ वामुदेवेऽनुवर्तन्तो
मुच्यन्ते तेऽप्येवंमृताः कर्मभिर्धर्माधर्मास्यै ॥३१॥

ये त्वेतद्भ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

ये त्रिजति । ये तु तद्विपर्यया एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो निदरतो
नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते । सर्वज्ञान-
विमूढास्तान्विद्धि नष्टान्नाश गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥३२॥

कस्मात्पुनः कारणात्प्रदीय मतं नानुतिष्ठन्ति, परधर्माननुतिष्ठन्ति, स्व-
धर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिमूल्यः कथं न विभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषान्,
तत्राह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते । कस्य स्वस्याः स्वरोयायाः प्रकृतेः ।
प्रकृतिर्नाम पृथक्कृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृति
स्तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्मूर्खः । तस्मात्प्रकृतिं
यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि निग्रहः निषेधरूपः किं करिष्यति मम वाग्यस्य
वा ॥३३॥

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः क-
भिदस्ति ततः पुरुषकारस्य नियमानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ तस्य परिपंथिनौ ॥३४॥

इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविरय इष्टे
रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येव प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यभाविनौ । तत्राप्यपुरुषका-
रस्य शास्त्रार्थस्य च विरय उच्यते । शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वश

नागच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वभावे पुरुष प्रवर्तयति तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शान्मदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिप्रशः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य पारंपारिकौ श्रेयो-मार्गस्य विभ्रकर्तारौ तस्कराविव पर्यात्यर्थः ॥३४॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति तदसत्--

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्त्रनुष्ठितान् ॥

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

श्रेयानिति । श्रेयान्प्रसस्ततरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगत-गुणोऽप्यनुष्ठेयमानः परधर्मात्स्त्रनुष्ठितात्लाद्गुण्येन सपादितादपि । स्वधर्मे स्थितस्य निधनं भरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीयितात् । कस्मात् परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ॥३५॥

यत्प्रयत्नार्थमूलं 'प्यत्यतो विगयान्पुसः' [गी.२.६२], 'रागद्वेषौ ह्यस्य परिपंथिनौ' [गी.३.३४] इति चोक्तं शिक्षितमनवधारितं च तदुक्तम् । तस्य शिक्षितं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्ननुन उवाच ज्ञाने हि तस्मिंस्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति--

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥

अनिच्छन्नपि बाष्ण्येयं बलादिषु नियोजितः ॥३६॥

अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन्राशेव भृत्याऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे बाष्ण्येयं वृष्णि कुलप्रभूत गलादिषु नियोजितो रामेयेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥३६॥

शुणु स्व त वैरिणं सर्वानर्थहरं यत्नं पृच्छ्यमि इति श्रीभगवानुवाच--

श्रीभागवानुवाच ।

काम एष श्रोत्र एष रजोगुणसमुद्भव ॥

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

काम इति । “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्य-
स्याथ मोक्षस्य पण्णा भग इतीगना” [विष्णु.६.५.७४] ॥ ऐश्वर्यादिपदक
यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते । “उत्पत्तिं प्रत्य
चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति”
[विष्णु.६.५.७८] ॥ उत्पत्त्यादिविषय च विज्ञान यस्य स वासुदेवो वाच्यो
भगवानिति ॥

काम एष सर्वलोकाशुभ्र्यभिर्मिता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनाम् । स एष
कामः प्रतिहतः केनचित्कोपत्वेन परिणमते । अतः श्रोत्रोऽप्येष एव । रजो-
गुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुण-
समुद्भव । रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो हि उद्भूतो रजः प्रवर्तयन्पुरुर्य
प्रवर्तयति । नृणया ह्यहकारित इति दुःखिताना रज कार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां
प्रत्यप भूयते । महाशनो महदशनमस्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा ।
कामेन हि शेरिनो जनुः पाप करोति । अतो विद्ध्येन काममिह मन्तरे
वैरिणम् ॥३७॥

कथं वैरिति दृष्टव्यं, प्रत्याययानि—

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ॥

यथोत्प्लेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

धूमेनेति । धूमेन महजेनाव्रियते वह्निः, प्रस्रशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा
याऽऽदर्शो मलेन च यथोत्प्लेन च जरायुणा गर्भवेष्टनेन आवृत आच्छादितो
गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

किं पुनस्तदिदं वाच्यं यत्कामेनावृतमित्युच्यते—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

आवृत्तमिति । आवृत्तमेतेन ज्ञान ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानात्यनेनाहमनर्थं प्रयुक्तं । पूर्वमेवेति । दुःखा च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरि न तु मूर्खस्य । स हि काम तृणानाले मिनमिद पश्यस्तन्नाशं दुःखे प्राप्ते जानाति तृणयाऽह दुःखित्वमापादित इति न इदमेव । अतो असौ ज्ञानिन एव नित्यवैरि । किरूपेण, कामरूपेण काम इच्छेय रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुःखेण दुःखेन पूरणमस्येति दुःखस्तेनानलेन नास्याल पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनल्पस्तेन च ॥३९॥

किमधिष्ठानं । पुन कामो ज्ञानस्याचरणत्वेन वैरि सर्वस्य लोभस्य इत्यनेनायामाह, गते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिर्हणं कर्तुं शक्यत इति,—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

इन्द्रियाणीनि । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविध मोहयत्येव कामो ज्ञानमावृत्याऽयं देहिन शरीरिणम् ॥४०॥

यत एवम्—

तस्मान्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥

पाप्मानं प्रजहीह्वेनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

तस्मादितं । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वमेव नियम्य यशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहीहि परित्यज, एन प्रकृत वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं यानं शास्त्रत आचार्यतश्चात्मादीनामवरोधं, विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवं तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं भाशकरं प्रजहीहि आत्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥४१॥

इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहीहीत्युक्तम् । तत्र किमाश्रयः कामं जहादित्युच्यते—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मन ॥

चोद्यमिन् पुनर्न अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

अपर भवतो जन्म पर जन्म विनश्यत् ॥

कथमेतद्विजानीया त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

अपरमिति । अपरमर्षांश्चसुदेनग्रहे भवतो जन्म । पर पूर्वं समीपौ जन्मोत्पत्तिविनश्यत् आदित्यस्य । तत्कथमेतद्विजानीयामविस्मयार्थतया यस्त्वम आदौ प्रोक्तवानिम योग स एव त्वमिदानीं गच्छ प्रोक्तवानसीति ॥४॥

या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाना मूर्खाणां ताः परिहरन्श्रीभगवानुवाच यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रथम —

श्रीभगवानुवाच ।

यद्गुणैः मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परतप ॥५॥

नहूनाति । यद्गुणैः मे मम व्यतीतान्यतिव्यन्तानि जन्मानि तव च हेऽर्जुन । तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्स्य न जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनानित्यशुद्धबुद्धमुत्स्वभावत्वाद्दानावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाह हे परतप ॥५॥

कथं तर्हि तव त्रिलोक्षस्य धर्माधर्माभावेऽपि जमेत्युच्यते—

अज्ञोऽपि सन्नग्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

अज्ञोऽपीति । अज्ञोऽपि जन्मराहितोऽपि सन् तथाऽव्ययात्माऽर्थाण-
शानशक्तिस्वभावेऽपि सन् तथा मूतानां ब्रह्मादिस्तनपर्येतानामाश्वर ईश्वरशो-
शोऽपि सन् प्रकृतिं स्वा मम वैश्वानरी माया त्रिगुणात्मिका, यस्या वशे सर्वे
जगद्गतं यथा मोहितं सत्त्वमात्मानं वासुदेव न जानाति, ता प्रकृतिं स्वाम
धिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव भवामि जात इवात्ममाययात्मनो
मायया न परमार्थतो लोक्त्वन् ॥६॥

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥

अभ्युत्थानमवर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्बर्णाश्रमादिक्रमणस्य प्राणिनामभ्युदयानिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य तदा तदा आत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥७॥

किमर्थम्—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

परित्राणायैति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किं च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥८॥

तत्—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽजुन ॥९॥

जन्मेति । जन्म मयारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यम-
प्राकृतमैश्वरमेव यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावत्कृत्वा देहमिमं पुन-
र्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न प्राप्नोति । मामेत्यागच्छति च मुच्यते हेऽजुन ॥९॥

नैव मोक्षमार्गं इदानीं प्रवृत्तं किं तर्हि पृथग्मपि—

वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मामुपाश्रिताः ॥

बह्व्यो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

वीतरागोति । वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मथा ब्रह्मविद् ईश्वरभेददर्शिनो मामेव च परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बह्व्योऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमात्मविरयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परा शुद्धिं गताः सन्तो मद्भाव

भावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मम सृष्टा तृणा । येषां तु ससंरिणा-
मह कर्तृत्वभिमानं कर्मसु, सृष्टा तत्तलेषु च, तान्कर्मणि लिपन्तीति युक्तं,
तदभावात् न मां कर्मणि लिपन्ति, इत्येव योऽयोऽपि मामात्मत्वेनाभिव्रानाति
नाह कर्ता न मे कर्मफले सृष्टेति स कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाचारभङ्गाणि
कर्मणि भङ्गन्तीत्यर्थः ॥१४॥

नाह कर्ता न मे कर्मफले सृष्टेति—

एव ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वरपि मुमुक्षुभिः ॥

कुरु कर्मैव तस्मात्तत्र पूर्वं पूर्वैर कृतम् ॥१५॥

एवमिति । एव ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः । कुरु तेन
कर्मैव तत्र न तूष्णीमानन नापि सन्नास कर्तव्यस्तस्मात्तत्र पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वात्,
यत्रनात्मशस्त्व तदा आत्मशुद्धयर्थं, तत्त्वविच्छेदोपसंग्रहार्थं, पूर्वैर्जननादिभिः
पूर्वैर कृतं नाधुनातन कृतं निर्गतम् ॥१५॥

तत्र कर्म चैतदर्थं त्वद्वचनादेव श्रोम्यह किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वैः
तर कृतमिति । उच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि, कथम्—

किं कर्म किमकर्मैति कथयोऽप्यत्र मोहिताः ॥

तत्ते कर्म प्रत्यक्ष्यामि यज्ज्ञाया मोह प्रमेऽशुभात् ॥१६॥

किं कर्मैति । किं कर्म किं चाकर्मैति कथयो मेधाविनाऽप्यत्रास्मिन्क-
र्माद्विषये मोहिता मोह गता । तन् अतस्ते तुभ्यमह कर्मोऽयं च प्रत्यक्ष्यामि
यज्ज्ञाया विदित्वा कर्मादि भोग्यतेऽशुभात्सारात् ॥१६॥

न चैतत्प्रया भक्तव्य— कर्म नाम देहादिचेश लोकाप्रसिद्धं, अकर्म नाम
तद्विषया तूष्णीमानन, किं तत्र शोदव्यम्— इति । कर्मात्, उच्यते—

कर्मणो ह्यपि शोदव्यं शोदव्यं च विकर्मणः ॥

अकर्मणश्च शोदव्यं गहना कर्मणो गति ॥१७॥

कर्मण इति । कर्मण शस्त्रीशैतस्य हि यस्मादप्यस्ति शोदव्यं,
शोदव्यं चास्यैव विकर्मण प्रतिपिद्धस्य, तथाऽकर्मणश्च तूष्णीभासस्य शोद

व्यमस्तीति निबन्ध्याहारः कर्तव्यः । यस्माद्रहना विरामा दुर्ज्ञेया कर्मण इत्यु
पलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मावेकमंगा गतिर्याथात्म्यं तत्प्रमित्यर्थः ॥१७॥

किं पुनस्तच्च कर्मादेर्यद्वोदव्यं वक्ष्यामीति प्रतिशतम् ? उच्यते—

कर्मण्यकमे यः पश्येत्कर्माणि च कर्म यः ॥

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

कर्मणोति । कर्मणि नियतं ज्ञेयं कर्मं व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मण्यकमे
कर्माभावे यः पश्येत् अकर्मणि च कर्माभावे कर्तुं तत्त्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योः—
वस्त्वप्राच्यैव हि सर्वं एव क्रियाकारणादिव्यवहारोऽविद्याभूमाद्यैः— कर्म यः
पश्येत्पश्यति, स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृच्च
स, इति सूयते कर्माकर्माणोरितरंतरदर्शी ॥

ननु— किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मणि अकर्म यः पश्येदिति अकर्मणि च
कर्मोति । न हि कर्माकर्मा एवादकर्मं वा कर्म । तत्र विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टा ।—
न, अकर्मत्र परमार्थतः सत्कर्मत्रदशभासते मृदङ्गश्लोकस्थ तथा कर्मत्रान्मन्वत् ।
तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । जतो न विरु-
द्धम् । बुद्धिमत्त्वानुपपत्तेश्च । 'बोद्धव्यम्' [गी ४.१७] इति च यथाभूतदर्शनं
मुच्यते । न च विपरीतज्ञानादनुभान्मोक्षणं एवम् 'ब्रह्मत्वा मोक्षयसेऽशुभात्'
[गी ४.२६] इति चोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्माणां विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्वि-
पर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवता वचनं कर्मण्यकर्मं यः इत्यादि । न चात्र कर्मावे-
कस्यामनर्मास्ति कुड्डे वदराणां च । नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावात्ताद-
कर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्माणां लौकिके यथा मृगानुष्णिकाया-
मुदरं शुक्तिराया वा रजतम् ॥

ननु कर्मैव सर्वेषां न कश्चिद्व्यभिचरति— तत्र । नैस्थस्य नात्रि गच्छ
न्त्या तदस्येव्यगतिषु नगेषु प्रतिवृत्तगतदर्शनात्, दूरेषु चक्षुषाऽग्निवृष्टेषु
गच्छन्तु गत्यभावदर्शनात् । एवमिहाप्यकर्माणि कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं
विपरीतदर्शनं येन साक्षिराकरणाथमुच्यते कर्मण्यकर्मं यः पश्येदित्यादि ॥

तद्वैतदुक्तप्रतिपत्तनमप्यसङ्घटयताविपगतदर्शनभाविनतया मोमुह्यमानो
 लोत्र श्रुतमप्यसङ्गतत्वं विद्वृत्त्य विद्वृत्त्य मिथ्यासगमवतार्यावतारं चोदयतीति
 पुन पुनरुत्तरमाह भगवान्दुविजयत्वं चाल्प्य दरुन । 'अव्यन्ताऽयमर्चि
 ल्योऽय' [गी २.२५], 'न जायते त्रियत' [गी २.२०] इत्यादिना आत्मनि
 कर्माभाव श्रुतिरन्वित्वायप्रसिद्ध उक्तो वाच्यमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि कर्मा-
 भावे अस्मिन्नि कर्मविररीतज्ञानमन्यतनिन्दम् । यत् 'किं कर्म । स्मरुमिति
 क्वगोऽप्यत्र मोहिता' [गा ४.१६] । देहान्नाश्रय कर्म आत्मयथ्याप्य अह
 कर्ता ममैत स्मं मयास्य कर्मण पर भोक्तव्यमिति च, तथा अह तूर्णा म
 वामि यनाह निरायातोऽस्मां सुखी स्वामिनि कायशरणाश्रय व्याशरोपरम
 तन्वृत्त च सुखिन्मामखध्यारीय- न करोमि किञ्चित्पूर्णां सुखमासे- इत्यभि
 मन्यते लोत्र । तत्रैद लक्ष्य विपरीतदर्शनापनयायाह भगवान्कर्मण्यस्म
 य पश्यदित्यादि ॥

अत्र च कर्म कर्मण सत् कार्यशरणाश्रय कर्मरहितेऽवित्रिय आत्मनि
 मरिष्यन्त यत् पडितोऽप्यह कर्मेमीति मयते । अत आत्ममवततत्र सर्व
 लक्षणमद्वे कर्माणि नदाकूलस्थेदिव वृक्षेषु गतिप्रतिलोभ्येन अस्मं कर्माभाव
 यथाभूत गत्यभावमिव वृक्षेषु य पश्येत् अस्मिन्नि च कार्यशरणव्याशरोपरम
 कर्मवदा मन्यथ्यारोपिने - पूर्णामिदुर्बन्सुखमास- इत्यहाराभिसिद्धितुचात् त
 स्मन्नस्मिन्नि च कर्म य पश्येत् । य एव कर्मास्मविभागज स सुखिमान्य
 डितो मनुष्यु, स युक्तो योगी वृत्तस्मह-च स अत्रुमासोभित वृत्तहृद्यो
 भर्तात्पर्यं ॥

अय श्लोकोऽयथा ध्यायता वैश्विन् । कथ-नित्याना तिल कर्म-
 णामिश्चराधेऽनुशीयमानाना तत्पलाभादास्मिन्नि तान्युच्यन्ते गौप्या वृत्त्या ।
 तथा चारणमकर्म, तच्च प्रयत्नफलत्वात्कर्मोच्यते गौप्यैव वृत्त्या । तत्र
 नित्ये कर्मण्यस्मं य पश्येत्कलाभावात् यथा धेनुर्गौ अगौ, इत्युच्यते
 क्षीराख्य फल न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणं तु अस्मिन्नि च कर्म

यः पश्येत्तरसादिप्रत्ययस्यैव प्रयच्छतानि- नैतद्युक्त व्याख्यानम् । एवमानाद-
 शुभान्मोक्षानुपपत्तेः 'यच्छात्ता मोक्षमंशुभात्' [गी.४.१६] इति भग-
 वतात् वचनं बाध्यते । कथं, नित्यानामनुष्ठानादनुभाष्याक्षराम मोक्षणं, न
 तु तेषां फलभाषणानात् । न हि नित्यानां फलभाषणानमनुभुमुक्तिफलत्वेन
 चोदितं, नियुक्तमर्थन वा । न च भगवतैरेहेक्षम् । एतेनात्मनि कर्म-
 दर्शनं प्रयुज्यते । न ह्यकर्मणि कर्मोति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते, नित्यस्य
 तु कर्तव्यतामानम् । न च अस्मिन्निवृत्त्यस्य प्रत्ययासो भरतीति विज्ञानादि-
 चित्तल स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि कर्मात्मोति
 मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं बुद्धिनिवृत्तं युक्तता कृतकर्महेत्वादि च फलमुप-
 पत्ते, स्यात्तर्गा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपम् । युतोऽन्यस्मादशुभा-
 मो-
 क्षणं, न हि तमस्तमसो निरर्तकं भरति ॥

ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं,
 किं तर्हि गौणं फलभाषणभाष्यनिमित्तम् । न । कर्मात्मोविज्ञानादपि गौणात्-
 लस्यश्रवणात् । नापि भ्रुतहान्यश्रुतपरिफल्पनायां कर्मादिगोप्य उपलभ्यते ।
 स्वशब्देनापि शक्यं वक्तु- नित्यकर्मणा फलं नास्व्यकरणाच्च तेषां नररूपातः
 स्यात्- इति । तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म यं पश्येदित्यादिना
 किम् । तत्रैव व्याचष्टाणेन भगवतात् वक्ष्य लोकाभासोद्धार्यमिति व्यक्त-
 कल्पितं स्यात् । न नैतच्छब्दरूपेण वाक्येन स्मर्याय वस्तु, नापि शब्दान्तरेण
 पुनः पुनरुच्यमानं सुशोधं स्यादित्येव वक्तुं युक्तम् । 'कर्मण्येवाधिगच्छते'
 [गी.२.१७] इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भरति । सर्वत्र
 च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव । न निःप्रयोजनं बोद्धव्यमिच्युच्यते ॥

न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भरति, तत्प्रत्युपस्थापितं वा उल्लाभासम् ।
 नापि नित्यानामकरणादभाष्याप्रत्ययभाष्योत्पत्तेः 'नासतो विद्यते भावः'
 [गी.२.१६] इति वचनात्कथं 'असतः सञ्जायते' [छा.६.२.२] इति
 च दर्शितं असतः सञ्जमप्रतिषेधान् । असतं सद्बुद्धिं कृतं अशुद्धे

सद्भवे सञ्चापि असद्भवेदित्युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तं सर्वप्रमाणविरोधात् ।
न च निष्फलविदध्यात्कर्मं शास्त्रं दुःखरूपत्वात् दुःखस्य च बुद्धिपूर्वमृतया
कार्यत्वानुपपत्तेः । तदस्मरणे च नरकपातान्भ्युपगमात् अनर्थावैवोभयथापि
करणेऽस्मरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्य
निष्फलं कर्मोभ्युपगम्य मोक्षफलयेति वृषतः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्म-
ण्यकर्मं य इत्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥१८॥

तदेतत्कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते—

यस्य सर्वे समारंभा कामसंकल्पवर्जिताः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्मणं तमाहुः पंडितं बुधा ॥१९॥

यथेति । यस्य यथोक्तदशिनं सर्वं यावत्तः समारंभाः कर्माणि समा-
रभ्यन्त इति समारंभाः कामसंज्ञकवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च सफलैर्वर्जिता
बुधैरचेष्टमानाना अनुग्रहिते, प्रवृत्तेन चेतोऽस्मत्प्रसार्थं निवृत्तेन चेतोऽप्यन-
मानार्थम् । त ज्ञानाग्निदग्धकर्मणि कर्मादापकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन
ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः
पंडितं बुधा ब्रह्मविदः ॥१९॥

यद्यु अकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी
जीवन्मत्तार्थचेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः ।
यद्यु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मसंन्यासदर्शनं स्यात्स सर्व-
कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म परित्यजत्येव । स पुनश्चिन्निमि-
त्तात्कर्मपरित्यागासंभवे मति कर्मणि तत्काले च संग्रहिततया स्वप्रयो-
जनाभावात्लोकसंप्रदायं पूर्वजकर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति,
ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्यातरीय कर्माकर्मैः संवद्यते, इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्ब्रह्म—

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥

कर्मण्यभिनृतोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

त्यक्तेति । त्यक्त्वा कर्मसंभ्रमानं फलसंगं च यथोक्तेन ज्ञानेन

नित्यवृत्ती निराकाशो धिययोऽनित्यर्थः । निराश्रय आश्रयराहितः । आश्रयो नाम यद्वाश्रित्य पुरुषार्थं सिद्धाभियति । दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयराहित इत्यर्थः । विदुषा कियमाणं कर्म परमार्थतः अरुर्मेघ, तत्र निःश्रित्यात्मदर्शनस-
फलत्वात् । तेनैवभूतेन प्रयोजनाभावात्कशाधन कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते
ततो निर्गमासम्बन्धाद्येकममद्विनिर्गम्या शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्व-
वत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निःश्रित्यात्मदर्शनसंपन्नत्वान्नैव किञ्चिकरोति
सः ॥२०॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरितः प्रागेव कर्मरंभात् ब्रह्मणि सर्वान्तरे
प्रत्यगात्मनि निःश्रित्ये सजातामदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टेष्टाशौर्वैकार्जनतया
दृष्टादृष्टाय कर्माणि प्रयोजनामपश्यन्सत्ताधनं कर्म संन्यस्य शरीरव्यादा-
मावचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यते इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

निराशीर्यति । निराशा निर्गता आशयो यस्मान्न निराशाः, यतचित्-
त्वात्मा चित्तमत करणमात्मा बाह्यः कार्यरूपसथात्मनाशुभानपि यतो मयतो
येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तमवपरिग्रहस्वर्ग- सर्व- परिग्रहा यन स त्यक्तसर्व-
परिग्रहः, शारीर शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन, केवलं नानाप्यभिमानवाजित, कर्म
कुर्वन्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिरुद्धं वाप धर्म च । धमाऽपि मुमुक्षोः
निलिपमव यथापादकरत्वात् । तस्मात् ताभ्या मुक्ता भवति, सद्यस्मन्मुक्तो
भरतीत्यर्थः ॥

किं च शारीरं केवलं कर्मैत्यत्र किं शरीरनिर्गत्य शरीरं कर्माभिप्रेतमा-
होतिरन्धरीरस्थितिमात्रप्रयोजन शारीरं कमेति । किं च्छता यदि शरीरनिर्गत्य
शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन शारीरमेति । उच्यते— यदा
शरीरनिर्गत्य कर्म शरीरमभिप्रेत स्थानदा दृष्टादृष्टप्रयोजन कर्म प्रतिपिदमपि
दरारण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शश्रीय

च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजन शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति मिलिप्रमित्यापि द्युतोऽप्रातप्र-
तिषेधप्रसंगः । शरीर कर्म कुर्वन्निति विशेषणान्नेऽल्लशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनस-
निर्वर्त्य कर्म विधिप्रतिषेधप्रिय धर्माधर्मशब्दस्याप्य कुर्वन्नाप्नोति मिलिप्रामे-
त्युक्तं स्यात् । तथापि वाङ्मनसाम्या विहितानुष्ठानपक्षे मिलिप्रतिवचन
विरुद्धमापद्येत । प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमानमनर्थकं स्यात् । यदा
तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन शरीर धर्माभिप्रेत भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजन कर्म
विधिप्रतिषेधगम्य शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वन्सैरेव शरीरस्थितिभिः शरीरस्थै-
तिमात्रप्रयोजन केवलशब्दप्रयोगात् अहं करोमीत्याभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टा-
मात्र लोकादृष्टया कुर्वन्नाप्नोति मिलिप्रम् । एवमूतस्य पापशब्दार्थ्यामिलिप्र-
प्राप्त्यसंभवात्तिलिप्र सत्त्वार नाप्नोति, शानामिदंश्वसर्वकर्मत्वात् जप्रतिषेधेन
मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैवः । एव शरीर केवल कर्म
इत्यस्वार्थस्य परिग्रहे निरवयव भवति ॥२१॥

त्यक्तसर्पशिरग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावात्प्राच-
नादिना शरीरस्थितौ ऋतव्यताया प्राप्तायाम् “अवाचितमनकृतमुपपन्न यह-
च्छया” [शं.२१.८.१२] इत्यादिना वचनेनामुक्तान यतेः शरीरस्थितिहेता-
रन्नादेः प्रातिद्वारमाविशुर्वन्नाह —

यदृच्छालाभसंनुष्टो द्वंदातीतो भिन्नसरः ॥

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निर यते ॥२२॥

यदृच्छेति । यदृच्छालाभननुष्टोऽप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्ते-
न सनुष्टः सजातालप्रत्ययः । द्वंदातीतो द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिर्हन्यमानोऽप्यवि-
पण्णवित्तो द्वंदातीत उच्यते । विमत्पक्षे विगतमसरो निर्भरजुद्धिः समस्तुल्या
यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च । य एवमुक्तो यतिः अन्नादेः शरीरस्थितिहेते-
र्लाभालाभयोः समो ईर्ष्यादवर्जितः कर्मादानमर्मादिदर्शा यथामूलात्मदर्ग-
ननिष्ठः सन् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिभाटनादिकर्माणि शरीरादिनिर्वर्त्ये
'नैर सिंचितरोम्बह' [गी ५.८], 'गुणा गुणतु वर्तते' [गी.३.२८] इ-

त्वेव सदा सर्वत्रैव आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नेव किञ्चिद्भिक्षा-
टनादिकं कर्म करोति । लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारो-
पितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्माणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्र-
माणादिजनितेन अर्कनेव । स एव पराध्यारोपितकर्तृत्वः शरीरैर्व्यतिमान्य-
योजन भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वापि न निरर्थ्यते बध्नेतोः कर्मणः सदेतुस्तस्य
ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैव ॥२२॥

‘त्यक्त्या कर्मफलसग’ [गी.४.२०] इत्यनेन शब्देन यः प्रारब्ध-
कर्मा सत्यदा निःश्रेयसहात्मदर्शनसपन्नः स्यात्तदा तस्यात्मनः कर्तृकर्मप्र-
योजनाभावदर्शनेन कर्मस्थित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्मिच्छत्तदसन्ने सति पूर्वसत्-
स्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तस्यापि ‘नैव किञ्चित्करोति सः’ [गी.४.२०] इति कर्मा-
भावः प्रदर्शितः । यस्तैव कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव—

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

गतसंगस्येति । गतसंगस्य सर्वतो निवृत्तामर्शे मुक्तस्य निवृत्तधर्माध-
र्मादियधनस्य, ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावाहस्त चेतो यस्य सोऽयं
ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य, यज्ञाय यज्ञनिवृत्त्यर्थमाचरतो निरर्तपतः कर्म समग्रं
सहाद्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यती-
त्यर्थः ॥२३॥

यस्मात्पुनः कारणाधिक्यमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमुत्सृज्य समग्रं प्रविलीयत
इत्युच्यते यतः—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधितम् ॥२४॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मनिष्ठविरभावर्पयति तद्ब्रह्मेति
पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभाव पश्यति यथा शुक्तिनाया रजताभाव पश्यति,
तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति यथा यद्रजन तदुत्पन्नमिति । ब्रह्म, अर्पणम्, इत्य-

समस्तैः पदे । यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदा ब्रह्मेत्येवम् । ब्रह्म
हविस्तथा यद्विबुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्ति । तथा ब्रह्मात्राविति समस्त पदम् ।
अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हृयते ब्रह्मणा कर्ता ब्रह्मैव कर्तव्यम् । यत्तेन हुतं हव-
नत्रिया तत् ब्रह्मैव । यत्तत्र गतव्यं पलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मरमंभमाधिना
ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मगमाधिस्तत्र ब्रह्मरमंभमा-
धिना ब्रह्मैव गतव्यम् ॥

एव लोत्रसग्रहं चिसीदुर्गापि निरमाणं कर्म परमार्थताऽकर्मं ब्रह्मबु-
द्धयुःस्मृदितत्वात् । एव सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वैरकर्मसंन्यासिनः सम्यग्द-
र्शनमुत्पद्यते यज्ञान्वयसादनं ज्ञानस्य सुनरामुपपद्यते, यदर्पणात्प्रधिपत्तेः प्रसिद्ध-
तदन्याध्यात्मं ज्ञानं परमार्थदर्शिनः इति । अथवा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादा-
नामेव विदापतो ब्रह्मत्राभिधानमनथरुं स्यात् । तस्मात् ब्रह्मैव सर्वोर्मन्याभि-
जानते विदुषः कर्माभावात् । काररबुद्धयभावाच्च । न हि काररबुद्धिर-
हितं यज्ञान्वयं कर्म हृयम् । सर्वैरभिहोत्रादिकं कर्म शब्दगर्भापितदेवतावि-
शेषसंप्रदानादिसाररबुद्धिमन्त्रैर्भिमानपलाभिसधिपद्य हृय, नोपमृदितत्रिया
काररपलभेदबुद्धिमन्त्रैर्भिमानपलाभिसधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्धयु-
पमृदितार्पणादिसाररनिर्वापलभेदबुद्धि कर्म । अतोऽकर्मैव तत् । तथा च
दर्शितं 'कर्मण्यकर्मं यः पश्यत्' [गी ४.१८], 'कर्मण्यभिपश्यतोऽपि नैव
किञ्चित्करोति स' [गी ४.२०], 'गुणा गुणेषु वर्तते' [गी ३.२८], 'नैव
किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्यते तत्प्रवित्' [गी ४.८] इत्यादिभिः । तथा
च दर्शयस्तत्र तत्र त्रियासाररपलभेदबुद्धयुःसमर्दे करोति । दृष्टं च साम्या-
भिहोत्रादीं साम्यैरमर्देन साम्याभिहोत्रादिहानि । तथा मातेर्घरामतिर्पूर्-
वादानां कर्मणां कार्योविशयन्यारभरत्य हृयम् । तथेहापि ब्रह्मबुद्धयुःस्मृदित-
र्पणादिफाररक्रियाफलभेदबुद्धेर्भाह्यव्यगमात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्मं सपद्यते ।
अत उक्तं 'समग्रं प्रविलयते' [गी ४.२३] इति ॥

अत्र चेच्छंकराचार्यः — यत् ब्रह्म तदर्पणादाभिः । ब्रह्मैव त्रिलोपणादिना

पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थित सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नापेणादिबुद्धि-
निर्गम्यते किं त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते, यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धि-
र्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिः— इति ॥

सत्य एवमपि स्थावृदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु
सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेनान्यशब्दताभिध्याविशेषानुपपन्नस्य 'श्रेया-
न्द्रव्यमवाचजान्ज्ञानयज्ञः' [गी. ४. ३३] इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च सम-
र्थोभेद वचनं 'ब्रह्मार्पणम्' इत्यादि ज्ञानस्य यगत्वसंपादने, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्म-
त्वेऽपेणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । ये त्वर्पणादिषु
प्रतिमाया विष्णुदृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिं धिष्यते नामादिविषयचेति कुरते न तेषां ब्रह्म-
विशेषोक्तेर्हि विवक्षिता स्यात्, अर्पणादिविषयवाज्ज्ञानस्य । न च दृष्टिसंपादन-
ज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते । 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते । विरुद्धं च
सम्यग्दर्शनमपतरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति । प्रकृतविषेधश्च । सम्यग्दर्शनं च
प्रकृतं 'समंभ्यकर्म यं पश्येत्' [गी. ४. १८] इत्यत्र, अते च सम्यग्दर्शनं तस्यै-
वोपसहारात्, 'श्रेयान्द्रव्यमवाचजान्ज्ञानयज्ञः' [गी. ४. ३३], ज्ञानं लब्ध्वा परा
शान्तिम्' [गी. ४. ३९] इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणोऽध्याय ।
तत्रान्तरमादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिप्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम् ।
तस्मात्प्रथाव्याख्यातार्थं एवायं श्लोकः ॥२४॥

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यस्तत्र स्यात् तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उप-
धिष्यन्ते—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥

ब्रह्माग्रापरे यज्ञं यज्ञेनैवोपबुद्धति ॥२५॥

देशमेवेति । दैवमेव देवा इष्यन्ते येन यजेनासौ देवो यज्ञस्तमेवापरे
यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्री "सत्यं ज्ञानमनत
ब्रह्म" [तै. २. १], "निश्चानमानदं ब्रह्म" [बृ. ३. ९. २८] "यत्लाग्रादपरो-
क्षाद्ब्रह्म य आत्मा सान्तरः" [बृ. ३. ५. १] इत्यादिवचनोक्तमदानायादिसर्व-

समारधर्मवर्जित 'निति नेति' [बृ.४.४.२२] इति निरस्ताशेषविशेष ब्रह्म-
ब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदभिधेयं स होमाधिष्ठाणत्वविशेषया ब्रह्माभिस्तस्मिन्ब्र-
ह्माप्राथम्येऽन्ये ब्रह्मविदो यत्र, यत्रवाच्यमाय आत्मा आत्मनामसु यत्रवाच्यस्य
पाटात्, तत्रात्मानं यत्र परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्त बुद्ध्याद्युपाधिभ्यस्तत्त-
भ्यस्तसर्वोपाधिधर्ममहाहृतिरूप यजेनैवात्मैवोत्पत्त्येनोपजुह्वति प्राप्तेरिति ।
सोपाधिस्थान्मनो निरुपाधिनेन परब्रह्मरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन्होमस्त
कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः सत्यासित इत्यर्थः ॥२५॥

सोऽयं सम्प्रदर्शनलक्षणो यजो देवयजादिषु यज्ञसूक्ष्मिष्यते 'ब्रह्मापणम्'
[गी.४.२४] इत्यादिश्लोकैः प्रकृतः 'शेषान्द्रध्यमयाप्रजाजानयतः परतप'
[गी.४.३३] इत्यादिना स्तुत्यर्थम्—

श्रोत्रादीर्नाद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ॥

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥२६॥

श्रोत्रादीर्नाति । श्रोत्रादीर्नाद्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु । प्रतीन्द्रिय
संयमो भिद्यत इति यदुच्यते । नयमा एवामयस्तेषु जुहुर्नाद्रियसंयममेव
कुर्वन्तीत्यर्थः । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येवामयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु
जुहति श्रोत्रादिभिर्गिरुडरिपयप्रहणं होमं मन्यन्ते ॥२६॥

किं च—

सर्वाणोन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥

आत्मसंयमयोगाग्री जुहति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

सर्वाणांति । सर्वाणांदीपयर्माणांद्रियाणां कर्माणांद्रियकर्माणि तथा प्राण-
कर्माणि प्राणो वायुराग्निश्चैतन्कर्माणां चन्द्रप्रकारणादीनि तानि चापरे
आत्मसंयमयोगाशावात्मनि संयम आत्मसंयमः स एव योगादिस्तस्मिन्चात्म-
संयमयोगाग्री जुहति प्रधिनन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेन प्रदीपे विभक्तिज्ञानेनो-
पन्यभावात्पादिते प्ररितपयन्तीत्यर्थः ॥२७॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाच्च यतयः सशित्तत्रताः ॥२८॥

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञस्तीर्थेषु द्रव्यविनियोग यज्जुद्धवा कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञाः तपः यज्ञः येषां तर्पास्त्रनाः ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रस्थाहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः, तथाऽपरे स्नाभ्यायज्ञानयज्ञाश्च स्नाभ्यायो यथाविधि ऋणाग्रभ्यासो यज्ञो येषां ते स्नाभ्याययज्ञाः, ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च, यतयो यतनशीलाः सशित्तत्रताः मग्न्यार्कशक्तानि तनूङ्गतानि तीक्ष्णावृत्तानि न्तानि येषां ते सशित्तत्रताः ॥२८॥

निच—

अपाने जुहुति प्रागं प्राणेऽपानं तथापरेः ॥

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुहुति प्रविशन्ति प्राण प्राणवृत्तिं, पराख्य प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुहुति, रेचमाख्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत् । प्राणापानगतीं मुग्धनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः, तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य गतिः ते प्राणापानगती एते रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः, कुममाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥२९॥

किंच—

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहुति ॥

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

अपर इति । अपरे नियताहाराः नियतः परिमित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान्यायुभेदान्प्राणेषु च जुहुति । यस्य यस्य वायोर्जयः नियत इतरान्यायुभेदास्तस्मिन्स्तिमन्जुहुति, ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञैर्वधोक्तैः क्षापितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

एव यथोक्तान्वशादित्वं—

यज्ञशिष्टानृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

नाय लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसतम ॥३१॥

यज्ञशिष्टानं ।- यज्ञशिष्टानृतभुजो यज्ञना शिष्ट यज्ञशिष्ट च तद-
मृत च यज्ञशिष्टानृत कर् भुजत इति यज्ञशिष्टानृतभुजः । यथोक्तान्वशा-
न्त्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमश्रममृताख्य भुजत इति यज्ञ-
शिष्टानृतभुजः । यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातन चिरतन मुमुक्षुश्चेत् । काल-
तिरमापेक्षयेति सामर्थ्याद्भवति । नाय लोकः सर्वप्रणिसाधारणोऽप्यास्ति यथो-
क्तानां यज्ञानामेतेऽपि यज्ञे यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य । कुतोऽन्यो विशि-
ष्टसाधनसाध्यः कुरुसतम ॥३१॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुने ॥

कर्मजाग्निद्वि तान्सर्वानिरे शात्वा विमोक्षयसे ॥३२॥

एवमिति । एव यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा
ब्रह्मणो वेदस्य मुने द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुने वितता उच्यन्ते,
तत्रथा— वाचि हि प्राण जुहुम— इत्याख्य । कर्मजा वायिश्वाचिरुमानससमो-
द्भवाग्निद्वि तान्सर्वाननात्मजान्, निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव शात्वा
विमोक्षयसेऽशुभत् । न मज्जायारा इमे, निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येव शात्वा
अस्मान्द्रव्यदर्शनान्मोक्षयते ससारवनादित्यर्थः ॥३२॥

‘ब्रह्मार्पणम्’ [गी.४.२४] इत्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञस्य सप-
दितम् । यज्ञाश्च अनेके उपादिष्टाः । तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं सृजते ।
कथम्—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञा-ज्ञानयज्ञः परंतप ॥

सर्वं कर्मारिजलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

श्रेयानिति । श्रेयान्द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनताध्यायज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे पर-
तर । द्रव्यमयो हि यमः पल्लवारभक्तो, ज्ञानयज्ञो न पल्लारभक्तो, अतः

श्रेयान्प्रशस्त्यतर । कथं, यत सर्वं कर्म समस्तमात्मिण्यप्रतिपन्नं पार्थ शाने
मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोदरस्थानीये परिसमाप्यते अतर्भवतीत्यर्थः । “यथा
वृताय त्रिजितायाधरेया सवत्येमेन सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजा साधु
कुर्यान्ति वस्तद्वेद यत्स वेद” [छा ४ १.४] इति श्रुते ॥३३॥

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया ॥

उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

तद्विद्धाति । तद्विद्धि विचानीहि येन विधिना प्राप्यत इति । आचा-
र्यानाभिगम्य, प्रणिपातेन प्रकृष्येण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन,
कथं नथ कथं मोक्षं का विद्या वा चविद्या, इति परिश्रमनं, सेवया गुरु-
शुश्रूषयैरमादिना । प्रश्रयणं आचरिता आचार्या उपदेश्यन्ति कथायप्रति-
ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनः । ज्ञानयताऽपि वेचिप्रभावत्त्वदर्शनशीला,
अपरे न, अतो विगिनपि तत्त्वदर्शनं इति । यं सम्यग्दर्शनस्तैरुपादिष्टं ज्ञानं
कार्यं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥३४॥

तथा च सत्तादमपि एतर्था वचनम्—

यज्ञाद्या न पुनर्मोहमेव यास्यसि पाडव ॥

येन भूतान्यशेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

यदिति । यज्जात्या यज्जानं तैरुपादिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो माह
मेव यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेव न यास्यासि हे पाडव । किञ्च येन ज्ञानेन
भूतान्यशेषेण ब्रह्माशानि स्तरपर्वतानि द्रव्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि
भक्तस्थानीमानि भूतानि इति, अग्रे अपि मयि वामुदेने परमेश्वरे वेदानि इति,
धेनलेश्वरैरुत्पन्नं सत्त्वापीनभक्त्यासिद्धं द्रव्यसीत्यर्थः ॥३५॥

किं चैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥

सर्वं ज्ञानं प्लुतेनैव वृजिनं संतरेष्यसि ॥३६॥

अर्वाति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पाप-
कृत्वापकृत्तम. सर्वे ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लव कृत्वा वृजिन वृजिनार्णव पाप-
समुद्र सतर्गिण्यमि । धर्मोऽपीह समुद्रोः पापमुच्यते ॥३६॥

ज्ञान कथं नाशयति पापमिति दृष्टान्त उच्यते—

यथैवांसि ममिद्वोऽग्निर्भस्ममात्कुरुतेऽर्जुन ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्ममात्कुरुते तथा ॥३७॥

यथेति । यथैवांसि ज्ञानानि ममिद्वः सम्याग्निद्वो दीप्तोऽग्निर्भस्ममा-
द्भस्मीभाव कुरुते हे अर्जुन, ज्ञानमेवाग्निर्जानाग्नि. सर्वकर्मणि भस्ममात्कुरुते
तथा निर्जीकरोतीत्यर्थः । न हि साधादेव ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्ममात्कुरुते
शक्नोति । तस्मान्मम्यद्ज्ञानं सर्वकर्मणा निर्जीकरोति कारणमित्याभिप्रायः ।
सामर्थ्यादेव कर्मणा शरीरमारुष्य तप्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते । अतो
वान्यप्रवृत्तफलानि जानोत्यत्रैः शान्दतानि ज्ञानगृहभासीनि चातीतानेरन्म-
कृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्ममात्कुरुते ॥३७॥

यत् एवमतः—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

तत्स्वर्यं योगसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥३८॥

न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिदं
विद्यते । तज्ज्ञानं म्यपमेव योगसिद्धो योगेन कर्मयोगेण समाधियोगेन च
सिद्धिः संस्कृतो योग्यतामापन्नः सन् मुमुक्षुः कालेन महता आत्मनि विंदति
तस्मिन् इत्यर्थः ॥३८॥

येनैशान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—

श्रद्धाबोद्धमते ज्ञानं तत्पर. संयतेन्द्रियः ॥

ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमाचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

श्रद्धावानिति । श्रद्धावाञ्छ्रद्धापूर्वमते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति
वाञ्छिन्मदप्रस्थानोऽत आह तत्परं गुरुपासनादावमित्युक्तो ज्ञानच्छ्रुत्यापे

धडावान्, तदसौऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह सयतेन्द्रियः, सयतानि
 निप्रयेभ्यो निवर्तितानि यस्तेन्द्रियाणि स सयतेन्द्रियः । य एवभूतः धडावास्त-
 त्परः सयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिरीऽ-
 पि भवति मायाविद्यादिमभवात् न तु तच्छ्रद्धावत्पादौ इति एतन्ततो
 जानलद्व्युपायः । किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्वादिद्व्युच्यते- ज्ञानं लब्ध्वा परा मोक्षा-
 ख्यां शान्तिमुपरतिमान्निरेण शिप्रमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनादिप्रमेयं मोक्षो
 भवतीति सर्वेश्वरान्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥३९॥

अत्र सशयो न कर्तव्यः पापिष्ठो हि सशयः, कथं इत्युच्यते—

अज्ञश्चाभ्रदधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥

नाय लोकोऽस्ति न परो न सुरा संशयात्मनः ॥४०॥

अशश्चेति । अज्ञश्चानात्मकश्च अभ्रदधानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेषु अवि-
 श्वासवाश्च सशयात्मा च सशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञाभ्रदधानौ यद्यपि
 विनश्यतस्त्वयापि न तथा यथा संशयात्मा । संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् ।
 कथं, नाय साधारणोऽपि लोकोऽस्ति, तथा न परो लोको, न सुरा तत्रापि
 सशयोत्पत्तेः संशयात्मनः सशयचित्तस्य । तस्मात्सशयो न कर्तव्यः ॥४०॥

कस्मात्—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥

आत्मघ्नन्त न कर्माणि निवध्नन्ति धनजय ॥४१॥

योगेति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि
 कर्माणि येन परमार्थदर्शना धर्माधर्माख्याणि त योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं
 योगसंन्यस्तकर्माण्याह— ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछि-
 न्नं सशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एव योगसंन्यस्तकर्मां समात्म-
 घ्नन्तमपमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निवध्नन्त्यनिष्टादिरूपं फलं
 नारमन्ते हे धनजय ॥४१॥

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिर्भवत्येतेषु ज्ञानसंछिन्नसंशयो न निवध्यते
 गीता... ६

कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव, यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविरये सशयसान्दि-
नम्यति—

तस्माद्ज्ञानसंभूतं ह्यस्य ज्ञानासिनात्मनः ॥

द्विद्वैतं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

इति श्रीमद्भारते शतसाहस्रया सहिताया वैशासिक्या भाष्मपरणि-
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

तस्मादिति । तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञानादाविवेकाज्जात ह्यस्य
हृदि बुद्धौ स्थित ज्ञानासिना शोक्रमोहादिदोषहर सम्प्यदर्शनं ज्ञानं तदेवासि-
त्त्वकस्तेन ज्ञानासिना आत्मनः स्वस्य आत्मविरयत्वात्सशयस्य । न हि परस्य
सशयः परेण च्छेत्तव्यता प्राप्नो येन रम्येति चिन्तयेत । अत आत्मविरयोऽपि
रम्यैव भरति । द्विद्वैतं संशयं स्ववेनाशदेतुभूतं योग सम्प्यदर्शनोपायं कर्मा-
नुष्ठानमातिष्ठं कुर्याच्चर्यं । उत्तिष्ठ च इदानीं बुद्धाय भारतेति ॥४२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषाशास्त्राचार्यस्य श्रीयोगविद्भगवत्कृष्णपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथ पंचमोऽध्यायः ।

‘कर्मन्वकर्म यः पर्येत्’ [गी.४.१८] इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृ-
त्स्वकर्मकृत्’ [गी.४.१८], ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ [गी.४.१९], ‘शा-
शरं केवलं कर्म कुर्यात्’ [गी.४.२१], ‘यद्दृग्जलभसत्पुष्टः’ [गी.४.२२],
‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्’ [गी.४.२४], ‘कर्मजन्विद्वि तान्मर्षान्’ [गी.४.
३२], ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ [गी.४.३३], ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’
[गी.४.३७], ‘योगसंन्यस्तार्माणम्’ [गी.४.४१] इत्यनेवंचनैः सर्वक-

र्मसन््यासमयोच्चद्भगवान् । 'छित्त्वेन सशय योगमातिष्ठ' [गी.४.४२] इत्यनेन वचनेन योग च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान् । तयोर्भयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसन््यासयोः तिष्ठतिगतिप्रारम्भयोरेवोपादेनेन सह कर्तुमशक्यत्वात्कालमेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थद्वैतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्या यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसन््यासयोस्तत्कर्तव्य नेतरदित्येव मन्यमानप्रशस्यतरमुत्सया अर्जुन उवाच 'सन््यास कर्मणा कृणु' [गी.५.१] इत्यादिना ॥

ननु च—आत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठा प्रतिपिपादयिष्यन्तूदाहृतैर्वचनैर्भगवान्परिकर्मसन््यासमयोच्च त्वनात्मज्ञस्य । अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसन््यासयोर्भिन्नपुण्याविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वमुत्सया अय प्रश्नोऽनुपपन्न —॥

सत्वमेव त्वदभेदप्रयेण प्रश्नो नोपपद्यते, प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः । कथं, तूदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसन््यासस्य कर्तव्यतया विनाशितवान् प्राधान्यमतरेण च कर्तार तस्य कर्तव्यत्वासम्भवात् अनात्मविदोपि कर्ता पश्चे प्राप्नोऽनूपत एव, न पुनरात्मवित्कर्तृत्वमेव सन््यासस्य विनाशितम् । इत्येव मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसन््यासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृत्वमप्यस्तीति एवोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतर च कर्तव्य नेतरदिति प्रशस्यतरविदियया प्रश्नो नानुपपन्नः ॥

प्रतिपत्तनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते । कथं, 'सन््यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यते' [गी.५.२] इति प्रतिपत्तनम् । एतन्निरूप्य— किमनेनात्मवित्कर्तृकयोः सन््यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसन््यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते ? आहोस्तिदनात्मवित्कर्तृकयोः संन््यासकर्मयोगोस्तदुभयमुच्यते ? इति । किं चातः, यद्यात्मवित्कर्तृकयोः कर्मसन््यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं, तयोस्तु कर्मसन््यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते, यदि वा

अनात्मवित्कर्तृकयोः सत्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते इति । अत्रोच्यते—
 आत्मवित्कर्तृकयोः सत्यासकर्मयोगयोरसभवात्तयोर्निःश्रेयसफलप्राप्तयश्च, तदी-
 याश्च कर्मसन्त्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानम्, इत्येतदुभयमनुपपन्नम् ।
 यद्यनात्मविदः कर्मसन्त्यासस्त-प्रतिकूलश्च तस्मान्निष्ठानलक्षण कर्मयोगः समवेता,
 तदा तयोर्निःश्रेयसफलत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसन्त्यासाद्विशिष्टत्वाभि-
 धानमित्येतदुभयमुपपद्येत । आत्मविदस्तु सत्यासकर्मयोगयोः असभवात्तयो-
 र्निःश्रेयसफलत्वाभिधानं, कर्मसन्त्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यते इति चानु-
 पपन्नम् ॥

अत्राह— निमात्मविदः सत्यासकर्मयोगयोः उभयोरप्यसभवं आहो-
 स्तिदन्त्यनस्त्वासभयो, यदा चानस्तरस्यासभयस्तदा किं कर्मसन्त्यासस्य उत
 कर्मयोगस्य ? इति, असभये कारणं च वक्तव्यमिति ॥

अत्रोच्यते— आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वादिपर्ययज्ञाननूरुपस्य
 कर्मयोगस्यासभवं स्यात् । जन्मादिसर्वादिश्रियासहितत्वेन निवृत्तमात्मानं
 मात्मत्वेन यो वेत्ति तदात्मविदः सम्प्रदर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निवृ-
 यात्मस्वरूपस्थानलक्षणं सर्वकर्मसन्त्यासमुक्त्वा तदिपरीतस्य मिथ्याज्ञान-
 मूलकत्वाभिधानपुरःसरस्य सश्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे
 तत्र तदात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्याद्विरोधादभावः
 प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूला कर्मयोगो
 न सभयतीति युक्तमुक्तं स्यात् ॥

केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपा-
 द्यते इति अत्रोच्यते— ‘अविनाशि तु तद्विद्धि’ [गी.२.१७] इति प्र-
 कृत्य ‘य एन वेत्ति ह्यनारम्’ [गी.२.१९], ‘वेदादिनाशिनं नित्यम्’ [गी.
 २.२१], इत्यादौ तत्र तत्र आत्मविदः कर्माभाव उच्यते ॥

ननु च— कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यते
 एव, तथा ‘तस्माद्युज्यस्य भारत’ [गी.२.१८], ‘स्वधर्ममपि चावेश्य’

[गी.२.२१], 'कर्मण्येवाधिहारस्ते' [गी.२.४७] इत्यादौ, अतश्च कथ-
मात्मविद् कर्मयोगस्यासम्यग् एवास्ति । अत्रोच्यते- सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञा-
नतत्कार्यविरोधात्, 'ज्ञानयोगेन सात्त्विकानाम्' [गी ३.३] इत्यनेन सा-
त्त्विकानामात्मतत्त्वनिष्ठमनात्मविद् कर्तृकर्मयोगनिष्ठ तो निष्क्रियात्मस्वरूपस्थान-
नलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठाया पृथक्करणात्, कतञ्चन्येनात्मविद् प्रयोजनान्त-
राभावत्, 'तस्य कार्यं न विद्यते' [गी.३.१७] इति कर्तव्यात्तदभा-
ववचनाच्च, 'न कर्मणामनारम्भात्' [गी ३.४], 'सत्यासत्सु महाबाहो
दुःखमाप्नुमयोगतः' [गी .६] इत्यादिना चात्मज्ञानागत्वेन कर्मयोगस्य
विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' [गी.६ ३] इत्यनेन
चोत्तरसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्, 'शरीर केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति
निस्विपम्' [गी.४.२१] इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो
निकारणात्, 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मय्येत तत्त्ववित्' [गी ५.८]
इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मसाक्षात्कारमयि
करोमीति प्रत्यक्षस्य समाहितचेतस्तया सदा अकर्तव्यचोपदेशादात्मतत्त्वविद्
सम्यग्दर्शनविषुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकं कर्मयोग एतरेऽपि न समावयितुं
शक्यते यस्मात् . तस्मादनात्मविकर्तृरूपेण सत्यसकर्मयोगयोर्निश्रेयसफल-
वचनं, तदीयाच्च कर्मसन्धासात्त्वैकात्मविकर्तृकर्मसकर्मसंवासाधिलक्षणात्स-
त्येव कर्तृत्वविग्रहणे कर्मैकदेशविषयाद्यमानियमादिमहितत्वेन च दुरुन्धेयत्व-
स्तुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विधिगत्याविधानमित्येव प्रतिपन्नसक्यार्थनिरु-
पणोनापि पृक्तं प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ॥

'ज्यायसा चैकर्मणस्ते' [गी.३ १] इत्यत्र ज्ञानकर्मणो महासभने
'यच्छ्रेय एतयोस्तमे ब्रूहि' [गी. १] इत्येव पृष्टोऽर्जुनेन भगवान्सात्त्विकानां
सन्धासिना ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेण योगिना निष्ठा प्रोक्तेति निर्णय-
चकार । 'न च सत्यसनादेव केवलास्त्रिंशद्भिः समधिगच्छति' [गी ३.४] इति
वचनात्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिदं, कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञान-

रहितस्य सन्यास. श्रेयार्थि वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुक्त्या--

अर्जुन उवाच ।

सन्यासे कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च क्षेमसि ॥

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ह्यहि सुनिश्चितम् ॥१॥

सन्यासमिति । सन्यास परित्याग कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठेयविशेषाणां दायसि प्रज्ञप्तसि कर्मयसीत्येतत् । पुनर्योगं च तेरासेवानुष्ठानमवश्यमर्तव्यत्वं शक्यत्वतो मे कतरच्छ्रेय इति सशयः, किं कर्मानुष्ठानं श्रेयं किं वा तद्विनामिति । प्रशस्तत्वात् चानुष्ठेयम् । अतश्च यच्छ्रेयं प्रशस्ततरमेतयोः कर्मसन्यास-कर्मयोगयोः यदनुष्ठानाच्छ्रेयोऽप्राप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरत्सहैकपु-रुषानुष्ठेयत्वमभ्यासमे ह्यहि सुनिश्चितमभिप्रेत वयेति ॥१॥

राभिप्रायमाचक्षणां निर्णयार्थं श्रीभगवानुवाच--

श्रीभगवानुवाच ।

सन्यासः कर्मयोगश्च निश्रेयसकराबुभौ ॥

तयोस्तु कर्मसन्यासात्कर्मयोगो विद्विष्यते ॥२॥

सन्यास इति । सन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेरासनुष्ठान तादुभावापि नि श्रेयसकरौ नि श्रेयस मोक्ष पुण्ये जाने नानिद्वैतत्वेन । उभौ यद्यपि नि श्रेयसकरौ तथापि तयोस्तु नि श्रेयसहृत्योः कर्मसन्यासात्तेजलात्कर्म-योगो विद्विष्यत इति कर्मयोग स्तौति ॥२॥

कस्मादित्याह--

क्षयः स निःशयसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥

निर्द्वन्द्वो हि महानाहो मुष्यं धैर्याप्रमुष्यते ॥३॥

श्रेय इति । श्रेयो ज्ञानस्य स कर्मयोगी नित्यसन्यासीति यो न द्वेष्टि किञ्चिद कांक्षति दुःखमुषे न क्त्वाधने च । एतद्विधो य कर्मणि कर्मभानोऽपि स निःशयसंन्यासीति ज्ञानस्य इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो द्रव्यवर्जितो हि परमान्महासाहो मुष्य वषादनायासेन प्रमुष्यते ॥३॥

सन्धासन्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो न तूमयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—

सांख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पंडिताः ॥

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोविदते फलम् ॥४॥

सांख्ययोगाविति । सांख्ययोगौ पृथग्विरुद्धाभिन्नफलौ वालाः प्रवदन्ति न पंडिताः । पंडितास्तु ज्ञानिन एव फलमविवृद्धमिच्छन्ति । कथं, एकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवान् इत्यर्थः उभयोर्विदते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयस फलमतो न फले विरोधोऽस्ति ॥ ननु सन्धास कर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैक्यं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति । नैव दोषो यद्यप्यनुनेन सन्धास कर्मयोग च केवलमभिप्रेत्य प्रथमः कृतो भगवास्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं स्योप्य शब्दान्तरत्वाच्चतथा प्रतिपन्नं ददौ सांख्ययोगाविति । तावैव सन्धासन्मयोगौ ज्ञानतदुपायसम-
शुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दाच्चाविति भगवतो मतम् । अतो नाप्रकृत-
प्रतिपद्येति ॥४॥

एवस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विदत इत्युच्यते—

यत्सार्थैः प्राप्यते स्थानं तन्नोमेरपि गम्यते ॥

एकं साख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

यदिति । यत्सार्थैर्ज्ञाननिष्ठैः सन्धासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तन्नोमेरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमभिप्रेतधावानुति-
ष्ठन्ति ये ते योगाः योगिनः तैरपि परमार्थज्ञानसन्धासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रायः । अत एकं साख्यं च योगं च यः पश्यति फलैक्यत्वात् पश्यति सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥५॥

एव तर्हि योगात्सन्धास एव विधिष्यते । कथं तर्हिदमुक्तं 'तयोस्तु कर्मसन्ध्यामात्रमयोगौ विधिष्यते' [गी.५.२] इति । गृणु तत्र कारणम् । त्वया पृष्टं केवलं कर्मसन्धास कर्मयोग चाभिप्रेत्य तयोर्गन्तर कः श्रेयान्

इति । तद्वत्तु रूप प्रतिवचन मयोक्त कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु सन्यासः सांग्यम् इति मयाभिप्रेतः । परमार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स च तादर्थ्यायोगः सन्यास इति चोपचरते । कथं तादर्थ्यामित्युच्यते—

सन्यासस्तु महानाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ॥

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥६॥

सन्यास इति । सन्यासस्तु परमार्थिभ्यो हे महाबाहो दुःखमाप्नु प्राप्नुमयोगतो योगेन विना । योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेणेश्वरसमर्पितरूपेण पलनितपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म, परमात्मज्ञान-लक्षणत्वान्प्रकृतः सन्यासो ब्रह्मोच्यते “न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः” [नारा.७८] इति धृतेः, ब्रह्म परमार्थसन्यास परमात्मज्ञाननिष्कलक्षण नचिरेण भिषमेवाधिगच्छति प्राप्नोत्यतो मयोक्तः ‘कर्मयोगो विशिष्यत’ [गी.५.२] इति ॥६॥

यदा पुनरस्य सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्यन्नपि न लिप्यते ॥७॥

योगयुक्त इति । योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धमनो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च, सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्वरूपभूतानां मृतानामात्ममृत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यश्च स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शाख्यः । स तत्रैव चर्तमानो लोकगणहाय कर्म कुर्यन्नपि न लिप्यते न कर्माभिर्जयत इत्यर्थः ॥७॥

न चासौ परमार्थतः करोतीत्यतः—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येन तत्सर्विन् ॥

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रस्नभ्रमन्छन्त्यपन्श्चसन् ॥८॥

प्रलपन्विमृजन्वृन्नुन्मिगन्निमिगन्नपि ॥

इन्द्रियाणां त्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥१॥

नैवेति । नैव किञ्चित्करोमीति युक्तं समाहितं समन्येत चित्तयेत्
-तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं नात्र वेत्तीति तत्त्ववित्पद्मार्थदर्शीत्यर्थः ॥

कदा कथं वा तत्त्वमवधारय मयेतेत्युच्यते षड्यात्रिति । मन्येतेति
पूर्वोऽस्य । यन्मैव तत्त्वविदं सर्वकार्यकरणचैणानु कर्मस्वर्गमेव पश्यत
सभ्यदर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसन्ध्यास एवाधिभार कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि
मृगानृषिनायामुदकमुद्गयो पानाय प्रवृत्त उदनाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पान
प्रयोजनाय प्रवर्तते ॥८॥१॥

यस्तु पुनरतत्त्ववि प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—

ब्रह्मन्नाधाय कर्माणि सग त्यक्त्वा करोति यः ॥

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिनाभसा ॥१०॥

ब्रह्मर्षीति । ब्रह्मणाश्चर आधाय निष्पद्य तदर्थं करामात भृत्य इव
स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सग त्यक्त्वा करोति यः सर्वक
र्माणि, लिप्यते न स पापेन न सद्बध्यते पद्मपत्रमिनाभसोदकेन । क्वचल
सत्त्वशुद्धिमानफलमेव तस्य कर्मण न्यात् ॥१०॥

यस्मात्—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥

योगिनः कर्म बुर्धन्ति सग त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

कायेनेति । कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्तर्जाजितै इह
भयैः कर्म करोमि न मम फलव इति ममत्वशुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि, केवलशब्द
कायादिभिरपि प्रत्येकं सन्ध्यते, सर्वव्यापारेषु समतावर्तनाय । योगिनः कर्मण
कर्म कुर्वन्ति सग त्यक्त्वा फलनिषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्त
त्रैव तत्राधिभार इति कुरु कर्मव ॥११॥

यस्माच्च—

युक्तं कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निरप्यते ॥१२॥

युक्त इति । युक्त ईश्वराय कर्माणि करोमि न मम फलपेत्येव समाहितः स्वकर्मफल त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठाया-भवा सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्ममन्यासज्ञाननिष्ठानभेदेति वाक्यशेष । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण धरणं कार. कामस्य धारः कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरिततदेत्यर्थः । मम फलपेत्येव करोमि कर्मत्वेन फले सक्तो निरप्यतेऽतस्तस्य युक्तो भवेत्यर्थः ॥१२॥

यस्तु परमार्थदर्शी स —

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥

नवद्वारं पुरं देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

सर्वकर्माणीति । सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि मन्यस्य परित्यज्य नित्य नैमित्तिकं काम्यं प्रतिपिबद् च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विनेत्तुद्धया कर्मादावकर्मसदर्शनेन सत्यज्येत्यर्थः, आस्ते तिष्ठति सुखम् । त्यक्तं गृहमनं काय-चेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्वयं निवृत्तसर्वसाह्यप्रयोजन इति सुख-मास्त इत्युच्यते । वशी जितेंद्रिय इत्यर्थः । छं स्वमास्त इत्याह नवद्वारे पुरे । सत शीर्ष्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि अत्रांशे मूत्रपुरीषाविसर्गांश्च तैर्द्वारै-र्नवद्वारं पुरमुच्यते शरीरं, पुरमिव पुग्मात्मैस्सर्गामिह, तदर्थप्रयोजनैर्धौद्रियम-नोबुद्धिबिचरैरेतन्फलविज्ञानरभेत्वाद्देहं. पौरैरिवाधिष्ठितम् । तस्मिन्नवद्वारे पुरे देहो सर्वं कर्म मयस्यास्ते । किं विदोषणेन, सर्वो हि देही मन्यासपग्न्यासी वा देह एवास्ते, तत्रानर्थक विदोषणमिति । उच्यते, यन्त्वशो देही देहेंद्रिय-संपातमाश्रान्मदर्शी स सर्वो 'गेहं भूमावाग्ने वागे' इति मन्यते । न हि देहमात्रा मदर्शिनो गेह इव देह आम इति प्रत्ययः समर्थाः । देहादिसंपात-प्यतिरसन्नमदर्शिनस्तु 'देह आसे' इति प्रत्यय उपसृजते । परमर्षणा च पर-स्मिन्प्राप्तमन्यासिण्या अध्यासेपिताया धिया विदोषणानेन मनसा मन्यास उपस-र्यते । उपसर्गविदोषणरत सर्वकर्ममन्यासिनोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे

पुर आसन प्रारब्धफलमसक्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्ते देह
एकाल इत्यस्येव विशेषणफल विद्वदविद्वत्प्रथमभेदापेक्षयात् ॥

यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविश्रयात्मन्यध्यारोपित्वानि 'सन्वस्यस्त' इत्युक्त
तथाप्यात्मसमजायि तु कर्तृत्व कारयितृत्व च स्वादिन्यादाक्याह नैव कुर्वन्मथ,
न च कार्यकरणानि कारयन्श्रियासु प्रवर्तयन् । किं यत्कर्तृत्व कारयितृत्व च
देहिन स्वात्मसमवायि सत्सन्वयासात्र सभवति, यथा गच्छतो गतिर्गमनव्या
पारपरित्यागे न द्यात्तद्वत्, किं वा रज एवामनो नारतीति । अत्रोच्यते,
नारत्यात्मन रजत कर्तृत्व कारयितृत्व च । उक्त हि--'अधिरायाऽयमुच्यते'
[गी २ २५], 'शरीरशोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' [गी १३ ३१]
इति । "व्यापतीत्र लेजयतोय" [ब ४ ३ ७] इति च श्रुते ॥१३॥

किंच--

न कर्तृत्व न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु ॥

न कर्मफलसंयोग स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्व रजत कुर्वीत नापि कर्माणि रघवत्प्रा
सादादीर्नोपहिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि
वृत्तयस्तत्कालेन सप्रोग न कर्मफलसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि एतत् न करा
ति न कारयति च देहा कर्तृत्वं कुर्वन्कारयश्च प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभावस्तु
एते भाष्य स्वभावे अविश्रयात्प्रा प्रकृतिर्भाषा प्रवर्तते 'दैवी हि' [गी ७ १४]
इत्यादिना वच्यमाणा ॥१४॥

परमार्थस्तु--

नादत्ते कश्चिद्विपाप न चैव मुहुत विभु ॥

अज्ञानेनावृत ज्ञान तेन मुह्यन्ति जतत्र ॥१५॥

नादत्त इति । नादत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कश्चिद्विपाप, न चैवा-
दत्ते मुहुत भक्त प्रयुक्त विभु । इत्यर्थे तर्हि भक्तै पूजादिलक्षण यागदान
होमादिक च मुहुत प्रयुज्यत इत्याह अज्ञानेनावृत ज्ञान विभेदविज्ञान तेन

मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येव मोह गच्छन्त्यविदोक्तेनः
 सञ्चारिणो जतनः ॥१५॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥

तेषामादित्यवद्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनावृता मुह्यन्ति जतवस्तदज्ञानं येषां
 जनूना विवेकज्ञानेनात्मविययेण नाशितमात्मनो भवति, तेषामादित्यवद्यथा-
 दित्यः समस्त रूपजातमनभामयति तदज्ञानं शेषं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्पर
 परमार्थतत्त्वम् ॥१६॥

यत्पर ज्ञानं प्रकाशितम्--

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

तद्बुद्ध्यं शीतं । तस्मिन्ब्रह्मणि गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्ध्यः तदात्मानस्त-
 देव परं ब्रह्मात्मा येषां ते तदात्मानः, तन्निष्ठा निष्ठाभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि
 कर्माणि सन्यस्य तस्मिन् ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः, तत्परायणाश्च तदेव
 परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन
 नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्देहसंयुक्तं ज्ञाननिर्धू-
 तकल्मषा यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो
 येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः ॥१७॥

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्त्या-
 त्युच्यते--

विश्राविनप्रसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

विश्रैति । विश्राविनप्रसंपन्ने विश्रा च विनयश्च विश्राविनयौ विनय उप-
 शमन्ताभ्यां विश्राविनयाभ्यां संपन्नो विश्राविनयमरन्नो विद्वान्विनोतश्च यो ब्राह्म-
 णस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।

विश्राप्तिनयसपत्रे उच्यते सस्कारयति ब्राह्मणे सारिके, मध्यमाया च राजस्या गपि सस्कारहानाया, अत्यतमेव कप्रलताममे हस्त्यादी च, सभादिगुणैस्त जैश्च सस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च सभारैस्तथा तमेजस्युश्च सममेकमधिनिश्च ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येना ते पडिता समदर्शिन ॥१८॥

ननु अमौज्याजास्ते दोषवत “समासमाभ्या विपमसमे पूजात ” [गौतमस्मृति] इति स्मृते । न ते क्षाप्यत । कथम्—

इहैव तैजित सगो येना साम्ये स्थित मन ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिता ॥१९॥

इहैवेति । इहैव जीवन्निरेव ते समदर्शिभि पडितैर्जितो वर्धाऋत सगा जम, येना साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थित निश्चलीमूत मनोऽत करणम् । निर्दोषं यत्रपि दोषवसु श्रुपात्रादिषु मूढैस्तत्रैर्निर्दोषवादेव विभाव्यते तथापि तद्वापैरस्युश्मिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यन्मात् नापि स्वगुणभेदभिर निर्गुणत्वाच्चेतन्यस्य । वच्यति च भगवानिच्छादीना क्षेत्रधमत्र ‘अनादित्वानि र्गुणत्वात्’ [गी १३ ३१] इति च । नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदना सन्ति प्रतिशरिंर तेषा सत्य प्रमाणानुपपत्ते । अत सम ब्रह्मैक च । तस्मादत्र ह्यप्येव ते स्थिता । तस्मात् दोषगधमानमपि तात्पृशति देहादिसवातात्मदर्श नाभिमानाभावात्तेषाम् । देहादिसवातात्मदर्शनाभिमानवद्विषय तु तत्सूत्र “समासमाभ्या विपमसमे पूजात ” [गौतमस्मृति] इति, पूजाविषयत्व विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्पदगविच्चतुर्देविदिति पूजादानादौ गुण विक्षेपमरध कारणम् । ब्रह्म तु सर्वगुणदोषरधवजितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषय च “समासमाभ्या” [गौतमस्मृति] इत्यादि । इदं तु सर्वकर्मसंख्यासविषय प्रस्तुत ‘सर्वकर्मणि मनसा’ [गी ५ १३] इत्यारम्य आ अज्यायपरिसमाप्ते ॥१९॥

यस्मादिदाप सम ब्रह्म आत्मा तस्मात्—

न प्रहृष्येद्विषयं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

न प्रहृष्येदिति । न प्रहृष्येत् प्रहर्षे न कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा । नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा । देहमात्रात्मदशेना हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविपादौ कुर्वाने, न केवलात्मदर्शिनः, तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिन्विता बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसमूढः समोद्भवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽस्मिन्सर्वकर्मसन्त्यासीत्त्यर्थः ॥२०॥

किञ्च ब्रह्मणि स्थितः—

बाह्यस्पर्शोऽसत्तात्मा विद्वत्यात्मनि यत्सुखम् ॥

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमभ्रयमश्रुते ॥२१॥

बाह्येति । बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः सृष्ट्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेषु, असत् आत्मा अतःकरण यस्य सोऽयमसत्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्निवसति लभत आत्मनि यत्सुखं तद्विदतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योग, समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेण युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्मा अतःकरण यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा, सुखमभ्रयमश्रुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रतिषेधाणाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यभ्रयत्परार्थीत्यर्थः ॥२१॥

इतश्च निवर्तयेत् —

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥

आद्यतवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

ये हीति । ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाना भोगा भुक्तयोः दुःखयोनय एव तेषु विद्याङ्गत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिसाक्षीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परल्लोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न ससारे सुखस्य गन्धमात्रमभ्यस्तीति बुद्ध्या विषयनृगतृणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय एव आद्यतवन्तश्च, आदिर्विषयेन्द्रियस-

योगी भोगानामतश्च तद्वियोग एव, अत आश्रयतन्तोऽनित्या मध्यवर्गभा-
वित्वादित्यर्थः । यौनैव न तेषु भोगेषु रमते बुधो विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वः
अत्यन्तमृदानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥२२॥

अथ च श्रेयोमार्गप्रतिपर्क्षा कष्टतमो दोषः सर्वाभ्यर्थप्रतिहेतुर्दुर्निवार-
श्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्य कर्तव्यमित्याह भगवान्—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राप्त् शरीरविमोक्षणात् ॥

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुप्तो नरः ॥२३॥

शक्नोतीति । शक्नोत्युत्सहते इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितु
प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणात् आ मरणात् इत्यर्थः । मरणसंभारकरण, जीवतोऽ-
वश्यमायी हि कामक्रोधोद्भवो वेगोऽनतनिमित्तवान् हि स, इति । यावम-
रण तावत्त विवर्णनीय इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये श्रुयमाणे
स्मर्यमाणे वा अनुभूते सुखहेतौ वा गधिस्तृष्णा स काम, क्रोधश्चात्मनः
प्रतिभूतेषु तु रतेषु दृश्यमानेषु श्रुयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेष स क्रोध,
तौ कामक्रोधोद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेग, दोषाचनप्रद्वष्टनेन
दनादिलिंगोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूप कामोद्भवो वेग, गात्रप्रकरणस्वेदसदृशै-
ष्ठपृच्छरक्तनेत्रादिलिंगः क्रोधोद्भवो वेग, स कामक्रोधोद्भव वेग य उत्सहते
प्रसहते सोढुं प्रसहितु स युक्तो योगी सुप्तो चेद लोके नरः ॥२३॥

कथमूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह भगवान्—

योंऽतःसुप्तोंऽतरारामस्तथांतज्योतिरेव यः ॥

स योगी ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

य इति । योंऽतःसुप्तोंऽतरात्मनि सुप्त यस्य सोऽन सुखस्तथा अत-
रेवात्मन्याराम आरमण शौडा यस्य सोऽतरारामस्तथांतरेव आत्मन्येव ज्योतिः
प्रकाशो यस्य सोऽतज्योतिरेव । य इहं स योगी ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मणि
निर्वाणो मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः स अधिगच्छति प्राप्नोति ॥२४॥

किञ्च—

तेषां श्रुतिस्थानान्योऽयं पद्योऽप्याप आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बाहिरंग-
कर्मोति, यावद्विध्यानयोगारोहणात्तमर्थस्तान् गृहस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं
कर्म इत्यतः तस्तौति—

ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणमोमाकरणं यावदानुष्ठेयमेव विहितं कर्म
यावज्जीवम् । न, 'आरुक्षोर्मुनेयोगं कर्म कारणमुच्यते' [गी.६.३] इति
विशेषणादारूढस्य च शमनैव सधरुणात् । आरुक्षोरारूढस्य च शम. कर्म
चोभय कर्तव्यत्वेनाभिप्रेत चेत्स्यात्तदा आरुक्षोरारूढस्य चेति शमकर्मविरय-
भेदेन विशेषणविभागकरणं चानर्थकं स्यात् ॥

तत्राश्रमिणा कश्चिदंगमारुक्षोर्भवेति, आरूढश्च कश्चिन्, अन्ये नारु-
क्षरो न चारूढा. तानेयस्य 'आरुक्षो.' 'आरूढस्य च' इति विशेषणवि-
भागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत् । न, 'तस्यैव' इति वचनात् । पुनश्चोपग्र-
हणाच्च 'योगारूढस्य' इति । य आसीत्पूर्वं योगमारुक्षुस्तस्यैवारूढस्य शम एव
कर्तव्यं. कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीव कर्तव्यत्वप्राप्तिः
कस्याचिदपि कर्मणः । योगविभ्रष्टवचनाच्च एष्टस्यस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः
पद्येऽप्यापे, स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशका
अनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा— मोक्षस्य नित्यत्वात्
नारभ्यत्वे— स्व फलमारभत एव । नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्प-
लेन भवितव्यमित्यवोचम अन्यथा वेदस्यानर्थक्यप्रसङ्गादिति । न च कर्मिणो
मन्युभवविभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रष्टकारणानुपपत्तेः ॥

कर्म कृतमीश्वरे सत्यस्येत्यतः कतरि कर्म फलं नारभत इति चेत् ।
न, ईश्वरे सत्यासत्त्वाधिकतरस्य हेतुचोपपत्तेः । मोक्षायैवेति चेत्स्वकर्मणां कृता-
नामीश्वरे न्यासो मोक्षायैव न फलान्तरस्य योगमाहितः, योगाच्च विभ्रष्टः, इत्य-
तस्त प्रति नाशाशका युक्तैवेति चेत् । न, 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशोर-
पिण्डहः' [गी.६.१०], 'ब्रह्मचरिव्रते स्थितः' [गी.६.१४] इति कर्मसंन्या-
सविधानात् । न चात्र ध्यानकाले खोमहायन्यासासा येनैकान्तित्वं सिधीयते ।

न च शब्दस्य 'निराशीर्षाप्रहः' इत्यादिवचनमनुसृतम् । उभयविभ्रष्टप्रधानुपपत्तेश्च ॥

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्व योगित्व चोक्त, प्रतिषिद्ध च निरप्रेरप्रियस्य च संन्यासित्व -योगित्व चेति चेत् । न, ध्यानयोग प्रतिशहरास्य सतः कर्मणः फलप्राप्तसंन्यासस्तुतिपरत्वात् । न केवलं निरप्रेरप्रिय एव संन्यासी योगी च । किं ताहि कर्म्यपि, कर्मफलस्य संन्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्स्वच्छुद्धयर्थं 'स संन्यासी च योगी च' भवतीति सूयते । न चैकेन कर्मण कर्मफलसंगमन्यासस्तुतिश्चतुर्थांशमप्रतिषेधश्चोपपद्यते । न च प्रतिषिद्ध निरप्रेरप्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुतिस्तुतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं संन्यासित्व योगित्व च प्रतिषेधति भगवान् । स्वचनविरोधाच्च । 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य... नैव कुर्वन्न कारयन् आसौ' [गी. ५. १३], 'मौनी सुदुष्टो येन केनचित् अनिकेताः स्थिरमतिः' [गी. १२. १९], 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमाश्चरति निरदृहः' [गी. २. ७१], 'मयारभपरित्यागि' [गी. १२. १६] इति च तत्र तत्र भगवता स्वचनानि दर्शितानि, तैर्विरोध्येत चतुर्थांशमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेयोगमारुरुषोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिकर्म फलनिरपेक्षमनुशीयमान ध्यानयोगारोहणसाधनत्व सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति 'स संन्यासी च योगी च' इति सूयते—

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥

स संन्यासी च योगी च न निराप्रेरं चाक्रियः ॥१॥

अनाश्रितेति । अनाश्रितो नाश्रितोऽनाश्रितः । किं, कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः फलं कर्मफलं यत्तदनाश्रितः कर्मफलनृष्णाग्रहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफलनृष्णावान् कर्मफलमाश्रितो भवत्ययं तु तद्विपर्ययोऽतोऽनाश्रितः कर्मफलम् । एवमूतः सकार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपर्ययमात्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति यः कश्चिदीदृशः कर्मां च कर्मांतरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह स संन्यासी च

योगी चेति । सन्यास परित्याग स यस्यास्ति स सन्यासा च, योगी च योगश्चित्तसमाधान स यस्यास्ति स योगी च, इत्येवगुणसप्तत्रोऽय मन्तव्या न केवल निरग्निरनिय एव सन्यासा योगी चेति मतव्य । निर्गता भ्रम्य कर्मागमना यस्मान्म निरग्नि अनियधानमिसाधना अपि अविद्यमाना निया- स्तत्रोदानादिना गस्यासी अनिय ॥१॥

ननु च निरग्नोरनियस्यैव श्रुतिस्मृतिवियोगशास्त्रेषु सन्यासिन्व योगित्व च प्राप्तदम् । कथमिह साधे सन्नियस्य च सयासिन्व योगित्व चाप्रसिद्धमुच्यत इति । नैष दोष । अयाचित् गुणवृत्त्योभयस्य सपिनादीयपित्वात् । तत्कथं, कर्मफलमकल्पसन्त्यासात्मन्यासित्त्र योगागत्वेन च कर्मानुष्ठानात्मैकसकल्पस्य च चित्तविशेषहेतो परित्यागाद्योगित्व चेति गौणमुभय, न पुनर्मुख्य सन्या- मित्व योगित्व चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह--

५ सन्यासमिति प्राहुर्योग त विद्धि पाडव ॥

न ह्यसन्यस्तसंस्त्रयो योगी भवति कश्चन ॥२॥

यमिति । य सर्वकर्मतत्परित्यागलक्षण परमार्थसन्यास सन्यासमिति प्राहु श्रुतिस्मृतिविदो, योग कर्मानुष्ठानलक्षण त परमार्थसन्यास विद्धि जानीहि हे पाडव । कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपर्ययेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थ सन्यासेन कीदृश सामान्यमगीकृत्य तद्भावे उच्यत इत्यपेशायामिदमुच्यत— अस्ति हि परमार्थसन्यासेन साहस्य कर्तृद्वारक कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थ- सन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्परत्वविषय सदस्य प्रवृत्तिहेतुस- मकारण सन्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषय सकल्प सन्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयित्वाह-- न हि यस्मादसन्यस्तसंस्त्रयोऽसन्यस्तोऽपरि- त्यक्त. फलविषय सकल्पोऽभिसंधियेन सोऽसन्यस्तसकल्प कश्चन नश्चिदपि कर्मा योगी समाधानवाग्भवति न समवर्तत्यर्थं, परस्वन्यस्य चित्तविशेष- हेतुत्वात् । तस्मात्. कश्चन कर्मा सन्यस्तफलसकल्पो भवेत्स योगी समाधान वानविशिमचित्तो भवेद्विचिन्तित्वेहेतो ऽफलसकपस्य सयस्यत्वादित्यभिप्राय ॥

एव परमार्थसंशयसंयोगयोः कर्तृद्वारम् सन्याससामान्यमपेक्ष्य 'य
सन्त्यासमिति प्राहुर्योग त त्रिडि पाडव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं सन्यासस्य
मुक्तम् । ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षं कर्मयोगो गेहियस्य साधनमिति त एवाप्तयेन
स्तुता अधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनम् दर्शयति—

आरुह्यभ्रान्निर्घोषं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

आरुह्यशोषिते । आरुह्यभ्रसरोदुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगेऽन्यथातु-
मशक्तम्यैवेत्यर्थः । कस्य तस्य आरुह्यभ्रोः ? मुने कर्मफलमन्यासिन इत्यर्थः ।
किमादरुह्योः ? योगम् । कर्म कारण साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव
शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निश्चितं कारण योगारूढस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः ।
यावदात्मकर्मस्य उपरमते तावत्तान्त्रेययामस्य जितेन्द्रियस्य चित्त समाधो-
यते । तथा मति स शोयते योगारूढो भवति । तथा चोक्त व्यासेन—“नै-
तादृश ब्रह्मणस्यास्ति चित्त गथैकता ममता मत्पता न । शील स्थितिर्यद-
निधानमार्जुन ततस्ततश्चोपरमः नियाम्य ” [मभा दश. १७- ३७] इति ॥३॥

अपेक्षानो सदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—

यश हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्यनुप-यते ॥

सर्वसंकल्पसन्त्यासो योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

येदेति । यदा समार्थत्वमानचिनो योग्यं हि इन्द्रियार्थविद्यागामर्था
शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिपिन्देषु प्रयोजनाभाव
बुद्ध्या नागुपज्यतेऽनुसम वसेत्पतागुद्धि न करोतीत्यर्थः । सर्वसंकल्पसन्त्यासो
सर्वान्तरुह्यान् इहामुत्तमैरामहेदन् सन्धानेन शीलमस्येति सर्वसंकल्पसन्त्यासो,
योगारूढ प्राप्तयोग इत्येतन्, तदा तस्मिन्काल उच्यते । सर्वसंकल्पसन्त्यासोति
वचनान्तर्गोक्ष कामान्तर्गोषि च कर्माणि सन्त्यस्येदित्यर्थः । मन्व्यमूल हि सर्वे
कामा — “मन्व्यमूल कामो वै यथाः मन्व्यमभरा ” [मनु.२.१], “काम
जानामि ते मूल सन्त्यासिज जायते । न एव सक पयिव्यामि तेन मे न भवित्-

प्यासि" [मभा.शां.१७७.२५] इत्यादिस्मृततेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्म-
सत्यासः सिद्धो भवति "स यथासामो भवति तन्ननुर्मवति यत्ननुर्मवति
तन्नमं कुस्ते" [बृ.४.४.५] इत्यादिभ्रुतिभ्यो, "यत्रादि कुस्ते कर्म तत्-
त्कामस्य चेष्टितम्" [मनु.२.४] इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाद्य- न हि सर्वस-
कल्पसत्यासं रुश्चिस्मदितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसकल्पसत्यासीति वचनात्सर्वा-
न्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याज्यमिति भगवान् ॥४॥

यदैव योगरूढस्तद्य तेनात्मा उद्धृतो भवति ससारदन्तर्जातात् ।

अतः—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

उद्धरेदिति । उद्धरेत्ससारसागरे निमग्नमात्मनात्मानं तत् उद्धूर्त्वं हरे-
दुद्धरेत् योगरूढतामापादयेदित्यर्थः । नात्मानमवसादयेन्नाधो नयेन्नाधो गम-
येत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बंधुः । न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुः ससारमु-
क्तये भवति । बंधुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव वेद्वादिप्रधनायतन-
त्वान् । तस्मात्पुत्रमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बंधुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुः ।
योऽन्योऽपराधी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमा-
त्मैव रिपुरात्मन इति ॥५॥

आत्मैव बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तम् । तत्र किलक्षण आत्मा आ-
त्मनो बंधुः किलक्षणो वा आत्मा आत्मनो रिपुरित्युच्यते—

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवन् ॥६॥

बंधुरिति । बंधुरात्मात्मनस्तस्य, तस्मात्तन्मनः स आत्मा बंधुर्येनात्म-
नात्मैव जितः, आत्मा धर्मवर्णसंघातो येन वर्तमानो, जितेन्द्रिय इत्यर्थः ।
अनात्मनस्तु जित्वात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतात्मैव शत्रुवन्, यथाऽनात्म-
शत्रुत्वात्तस्योऽपराधी तथात्मात्मनोऽपराधे वर्तेतेत्यर्थः ॥६॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥

जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणमघात आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः, प्रशान्तस्य प्रसघात-करणस्य मत मन्नासिनः परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन परांत इत्यर्थः । किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयोः इजापरिभयोः समः स्यात् ॥७॥

ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ॥

युक्त इच्छुष्यते योगी समलोष्टाश्मकाचनः ॥८॥

जानेति । ज्ञानविज्ञाननुमात्मा ज्ञान शास्त्रानुपदार्थानां परिक्रान्त, विज्ञान तु शास्त्रतो ज्ञानानां तथैव म्यानुभवकरण, ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां वृत्तः सजातात्प्रथम आत्मा अतः करण स्य स ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा, कूटस्थोऽप्रस्यो, भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशा, युक्त समाहित इति स उच्यते स्थ्यते योगी । स समलोष्टाश्मकाचनो लोष्टाश्मकाचनानि समानि यत्प स समलोष्टाश्मकाचनः ॥८॥

किंच—

सुहृन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विजियते ॥९॥

सुहृदिति । सुहृदित्यादिश्लोकार्थमेव पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनने-ध्योपकर्ता, मित्र स्नेहवान्, अरिः शत्रु, उदासीनो न कस्यचिन्वत्स भजते, मध्यस्थो यो विरुद्धयोस्त्वयोरहितैरी, द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः, बन्धु. सर्था । इत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तितेषु च पापेषु प्रतिपिदकाश्रितु सर्वन्येतेषु समबुद्धिः 'क. किंम' इत्यप्याश्रितबुद्धित्यर्थः । विजियते विमुच्यत इति वा पाठान्तरम् । योगाभ्यासां सर्वसम्यक्तम इत्यर्थः ॥९॥

अत एवमुक्तमफलप्राप्तये—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिमह ॥१०॥

योगीति । योगी ध्यात्री युर्जित समादध्यान्सतत सर्वादात्मानमत करण
रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थित सप्रेकाव्यसहाय । रहसि दिप्त एकाकी
चात विशेषणान्सन्यास कृतेत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तमत ररणमात्मा देहश्च
सयतौ यस्य स यतचित्तात्मा निरशर्कान्तृणोऽपरिग्रहश्च परिग्रहरहितश्च
इत्यर्थः । सन्यासिचेऽपि त्यक्तसर्वपरिमह सन् युजातेत्यर्थः ॥१०॥

अभेदानां योग युजत आसनाहारविहारदाना योगसाधनचेन नियमो
वक्तव्यः, प्रातयोगस्य लक्षण तत्पलादि च, इत्यत आरभ्यते । तनासनमव
तावप्रथममुच्यते—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन ॥

नात्युच्छ्रित नातिनीच चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

शुचौ इति । शुचौ गुदे निवित्ते रग्भावत सस्कारतो वा देशे
स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नातायोच्छ्रितं नाप्य
तिनीचं, तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्रोत्तरे यस्मिन्नासनं तदा
सनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । पाठकृत्माद्विपरतोऽत्र क्रमश्चैलादीनाम् ॥११॥

प्रतिष्ठाप्य किम्—

तत्रैकामं मन कृत्वा यतचित्तेंद्रियत्रिय ॥

उपनिश्यासने युज्यागोगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नासनं उपविश्य योगं युज्यात् । कथं, सर्वाव
पयेभ्य उपमद्धृत्यैकामं मनं कृत्वा यतचित्तेंद्रियत्रियं, चित्तं चन्द्रियाणि च
चित्तेंद्रियाणि तेषां त्रियां सयता यस्य स यतचित्तेंद्रियात्रयः । स त्रिमये
योगं युज्यादित्याह आत्मविशुद्धये अतः करणस्य विशुद्धयर्थमित्येतन् ॥१२॥

साधमासनमुत्तमं, अधुना शरधरणं कथामित्युच्यते—

समं कायशिरोमीनं धारयन्नचलं स्थिरं ॥

संप्रेक्ष्य नामिहामहं स्रग्ध्वान्तलोकायन् ॥१३॥

सममिति । सम कायशरीरं ग्रीव कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशरीरं-
 ग्रीव तन्मम धारयन्त्यत्र न । मम धारयन्त्यत्र न ममन्वयतो विधिर्नाष्टि अच-
 लमिति । स्थिरः स्थिरं मूढैर्यथै । एव नास्मिन्नाम संप्रेष्य मभ्यक्षेदण
 दर्शनं कृष्येति । इन्द्राद्यो एते द्रष्टव्यः । न हि एवनास्मिन्नामसंप्रेषणमिह
 विधित्तितम् । किं तर्हि चभुषांर्हृष्टिसन्निपातः । स चात. स्रणममाधानापेशो
 चित्तक्षितः । स्वनाम्निप्रसंगेक्षणमत्र चेद्विचक्षित मनस्तत्रैव समाधोयेत, ना-
 त्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं कथ्यति 'आत्ममस्थ मनः कृत्वा'
 [गी.६.२५] इति । तस्माद्विरगच्छन्नेनाग्णोर्हृष्टिसन्निपात एव संप्रेष्येयुष्यते ।
 दिशश्चान्तरेण्यन्दिशा चायत्नमनमनराजुर्वाभियेतेत् ॥१३॥

किंच—

प्रशान्तात्मा विगतभीतिश्चचारित्र्ये स्थित ॥

मनः सयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

प्रशान्तोति । प्रशान्तात्मा प्ररुपेण शांत आत्मा अत करण यस्य सोऽय
 प्रशान्तात्मा, विगतभीतिर्विगतभयो, ब्रह्मचारित्र्ये स्थितो ब्रह्मचारिणो नत
 ब्रह्मचर्यं गुरुश्रुत्वाभिभ्रुत्वादि तस्मिन्स्थितगतदनुष्ठाना भवेदित्यर्थः । किंच
 मनः सयम्य मनसो वृत्तीरुपमहृत्येत्येतमच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्त यस्य
 सोऽय मच्चित्तो युक्तः समाहित सत्तामोर्पापेशेत् । मत्परोऽह परो यस्य
 सोऽय मत्परः । भवति ऋषिद्राणा स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन शब्दात्,
 किं तर्हि राजान महादेव वा । अथ तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥१४॥

अधेदानां योगफलमुच्यते—

युञ्जन्नेवं मदात्मानं योगी नियतमानसः ॥

ज्ञानं निर्वाणपरमा मत्संस्थामविगच्छति ॥१५॥

युञ्जति । युजन्ममाधानं युञ्जेत् यथोक्तेन विधानेन मदात्मानं योगी
 नियतमानसो नियत भयत मानस मनो यस्य सोऽय नियतमानसः, ज्ञानि-
 मुपपत्ते निर्वाणपरमा निर्वाण मोक्षमत्परमा निष्ठा यस्याः ज्ञाने. सा निर्वा-

णपरमा ता निर्गणपरमा मत्तस्था मदधीनामभियच्छति प्राप्नोति ॥१५॥

इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—

नात्यभ्रतश्चु योगोऽस्ति न चैकान्तमनभ्रत. ॥

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

नेति । नात्यभ्रत आत्मसमितमन्नपरिमाणमतीत्य अभ्रतोऽत्यभ्रतो न योगोऽस्ति । न चैकान्तमनभ्रतो योगोऽस्ति । “यदु ह वा आत्मसमिनमन्न तदयानि नन्न हिर्नास्ति, यद्भूयो दिनरित तयत्वनोयोऽन्न न तद्वति” [शतपथे ?] इति ध्रुते । तस्माद्योगी नात्मसमितादन्नादधिकं भूत्वाऽश्रीयात् । अथवा योगीनो योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमभ्रतो योगो नास्ति । उक्तं हि— “अर्धं सव्यजनान्नस्य तृतीयमुदरस्य च । वायो. सचरणार्थं तु चतुर्थं- मन्त्रोपयेत्” [योगशास्त्रे ?] इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्र जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥१६॥

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य आहृत्य इत्याहारोऽन्न, विहरण विहारः पादनमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य स युक्ताहारविहार तस्य, तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तस्य, तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य । युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगीनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखप्रसङ्गयोगो भवतीत्यर्थः ॥१७॥

अथाद्युक्ता कदा युक्तौ भवतीत्युच्यते—

यदा विनिश्चयं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥

नि स्मृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

यदेति । यदा विनिश्चय विशेषेण नियत स्यत्तमं प्राप्नोतीति चित्त

दित्वा याश्चितामात्मन्येष केऽलेऽद्यानिष्ठते स्वात्मनि स्थिति लभत इत्यर्थः ।
निःस्पृहः सर्वभोगेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविरयेभ्यः स्पृहा तृणा यम्य योगिनः
न सुतः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले ॥१८॥

तस्य योगिनः समाहित यश्चित्तं तस्योपमोच्यते—

यथा दीपो निघातस्यो नेगते सोपमा स्मृता ॥

योगिनो यतचित्तस्य युजतेऽयोगमात्मन ॥१९॥

यथेति । यथा दीपः प्रदीपो निघातस्थो निघाते कान्तर्जिते देशे स्थितो
नेगते न चलति सोपमा उपमीयतेऽनयेत्युपमा योगिनाश्चित्तप्रनारदर्शिभिः
स्मृता चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य सयतात वरणस्य युजते योगमनुतिष्ठत
आत्मनः समाधेमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥१९॥

एव योगाभ्यासरूपदेकर्ग्रामूत निघातप्रदीपरूप सन्—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥

यत्र चैवात्मनामानं पश्यन्नात्मनि तु यति ॥२०॥

यथेति । यत्र यस्मिन्काले उपरमते चित्तमुपरति गच्छति निरुद्ध सर्व-
तोनिवारितप्रचार योगसेवया योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिन्काले आत्मना
समाधिगोशुद्धेनातःकरणेनात्मानं पर चैतन्य ज्योति स्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः
एव एवात्मानि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥२०॥

किंच—

सुप्तमाह्यंति ऋ यत्तद्बुद्धिप्राह्यमतीन्द्रियम् ॥

वेत्ति यत्र न चैरायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

सुप्तेति । सुप्तमाह्यतिक्रम पत्रमेव भवतेत्या यतिक्रमननामित्यर्थः । यत्त-
द्बुद्धिप्राह्यं बुद्धयैर्न्द्रियनिरपेक्षया यद्यत इति बुद्धिप्राह्यम्, अतीन्द्रियमिन्द्रियगो-
चरातीतमारिखजनितमित्यर्थः । वेत्ति तद्दीदृश सुप्तमनुमगते यत्र यस्मिन्काले,
न चैव अथ विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्त्वन्माश्रये चरति तत्प्रतस्तत्स्वरूपाश्च
प्रच्यवत इत्यर्थः ॥२१॥

किंच—

य लब्ध्वा चापर लाभ मन्यते नाधिकं ततः ॥

यास्मिन्स्थितो न दुःखेन गुग्णापि विचान्यते ॥२२॥

यमिति । य लब्ध्वा यमान्मलम लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यहाम लभान्तर ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुग्णा महात्पि न विचान्यते ॥२२॥

‘यशोपरमते’ [गी. ६.२०] इत्याद्यास्य यावद्विचिदोपगौर्योक्षिष्ट आत्मानस्थाविशेषो योग उक्तः—

तं विद्याद्दुःखसंयोगद्वियोगं योगसंज्ञितम् ॥

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

यमिति । न विद्यादिजानीयात् दुःखसंयोगवियोग दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो दुःखसंयोगवियोगस्तु दुःखसंयोगवियोग योग इत्येव संज्ञित विपरीतलक्षणेन विद्यादिजानीयादित्यर्थः । योगोऽस्मिन्मुमुक्षुस्य पुनरन्वारभेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोगसाधनप्रविधानार्थम् । स यथोक्तपक्षे योगो निश्चयेनाप्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्ण किं तत्’ चेतस्तेन निर्वेदरोहेतेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः ॥२३॥

किंच—

संकल्पप्रभवात्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥

मनसैवेन्द्रियप्रामं विनियम्य समंतत ॥२४॥

सकल्येति । संकल्पप्रभवान्त्वस्य प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामास्ताम्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निलेपेन । किंच मनसैव त्रिरेक्युक्तेर्भेन्द्रियप्रामिन्द्रियसमुदाय विनियम्य नियमन कृत्वा समंतत समतात् ॥२४॥

शनैः शनैरपरमेद्धुद्धया धृतिगृहीतया ॥

आत्मसंस्थं मन कृत्वा न किंचिदपि चिंतयन् ॥२५॥

शनैरिति । शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरति कुर्यात् । कया ' बुद्ध्या ।
 किञ्चिद्विशिष्या ' धृतिवृत्तितया धृत्या धैर्येण वृत्तितया धृतिवृत्तितया धैर्येण युक्त-
 येत्यर्थः । आत्मनश्चमात्मनि स्थित्यत आत्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्स्वित्तिदस्ति'
 इत्येवमात्मनश्च मनः कृत्या न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एव योगस्य परमो
 विधिः ॥२५॥

तत्रैवमात्मनश्च मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—

यतो यतो निश्चरति मतश्चंचलमस्थिरम् ॥

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्यैव वशं नयेत् ॥२६॥

यत इति । यतो यतो यस्मात्प्रमात्रिमित्ताच्छब्दादेनिश्चरति निर्गच्छति
 स्वभावदोषान्मनश्चंचलमन्यर्थं चंचलमत एवास्थिर, ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादे-
 निर्मित्तात्रियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्मनिष्पद्येनाभक्तौकृत्य वैराग्यभावनया चेत-
 न्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवशतामापादयेत् । एव योगान्वाचयत्युच्यते
 आत्मन्येव प्रशाभ्यति मनः ॥२६॥

प्रशान्तामनसं ह्येनं योगिनं सुरसमुत्तमम् ॥

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकरमपम् ॥२७॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तमनस प्रकरणेन शान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनस्त
 प्रशान्तमनस ह्येन योगिनं सुरसमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं
 प्रधीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जडवस्तु ब्रह्मैव सर्वमित्येवनिश्चय-
 वन्तं ब्रह्मभूतं अकल्मसमधर्मादिर्जितम् ॥२७॥

युञ्जन्नेनं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुप्तेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

युञ्जति । युञ्जतेन यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदा-
 त्मानं विगतकल्मषो विगतशयः, सुप्तेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा धरेण स-
 स्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुरसमन्वितं अन्तर्मतीत्यं वर्तते इत्यन्वितं उत्कृष्टं निर-
 तिशयमश्नुते दृशामोति ॥२८॥

त्रिं च दृढं तनुनागमदञ्छेद्यम् । तस्यैवमृतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं
मन्यं चायैरितम् । यथा चायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्ये
इत्यभिप्रायः ॥३४॥

श्रीभगवानुवाच एतमेतद्यथा ब्रवीषि—

श्रीभगवानुवाच ।

असदशयं महानाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

असदशयमिति । असदशयं नास्ति सशया मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे
महानाह । त्रिंशत्संख्यासेन तु अभ्यासो नाम चित्तभूमौ वस्यचित्तमानप्रदया-
वृत्तिश्चित्तम्य । वैराग्येण वैराग्यं नाम दृग्दृग्दृग्भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्द्रि-
ष्ट्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विभक्त्यर्थं प्रचारश्चित्तस्य एव तमनो गृह्यते
निगृह्यते निरुच्यते इत्यर्थः ॥३५॥

यः पुनरसयतात्मा तेन—

असयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे मतिः ॥

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽनाप्तुमुपायत ॥३६॥

असयतात्मनेति । असयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यामसयत आत्मा
अतः शरणं यस्य सोऽयमसयतात्मा तेनासयतात्मना योगो दुःप्रापो दुःखेन प्राप्यत
इति मे मतिः । यस्तु पुनरसयतात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यामसयतत्वमापादित आ-
त्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तन वश्यात्मना तु यतता मूषोऽपि प्रयत्न-
कुर्वता शक्योऽनाप्तुं योगं उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥३६॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन इहलोकापरलोकाप्रतिनिमित्तानि कर्माणि
सन्त्यस्तानि, योगाभ्यासिदृष्टं च मोक्षमाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तामिति, योगी
योगमार्गान्मरणकाले चलिताचित्त इति तस्य नाशमाशक्यं अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

अथनि ब्रह्मयोपेतो योगान्चलितमानसः ॥

अप्राप्य योगसंसिद्धिं का गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

अर्थातिरिति । अर्थात्प्रयत्नवान्योगमार्गं श्रद्धया आस्तिक्यपुङ्गवा
चौपेतो अतनाले च योगात् चर्त्तित मानस मनो यस्य स चर्त्तितमानसः
अष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफल सम्यग्दर्शनं का गतिं हे कृष्ण
गच्छति ॥३७॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥

अप्रतिष्ठो महानाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

कच्चिदिति । कच्चिन्नो नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गच्छोगमार्गाच्च विभ्रष्टः
सश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति, किं या न नन्यत्यप्रतिष्ठो नियश्रयो हे महाबाहो वि-
मूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गं ॥३८॥

एतन्मे सशय कृष्ण च्छेतुमर्हस्यशेषतः ॥

त्वदन्यः सशयस्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

एतदिति । एतन्मे मम शयय कृष्ण च्छेतुमपनेतुमर्हस्यशेषतः । त्वद-
न्यस्त्वत्तोऽन्य ऋषिदेवो वा च्छेत्ता नाशयित्वा सशयस्यास्य न हि यस्मादुपप-
द्यते न सम्प्राप्ति अतस्त्वमेव च्छेतुमर्हसीत्यर्थं ॥३९॥

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

पार्थति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र पश्चिम्या लोके विनाशस्तस्य
विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वमाढीनजन्मप्राप्तिः स योगभ्रष्टस्य नास्ति । न
हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चित् दुर्गतिं बुद्धिस्ता गतिं हे तात, तनेत्यात्मान
पुनरुपेणेति पिता तात उच्यते । पितैव पुत्र इति पुनोऽपि तात उच्यते ।
शिश्वोऽपि पुत्र उच्यते । अतो न गच्छति ॥४०॥

किं त्वस भवति—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ॥

गी. ८

शुचीनां श्रीमता गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

प्राप्येति । योगमार्गे प्रवृत्त सन्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतम-
श्रमेणादियाजिना लोभान् तत्र चोपित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समा-
सन्वरान्, तद्दोगक्षये शुचीना यथोक्तकारिणा श्रीमता विमूढिमता गेहे गृहे
योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥

एतद्धि दुर्लभतर लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

अथेति । अथवा श्रीमता कुलादन्यामिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले
भवति जायते धीमता बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म, यद्दरिद्राणां योगिना कुले,
दुर्लभतर दुःखलभ्यतर पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे
कुले ॥४२॥

यस्मात्—

तत्र तं बुद्धिसयोग लभते पौर्वदेहिकम् ॥

यतते च ततो भूय संसिद्धौ बुरुनन्दन ॥४३॥

तथेति । तत्र योगिनां कुले त बुद्धिसयोग बुद्ध्या सयोग बुद्धिसयोग
लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भव पौर्वदेहिकम् । यतते च प्रयत्नं करोति च
ततस्तरमात्पूर्वकृतात्सकारात् भूयो बहुतर संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे बुरुन-
न्दन ॥४३॥

कथं पूर्वदेहबुद्धिसयोग इति तदुच्यते —

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

पूर्वाभ्यासेनेति । यः पूर्वजन्मानं कृतोऽभ्यास स पूर्वाभ्यासस्तेनैव
बलवता हियते संसिद्धौ हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्ट । न कृतं च योगाभ्या-
सजात्सत्त्वाद्यद्वलत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म, तदा योगाभ्यासजनितेन सम्कारेण
हियते । अधर्मश्चेद्वलत्तरं कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिमूढ इव ।

तत्क्षये तु योगजः सत्सङ्गरः स्वयमेव कार्यमाप्नोते, न दीर्घमल्लक्ष्मण्यपि विना-
शस्तस्यास्तीत्यर्थः । अतः जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्नपि योगमार्गे
प्रवृत्तः उन्मत्तः योगप्रपञ्चः, सामर्थ्यात्सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलम-
तिवर्ततेऽतिक्रामति अपाकरिष्यति, किमुत बुद्ध्या यो योगं तद्विद्योऽभ्यास
कुर्यात् ॥४४॥

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिञ्चिदपि ॥

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिम् ॥४५॥

प्रयत्नादिति । प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकं यतमान इत्यर्थः । तत्र योगी
विद्वान्संशुद्धकिञ्चिदपि विद्वान्किञ्चिदपि सशुद्धपापोऽनेकजन्मसंसिद्धोऽनेकेषु
जन्मसु किञ्चिदकिञ्चित्संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मवृत्तेन ससिद्धो-
ऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततो लक्ष्मण्यदर्शनं सन् याति परं प्रवृष्टा गतिम् ॥४५॥

यस्मादेव तस्मात्—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥

कर्मिभ्याश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्योऽधिको योगी, ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र
ज्ञानार्थप्राप्तित्य, तद्भयोऽपि मतो शतोऽधिकं श्रेष्ठ इति । कर्मिभ्यः,
आग्नेहीवादि कर्म, तद्भयोऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवा-
र्जुन ॥४६॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनातरात्मना ॥

अद्वावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ध्यानयोगो नाम पञ्चोऽध्यायः ॥६॥

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रदित्वादिध्यानपराणां मध्ये

मद्वेनेन मयि पाशुंरेषु समाहितान्तरात्मनात्करणेन श्रद्धावाञ्छद्धान् सन्म-
जने मेवो यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिमयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥४७॥

इति श्रीमत्परमाहंस्परिभाषाजनाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः श्रुती श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽ-
ध्यायः ॥६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

'श्रीभगवांश्चि सर्वेषां मद्वेनेनातरात्मना । श्रद्धावाञ्छद्धान् जते यो मां स मे
युक्ततमो मता' [गी, ६.४७] इति प्रश्नगीजमुपन्यस्य स्वयमेव ईदृश मदीय
भाष्ये भाष्ये सप्तमोऽध्यायः समाप्त इत्येताद्विवक्षु श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

ज्ञानमिति । ज्ञान ते तुभ्यमह सविज्ञान विज्ञानसहित खानुभवयुक्त-
मिद वक्ष्यामि कथयिष्याम्यदोत कात्स्येन । तज्ज्ञान विकथित स्तौति श्रोतु-
रभिमुर्त्तीकरणाय— यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञान शान्ता नेह भूय. पुनरन्यत् शतपथ
पुरुधार्यसाधनमत्राक्षिप्यते नाधशिष्ट भवति । इति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो
भवतीत्यर्थ । अतो विशिष्टवल्त्वान् दुर्लभ ज्ञानम् ॥२॥

कथमित्युच्यते—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥

यततामपि सिद्धार्ता कश्चिन्मा वेत्ति तत्प्रतः ॥३॥

मनुष्याणामिति । मनुष्याणा मन्वे सहस्रेषुकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्न
करोति सिद्धये सिद्धपर्यम् । तेषा यततामपि सिद्धाना, सिद्धा एव हि ते ये
मोक्षाय यतन्ते, तेषा कश्चिदेव मा वेत्ति तत्प्रतो यथावत् ॥३॥

श्रोतार प्ररोचनेनाभिमुर्त्तीकृत्याह—

भूमिरापोऽनलो वायु. रं मनो वृद्धिरेव च ॥

अहकार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

भूमिरिति । भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते, न स्थूला, 'भिन्ना प्रकृति-
रष्टधा' इति वचनात् । तथा अवादयोऽपि तन्मानाण्येवोच्यन्ते । आपोऽनलो
वायु रतम् । मन इति मनस कारणमहकारो यद्यते । बुद्धिरित्यहकारकारण
महत्तत्त्वम् । अहकार इत्यविद्यासयुक्तमव्यक्तम् । यथा विषसयुक्तगत विषमि-
त्युच्यते, एवमहकारबाधनावद्वयन मूलकारणमहकार इत्युच्यते, प्रवर्तकत्वाद्-
हकारस्य । अहकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिर्निज दृष्ट लोके । इतीय यथोक्ता
प्रकृतिर्मे ममैश्वर्ये प्रायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥४॥

अपरेषमित्तस्त्वन्या प्रकृतिं चिद्धि मे पराम् ॥

जीवमूता महात्माहो यथेदं धार्यते जगत् ॥५॥

अपरेति । अपरा न परा निदृष्टा अशुद्धा अनर्धकम् सत्साररथनाभि-
केयम् । इतोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्या विशुद्धा प्रकृति ममान्ममूता चिद्धि मे परा

प्रकृष्टा जीवमृता क्षेत्रहलक्षणा प्राणधारणनिमित्तभूता, हे महाबाहो, यथा प्रकृत्येव धार्यते जयदत्त श्रविष्ट्या ॥५॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

एतदिति । एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रहलक्षणे प्रकृती योनिः
येषा मृताना तान्येतद्योनीनि, भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्-
न्मम प्रकृती योनिः वारण सर्वभूतानामसौऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः
प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा । प्रकृतिद्वयद्वारेणाह सर्वत्र ईश्वरे जगतः
कारणमित्यर्थः ॥६॥

यतस्तन्मात्—

मत्त परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥

मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

मत्त इति । मत्त परमेश्वरपरतरमन्यत्कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न
विद्यतेऽहमेव जगत्कारणमित्यर्थः हे धनजय । यस्मादेव तस्मान्मयि परमेश्वरे
सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोक्तमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं भाषितमित्यर्थः, दीर्घ-
तंतुषु पटवलूत्रे च मणिगणा इव ॥७॥

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोक्तमित्युच्यते—

रसोऽहमप्यु कौतव्य प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः रेव पौंस्यं नृषु ॥८॥

रस इति । रसोऽहमपां यः सारः स रसस्तस्मिन्ममभूते मय्यायः प्रोक्ता
इत्यर्थः । एव सर्वत्र । यथाऽहमप्यु रसः, एव प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव
ओंकारः सर्ववेदेषु, तस्मिन्प्रणवमूले मयि सर्वे वेदाः प्रोक्ताः । तथा खे
आकाशे शब्दः सारमूलाः, तस्मिन्मयि ख प्रोक्तम् । तथा पौंस्यं पुरुषस्य भावो
पौंस्यं यतः पुबुद्धिर्नृषु, तस्मिन्मयि पुरुषाः प्रोक्ताः ॥८॥

पुष्पो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्या चाह, तस्मिन्मयि गन्धमूत्रे पृथिवी प्रोता । पुण्यत्व गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्या दर्शित अथादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्ष्यार्थम् । अपुण्यत्व तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्ष सत्कारिणा भूत-विशेषससर्गनिमित्त भवति । तेजश्च दीतिश्चास्मि विभावसावग्नौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तन्जीवनम् । तपश्चास्मि तपस्विषु, तस्मिन्तपसि मयि तपस्विन. प्रोता ॥९॥

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

बीजमिति । बीज प्ररोहकारण मा विद्धि सर्वभूताना हे पार्थ सना-तन चिरतनम् । किञ्च बुद्धिर्विबुद्धिरुत्थित.करणस्य बुद्धिमता विबुद्धशक्तिमता-मस्मि, तेज प्रागल्भ्य तदता तेजस्विनामहम् ॥१०॥

बलं बलवतां चाहं कामरागद्विषाजितम् ॥

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

बलमिति । बल सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तच्च बल कामरागद्विष-जित, कामश्च रागश्च कामरागौ । कामस्तृष्णा असनिवृष्टेषु विषयेषु, रागो रजना प्राप्तेषु विषयेषु, ताभ्या कामरागाभ्या विवर्जित देहादिधारणमाश्रये बल सत्त्वमहमस्मि, न तु यत्सत्कारिणा वृष्णारागकारणम् । किञ्च धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो, यथा देहधारणमाश्रायथो-ऽज्ञानपानादिविषयः स कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥११॥

किञ्च—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥

मत्त ण्येति तान्विद्धि न त्वह तेषु ते मयि ॥१२॥

ये इति । ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्मुक्ता भावा. पदार्था, राजसा रजोनिर्मुक्ता, तामसास्तमोनिर्मुक्ताश्च, ये केचिद्वाग्निना स्वकर्मवशात्नापन्ते

भावाः तान्मत्त एव जायमानानित्येव विद्धि सर्वान्समस्तानेव । यत्रपि ते भक्तो जायन्ते तथापि न त्वह तेतु तदधीनस्तदशो यथा ससारिणः ते पुनर्मथि मद्रशा मदधीना ॥१२॥

एवभूतमपि परमेश्वर नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्यभाव सर्वमूतात्मान निर्गुण ससारदोषबीजप्रदाहरारग मा नाभिजानाति जगदित्यनुक्त्रेश दर्शयति भगवान् । तच्च त्रिनिमित्त जगतोऽज्ञानमित्युच्यते—

त्रिभिर्गुणमथैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमत्रययम् ॥१३॥

त्रिभिरिति । त्रिभिर्गुणमथैर्गुणविरारै रगद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदा-
थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजात जगन्मोहितमविनेक्रितामापादित सत्त्वाभिजा-
नाति माम् एभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः पर व्यतिरिक्त विलक्षणं चाव्यय व्यय-
रहित जन्मादिसर्वभावधिकारवर्जितमित्यर्थः ॥१३॥

कथं पुनर्देवीमेतां त्रिगुणात्मिका वैश्वीं मायामतिक्रामन्तीत्युच्यते—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ॥१४॥

देवति । दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता हि यस्मादेता यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिप्रमण यस्याः सा दुर-
त्यया । तत्रैव सति सर्वमोहान्परित्यज्य मामेव मायाविन एतांममूत सर्वात्मना
ये प्रपद्यन्ते ते मायामेता सर्वभूतमोहिना तरन्त्यतिक्रामन्ति, संसारबधनामु-
च्यन्ते इत्यर्थः ॥१४॥

यदि एतां प्रपद्या मायामेतां तरन्ति, कस्मात्प्रामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

न मां दुःकृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥

माययापद्धतज्ञाना आसुर भायामाश्रिताः ॥१५॥

न मां मीरति । न मां परमेश्वर नारायण दुःकृतिनः पापशरिणो मूढाः

प्रपन्नन्ते नराधमा नराणा मध्येऽधमा निष्कृष्टाः । ते च माययापहृतज्ञानाः समु-
पितृहाना आसुर भाव हिंसादृतादिलक्षणमाभिता ॥१५॥

ये पुनर्नरात्मनाः पुण्यकर्माणः—

चतुर्विधा भजन्ते मा जना सुकृतिनोऽर्जुन ॥

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

चतुर्विधा इति । चतुर्विधाश्चतुःप्रकारा भजन्ते सेवन्ते मा जनाः
सुकृतिनः पुण्यकर्माणो हेऽर्जुन । आर्त आर्तिपरिग्रहस्तस्तरकरव्यामरोगादिना-
मिभूत आपन्नो, जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्व ज्ञातुमिच्छति य, अर्थार्थी धनसामो,
ज्ञानी विष्णोस्तत्प्राविश्व हे भरतर्षभ ॥१६॥

तेषां ज्ञानी निष्कृष्ट एकभक्तिर्विशिष्यते ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तन्वचित्तत्त्वविज्ञानिष्कृष्टो भव-
त्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यार्थदर्शनादगं स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधि-
क्यमपन्नतेऽतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽवस्तस्याह-
मन्वर्थं प्रियः । प्रसिद्ध हि लोक आत्मा प्रियो भवतीति । तस्मात्प्रानिन
आत्मचाक्षासुदेवः प्रियो भरतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मैवेति
ममात्यर्थं प्रियः ॥१७॥

न तर्ह्यर्तादियन्मगो वासुदेवस्य प्रियाः । न, किं तर्हि—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी स्वात्मैव मे मतम् ॥

आदिशतः स हि युक्तत्मा मामेवानुत्तमा गतिम् ॥१८॥

उदार इति । उदार उन्मृष्टः सर्व एवैते, त्रयोऽपि मम प्रिया एवे-
त्यर्थः । न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति । ज्ञानी त्वत्यर्थे
प्रियो भरतीति विशेषः । तस्मादादिशत अहं ज्ञानी त्वात्मर नान्यो मत
इति मे मम मत निश्चयः । आदिशत आर्योद्भु प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मात्
अहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मिन् इत्येवं युक्तत्मा समाहितचित्तः समा-

मेव पर ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमा गतिं गन्तु प्रवृत्तः इत्यर्थः ॥१८॥

शानी पुनरपि स्तूपते—

बहूनां जन्मनामते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेव. सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

बहूनामिति । बहूना जन्मना ज्ञानार्थसंस्काराभ्रशानामते समाप्तौ ज्ञान-
यान्नात्परिपाकशानो मां वासुदेव प्रत्यगात्मान प्रत्यक्षत. प्रपद्यते । कथे,
वासुदेव. सर्वमिति । य एव सर्वात्मान मां नारायण प्रतिपद्यते स महात्मा,
न तन्समोऽन्योऽस्त्याधिसो वा । अत. सुदुर्लभो 'मनुष्याणा सहस्रेषु' [गी.७.३]
इत्युक्तम् ॥१९॥

आत्मैव सर्वं वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता. ॥

त त नियममास्थाय प्रकृत्या नियता स्वया ॥२०॥

कामैरिति । कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुन्वर्गादिपिपयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेक-
विशानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवता., त त
नियम देवताग्रधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्त तमारथायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभा-
वेन जन्मान्तराजितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वया आत्मीयया ॥२०॥

तेषां च कामिनाम्—

यो यो या यां तनुं भक्तं श्रद्धयार्चिनुमिच्छति ॥

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

यो य इति । यो य कामी या या देवतातनु श्रद्धया सयुक्ते भक्तश्च
सर्वाच्चिन्तु पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचला स्थिरां श्रद्धां तामेव विद-
धामि स्थितीन्रोमि यवैव पूर्वं प्रवृत्तः ॥२१॥

ररभायतो यो या देवतातनु श्रद्धया अर्चिनुमिच्छति—

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ॥

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥२२॥

न तयेति । स तथा मद्भिहितया भक्त्या युनः सरस्वत्या देवतातन्वा राधनमारधनमाहते चैष्टते । लभते च ततस्तन्वा आराधिताया देवतातन्वाः कामानीप्सितान्मयीष परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागगतया विन्तित्त्रिभिरास्तान्, हि यस्मान्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मत्तानदन्य लभते इत्यर्थः । हितान् इति पदच्छेदे हितान् कामानामुपचरित फलान्य, न हि कामा हिताः फलवन्ति ॥२२॥

परमाश्रितवन्नाधनव्यापारा अविनेत्रिन- कामिनश्च ते अतः—

अंतद्यत् फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधमाम् ॥

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्तः यान्ति मामपि ॥२३॥

अतश्चदिति । अतश्चद्विनामि तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधमामल्पप्रज्ञानाम् । देवान्देवयजो यान्ति देवान्यजते इति देवयज, ते देवान्यान्ति । मद्भक्तः यान्ति मामपि । एव समानेऽप्यायामे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनतफलान्, अहो गतु कष्टं यतन्ते, इत्यनुश्लेषं दर्शयति भगवान् ॥२३॥

किंनिमित्तं मामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

अव्यक्तं त्र्यम्बिमापन्नं मन्यन्ते मामधुद्वयम् ॥

परं भावमजानन्तो ममाश्रयमनुत्तमम् ॥२४॥

अव्यक्तमिति । अव्यक्तमप्रज्ञानं त्र्यम्बिमापन्नं प्रज्ञानं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमेश्वरमपि सन्तमधुद्वयोऽविनेत्रिन परं भावं परमात्म- स्वरूपमजानन्तोऽविनेत्रिनो ममाश्रयं व्ययश्रितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥२४॥

तदीयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—

नाहं प्रकाशं सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

नाहमित्येति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिघटनं

माया योगमाया, तथा यागमायया समावृत मउन्न इत्यर्थं । अत एव मूढा लोभाऽय नाभिजानाति मामजमव्ययम् । यथा यागमायया समावृत मा लोभो नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सता ममश्वरस्य मायाविनो ज्ञान प्रतिरञ्जति यथान्यस्यापि मायाविना मया ज्ञान तद्वत् ॥२५॥

यत एवमत —

वेदाह समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥

भविष्याणि च भूतानि मा तु वेद न कश्चन ॥२६॥

वेदेति । अह तु वेद जाने समतीतानि समातिरान्तानि भूतानि, वर्तमानानि चार्जुन, भविष्याणि च भूतानि वेदाह, मा तु वेद न कश्चन मद्भक्त मच्छरणमेक मुक्त्वा । मत्तत्परोदनाभावादेव न मां भजते ॥२६॥

केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिरथन प्रतिरद्धानि सति जायमानानि सर्वभूतानि मा न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि समोहं सर्गे यान्ति परतप ॥२७॥

इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छ च द्वेषश्चेच्छद्वेषौ ताम्या समुत्तिष्ठती तीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छ द्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषणभार्यामिदमाह द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोह तेन । तावेनेच्छद्वेषौ शातोऽप्यपरस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्भेदविरथौ यथाकाल सर्वभूते सरथ्यमानौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयेते । तत्र यदेच्छद्वेषौ सुखदुःखतद्भेदप्रप्राप्त्या लब्ध्यामकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूताना प्रजाया स्वशापादनद्वारेण परमार्थात्मनश्चविययशा नोत्पत्तिप्रतिरथक्षण मोह जनयत । न हि इच्छाद्वेषदोषप्रतीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविययज्ञान सुपरते रीरपि, किमु वक्तव्य ताम्यामाविज्जुद्धे समुदस्य प्रत्यगात्मनि नृद्वप्रतिरथे ज्ञान नोत्पन्न इति । अतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन, भारत भरतान्प्रथन, सर्वभूतानि समोहितानि सन्ति समोह समुदता सर्गे जमनि, उत्यसिक्कल इत्येतन्, यान्ति गच्छन्ति हे परतर । माह्यशान्वेय सर्वभूतानि

जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्रवमोहेन प्रतिपदप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूत न जानन्ति अत एवात्मभावेन मा न भजन्ते ॥२७॥

ये पुनरनेन द्रवमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्था विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥

ते द्रवमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

येषामिति । येषां तु पुनरतगत समाप्तप्राय क्षीण पाप जनानां पुण्यकर्मणां पुण्य कर्म येषां सत्वशुद्धिकारण विद्यन्ते ते पुण्यकर्मणस्तेषां पुण्यकर्मणां, ते द्रवमोहनिर्मुक्ता यथेतेन द्रवमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः । एवमेव परमार्थतत्त्व नान्यथेत्येव सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविजाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥२८॥

ते विमये भजन्त इत्युच्यते—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्म कर्म चारिणस्तम् ॥२९॥

जरेति । जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्मांश्चार्यं मा परमेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रपतन्ते ये ते यद्ब्रह्म पर तद्विदुः कृत्स्नमस्तमध्यात्म प्रत्यगात्मविषय वस्तु तद्विदुः, कर्म चारिणस्तम् विदुः ॥२९॥

साधिभूताधिदैवं मा साधियज्ञं च ये विदुः ॥

श्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

इति श्रीमद्भारते शतसाहस्रया सहिताया वैपातिक्या भीष्मपर्वणि-श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, ज्ञानविज्ञानयोगो नाम शतमोऽध्यायः ॥७॥

साधति । साधिभूताधिदैवमाधिभूत आधिदैव चाधिभूताधिदैव, ग्राहाधिभूताधिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैव च मां ये विदुः, साधियज्ञं च-

त स्मर्यमाणतत्राभ्यन्तो येन स तद्भावभाविन सन् ॥६॥

यस्मादत्रमत्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥

मग्यर्पितमनोऽनुद्धिर्मामेवै यस्यसंशय ॥७॥

तस्मादिति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर, यथाशास्त्र युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु । मयि बामुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्मिन् तव स त्वं मय्यपि न मनोबुद्धिं समासेव यथास्मृतमेवैत्यागमिभ्यसि, असंशयो न संशयोऽथ विद्यते ॥७॥

किंच—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥८॥

अभ्यासेति । अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणाविषयभूत एवस्मिन्-स्तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रययानन्तरितोऽभ्यास स चाभ्यासो योगस्तेन युक्त तत्रैव व्यापृत योगिनश्चेतस्तेन, चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयातरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नायगामिना, परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवति गच्छति हे पार्थ, अनुचिंतयन्द्वास्त्राचार्यो पदेशमनुध्यायन्नित्येत् ॥८॥

किंविशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते—

कविं पुराणमनुशासितार

मणोरणीयासमनुस्मरेद्य ॥

सर्वस्य धातारमर्चिन्यरूप

मादित्यवर्णं तमसं परस्नात् ॥९॥

कविमिति । कविं श्रातदर्शिनं सवज्ञं पुराणचिरतनमनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशासितारमणोऽसूमादप्यणीयाससूभतरमनुस्मरेदनुचिंतयेद्य कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलगतस्य धातारविधातारविचित्रतया प्राणिभ्यो

विभक्तार, अर्चित्वरूप नास्व रूप नियत विद्यमानमपि केनचिच्चित्तयितु
 शक्यत इत्यर्चित्वरूपस्त, आदित्यवर्णमादित्यस्वेव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो
 यस्य तमादित्यवर्ण, तमस्त. परस्तादज्ञानलक्षणात्मोहाधकारात्पर तमनुचितव-
 न्यातीति पूर्वैण सरथ. ॥९॥

किंच—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥

भुवोर्मध्ये प्राणमावेक्ष्य सम्यक्

स तं पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

प्रयाणोति । प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनपरिहितेन भक्त्या
 युक्तो भजन भक्तिस्तथा युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बल योगबल समाधि-
 जसस्फारप्रत्यजनिमित्तस्पर्धैर्लक्षण योगबल तेन च युक्त इत्यर्थ । पूर्वं
 हृदयपुङ्खरीके वशीकृत्य चित्त तत ऊर्ध्वगामिन्या नाख्या भूमिजयक्रमेण भुवो-
 मध्ये प्राणमावेक्ष्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्त. सत्स एव विद्वान्योगी 'कविं पु-
 राण' [गी.८.९] इत्यादिलक्षण त पर पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते दिव्य द्योतना-
 त्मकम् ॥१०॥

पुनरपि वक्ष्यमाणेनांपायेन प्रतिपिन्वितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनदिविरो-
 पणविशेषस्याभिधान करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विदन्ति यद्यत्तयो वीतरागाः ॥

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पद सम्रहेण प्ररह्ये ॥११॥

यदिति । यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशी वेदविदो वेदार्थंशा वदन्ति
 “तद्वा एतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति” [बृ.३.८.८] इति भुक्तेः, सर्व-
 विशेषनिवर्तकत्वेनाभिवदन्ति “अस्यूलमनणु” [बृ.३.८.८] इत्यादि । किंच

विशान्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्या यत्रतयो यतनशीलाः सन्यासिनो वीतरागा वीतो विगतो रगो येभ्यस्ते वीतरागाः । यच्चाक्षरमिच्छन्तो — शा-
स्तुमिति याक्यशेषः— ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति तत्ते पदं तदक्षराख्य
पद पदनीय ते तुभ्य समग्रहेण समग्रह. सक्षेपस्तेन सक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥

“स यो ह वै तद्ब्रह्मवन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मोक्षरामभिध्यायीत क्तम
वाव स तेन लोक जयतीति । तस्मै स होवाच एतद्वै सन्यसाम पर चापर
च ब्रह्म यदोकारः” [प्रभ.५.१,२] इत्युपरुम्य “यः पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्ये-
तेनैवाक्षरेण पर पुरुषमभिध्यायीत स सामाभिरुन्नीयते सोमलोऽरुम्” [प्रभ.५.४]
इत्यादिना वचनेन “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” [कठ.२.१४] इति चोपक्रम्य
“सर्वे वेदा यत्प्रदमामनन्ति तपासि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्म-
चर्यं चरन्ति तत्ते पद समग्रहेण ब्रवीम्योमितरेतत्” [कठ.२.१५] इत्यादिभिश्च
वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण, प्रतिमावन्प्रतीकरूपेण वा, परब्रह्मप्रतिप-
त्तिसाधनत्वेन मदमध्यमबुद्धीना विवक्षितस्वोकारस्थोपासन काल तरे मुक्तिफल-
मुक्त यत्तदेवेहापि ‘कविं पुराणमनुशासितारम्’ [गी.८.९], ‘यदक्षर वेदविदो
वदन्ति’ [गी.८.११] इति चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिप-
त्युपायभूतस्वोकारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासन योगधारणासहित वक्तव्य,
प्रसक्तानुप्रसक्त च यत्किञ्चित्, इत्येवमर्थ उत्तरो प्रथ आरभ्यते—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥

मूर्ध्न्याधायात्मन. प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

सर्वेति । सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपल-
ब्धौ तानि सर्वाणि संयम्य संयमन कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य
निरोध कृत्वा निःप्रचारमापाद्य, तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगाभिन्वा
नाहयोर्ध्वमाच्छ्र मूर्ध्नि आधायात्मन. प्राणमास्थित प्रवृत्तो योगधारणा धार-
यितुम् ॥१२॥

तत्रैव च धारयन्—

ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मासनुस्मरन् ॥

यः प्रयाति त्यजन्देह स याति परमां गतिम् ॥१३॥

ओमिति । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मगोऽभिधानभूतमोकारं व्याहरन्नु-
च्चारयस्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचितपन्थः प्रयाति सिद्धते, स त्यजन्परि-
जन्देह शरीर- त्यजन्देहमिति प्रयाणविशेषार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न
स्वरूपनाशेनेत्यर्थः— स एव त्यजन्त्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥१३॥

किंच—

अनन्यचेताः सततं यो मा स्मरति नित्यशः ॥

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

अनन्यचेता इति । अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता
योगी सततं सर्वदा यो मा परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरतर्गमु-
च्यते, नित्यश इति दीर्घश्ललत्वमुच्यते । न पश्याम सवस्वर वा किं तर्हि
यावन्जीव नैरतर्गण यो मा स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनोऽहं लभः सुरेन
लभ्यैः हे पार्थ, नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः । यत एवमतो-
ऽनन्यचेताः तस्यै सदा समाहितो भवेत् ॥१४॥

तत्र सौलभ्येन किं दशादित्युच्यते शृणु तन्मम सौलभ्येन यन्नयति—

माभुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥

नाप्नुवन्ति महात्मानः साक्षोद्ध परमां गता ॥१५॥

मामिति । माभुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्भाषमाणस्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं
नाप्नुवन्ति न प्राप्नुवन्ति । किंचिदिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्तीति तद्विशेषणमाह
दुःखालयं दुःखानामाभ्यामिन्द्रादीनामालयमाश्रयमालीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति
दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवरिषतस्वरूपं च । नाप्नुवन्तीदृश
पुनर्जन्म महात्मनो गतयः साक्षिद्वि मोक्षाख्या परमा प्रकृष्टा गताः प्राप्ताः ।
ये पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥१५॥

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति अस्मिन्मृतानीति भुवन ब्रह्मभुवन ब्रह्म-
लोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात्सद् ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुन-
रावर्तनस्वभावा हेऽर्जुन । मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात् । ययम-

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्ष्यद्ब्रह्मणो विदुः ॥

रात्रिं युगसहस्राता तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्त सहस्राणि युगानि पर्यन्तः पर्यन्तान यस्या-
हस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्त ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रा-
न्तामहःपरिमाणामेव । के विदुरिति ग्राह्ये तेऽहोरात्रविदः कालसख्याविदो जना
इत्यर्थः । यत एव कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥१७॥

प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तद्गुच्यते—

अव्यक्ताद्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

अव्यक्तादिति । अव्यक्तरदव्यक्त प्रजापतेः स्थापावस्था तस्मादव्यक्ता-
द्रव्यत्तयो ध्यव्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजगमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः प्रभवन्त्य-
भिव्यज्यन्तेऽह आगमोऽहरागमस्तास्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्ररोधकाले ।
तथा रात्र्यागमे ब्रह्मण रनापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्य-
क्तसंज्ञके ॥१८॥

अकृताभ्यागमवृत्तयिप्रणासादोऽपरिहारार्थं, वधमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाध-
नस्यप्रदर्शनार्थं, अविद्यादित्रैशमूलकृमाशयवशाच्चावशो भूतप्रामो भूत्वा भूत्वा
प्रलीयते इत्यतः ससारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं च, इदमाह—

भूतप्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥

रात्र्यागमेऽवशं पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

भूतप्राप्त इति । भूतप्राप्तो भूतसमुदायः त्वावरजगमलक्षणो यः पूर्वरिम
न्वत्य आसीत्स एवाय नान्यो भूत्वा भूत्वा अहरगमे, प्रलीयते पुनः पुनः
सन्ध्यागमेऽहः क्षयेऽवशोऽन्वतत्र एव, हे पार्थ, प्रभयति जायते अवश एवा-
हरगमे ॥१९॥

यदुपन्यस्तमक्षर तस्य प्राप्नुयायो निर्दिष्ट 'ओमित्येकाक्षर ब्रह्म' [गी.
८.२३] इत्यादिना । अयेदानीमजरत्स्यैव स्वरूपनिर्दिक्षयेदमुच्यतेऽनेन योग-
मार्गणेद गन्तव्यमिति—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तत्सनातनः ॥

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

पर इति । परे व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽ-
क्षरस्य विवाहितस्याव्यक्तद्वैलक्षण्यविशेषार्थः । भावोऽक्षरस्य पर ब्रह्म ।
व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सलक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तेति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह अन्य इति ।
अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिद्रियगोचरः । परस्तस्मादित्युक्तं, कस्मात्पुनः
परः ? पूर्वोक्तात् भूतप्राप्तबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात् अन्यो विलक्षणो भाव
इत्यभिप्रायः । सनातनाक्षरतनः य स भाव एवेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु
न विनश्यति ॥२०॥

अव्यक्तोऽक्षर इ युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्ब्रह्म परमं मम ॥२१॥

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्त मा-
यमाहुः परमा प्रकृष्टां गतिम् । य भाव प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते ससायय
तद्ब्रह्म स्थान परम प्रकृष्ट मम किणोः परम पदमित्यर्थः ॥२१॥

तद्व्यभेदाय उच्यते—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा ॥

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

पुरुष इति । पुरुषः पुरि शयनात्पृथक्त्वाद्वा स परः पार्थ परो निवृत्ति-

शयो यस्मात्पुण्यान्न पर किंचित् । स भक्त्या लभ्यस्तु शानलक्ष्मयानन्यथात्म-
विषयया । यस्य पुरुषस्यान्तस्थानि मध्यस्थानि मृतानि कार्यमृतानि । कार्ये
हि कारणस्यान्तर्जितं भवति । येन पुरेण सर्गमिदं जगत्तत् व्याप्तमाकारेणेव
पदादि ॥२२॥

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्ममुदीनां कालान्तस्मृतिभाजा ब्रह्म-
प्रतिपत्तय उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति 'यत्र काल' इत्यादि विवक्षितार्थसमर्प-
णार्थमुच्यते, आद्युक्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैत्र योगिनः ॥

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

यनेति । यत्र काले प्रयाता इति व्यग्रहितेन सन्धः । यत्र यस्मिन्काले
त्वनावृत्तिमपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपर्ययात् च । योगिन इति योगिनः
कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः 'कर्मयोगेण योगिनाम्' [श्री.३.३] इति
विशेषणात् योगिनः । यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति, यत्र
काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति, तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

त कालमाह—

अग्निर्व्योतिरहः शुक्रः पद्मासा उत्तरायणम् ॥

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अग्निरिति । अग्निः काल्यभिमानिनी देवता । तथा ज्योतिरपि देव-
तैव फल्यभिमानिनी । अपवा आग्नेर्व्योतिरी पथाभूते एव देवते । भूयसा
तु निर्देशो 'यत्र काले' 'तं कालं' इत्याम्नराणवत् । तथाऽहर्देवता अहर्भिमाम-
निनी, शुक्रः शुक्रराजदेवता, पद्मासा उत्तरायण, तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति
स्थितोऽन्यत्राय न्यायः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो
ब्रह्मोपासका ब्रह्मोपासनय जनाः । प्रमेणेति वाक्ययोगः । न हि सर्गोमुक्तिभाजा
सम्पद्दर्शननिश्चयानां गतिरागतिसर्वा षड्विंशति "न तस्य प्राणा उक्त्वाग्निः"
[च.४.४.६] इति भुतेः । ब्रह्मजलानप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्ममृता एव ते ॥

धूमो रात्रिस्तया कृष्णः पष्मासा दक्षिणायनम् ॥

तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमामिमानीनी राश्वमिमानीनी च देवता ।
तया कृष्णः कृष्णपञ्चदेवता । पष्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैव । तत्र
चांद्रमसं मयं चांद्रमसं ज्योतिः फलगिष्टादिकारी योगी कमी प्राप्य भुक्त्वा
तत्प्रसादिह पुनः निवर्तते ॥२५॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वतं मते ॥

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥२६॥

शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुद्धा च कृष्णा च शुद्धकृष्णे । ज्ञानप्रकाश-
त्वान्धुद्धा तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्याधिकृताना
ज्ञानकर्मणोर्न जगतः सर्वस्यैषेते गती संभवतः । शाश्वते नित्ये सत्कारस्य नि-
त्यत्वान्मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुद्धया यात्यनावृत्तिमन्ययेतरया आवर्तते पुन-
र्भूयः ॥२६॥

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भयार्जुन ॥२७॥

नैते इति । नैते यमोक्ते सृती मार्गो पार्थ जानन्सासारयैका, अन्या
मोक्षाय चेति, योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः
समाहितो भयार्जुन ॥२७॥

शृणु तस्य योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु अत्युग्रफले प्रदिष्टम् ॥

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रं संहिताया देव्याशेखां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

क्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय । किं तत्, ज्ञान, किंचिदेषु विज्ञानस-
हितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञानं ज्ञान्या प्राप्य मोक्षयेऽशुभात्संसारवधनात् ॥१॥

तद्य—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

राजविवेति । राजविद्या विद्याया राजा दीप्यतिशयत्वात् । दीप्यते
होयमातेशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा ।
पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् ।
अनेकजन्मसहस्रसंख्येयमपि धर्मार्थमादि समूलं कर्म क्षणमात्रादेव मरमोक्षयति
यतोऽतः किं तस्य पावनं च वक्तव्यम् । किंच प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादे-
रिरावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणरतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं, न
तथात्मज्ञानं धर्मविरोधि, किंतु धर्म्यं धर्मादिनोपेतम् । एतमपि, एवात् दुःस्वसपा-
द्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्रात्पायास्तानां अन्येषां
कर्मणां सुखसंपादानामल्पकालं दुःकरणं च महाकालं च इष्टमिति, इदं तु सुख-
संपादात्वारकलक्षयाद्ध्येतीति प्राप्तमत आहाव्यय इति । नास्य फलतः कर्मवद्वययो-
ऽस्तीत्यव्ययम् । अतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम् ॥२॥

ये पुन—

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

अश्रद्धधाना इति । अश्रद्धधानाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य
स्वरूपे तत्काले च नास्तित्यः पापकारिणोऽसुखणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव
प्रतिपन्नाः असुखः पापाः पुरुषाः अश्रद्धधानाः परतप्राप्य मां परमेश्वर,
मत्प्राप्तौ नैवादाहेतिमत्प्राप्तिसमर्थाभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्पर्यं । निवर्तन्ते निश्चयेन
वर्तन्ते । कः ? मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः सत्प्राप्ये मृत्युसंसारस्तस्य वार्त्तं
नरकक्रियेणादिप्राप्तिसमर्थाभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्पर्यं ॥३॥

स्तुत्या ऽर्जुनमभिमुखीकृत्याह—

मया ततभिद् सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाह तेष्ववस्थित ॥४॥

मयेति । मया मम य परे भावस्तेन तत व्याप्त सर्वभिद् जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्ति स्वरूप यस्य मम साऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मव्यक्तमूर्ती स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तवपर्यंतानि । न हि निरात्मन किंचिद्भूत व्यवहारायावकल्पते । अतो मत्स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितान्यतो मयि स्थितानीत्युच्यते । तेरा भूतानामहमेवात्मा इत्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासते अतो ब्रवीमि न चाह तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तस्त्वश्लेषाभावेनाकाशास्थायतरतमो ह्यहम् । न ह्यससर्गि वस्तु क्वचिदाशेषभावेनावस्थित भवति ॥४॥

अत एवाससर्गित्वा मम—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावन ॥५॥

न चेति । न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योग युक्तिघटन मे ममैश्वरमीश्वरस्यैममैश्वर योगमात्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिरससर्गित्वादसगता दर्शयति “असगो न हि स्रज्यते” [वृ ३.९.२६] इति । इदं चाश्रयमन्यत्वस्य भूतभृदसगोऽपि सभूतानि विभर्ति, न च भूतस्थो, यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतम्भत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ ममात्मेति, विभज्य देहादिसघात तस्मिन्नहकारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन्व्यदिशति ममात्मेति, न पुनरात्मन आत्माव्य इति लोकवदजानन् । तथा भूतभावनो भूतानि भावयन्त्युत्पादयति वर्धयतीति वा भूतभावन ॥५॥

यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोत्तमये दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—

यथाकाशास्थितो नित्यं वायु सर्वजगो महान् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

यथेति । यथा लोके आनाशस्थित आनाशे स्थितो नित्य एता वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतः, तथावाशवत्सर्वगते मध्यसंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥६॥

एष वायुराकाश इव मायि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिभाले, तानि—
सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥

कल्पश्रूये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

सर्वेति । सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिणामपरा निकृष्टा यान्ति मामिका मरीचा कल्पश्रूये प्रल्पभाले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पर्यन्तम् ॥७॥

एषमविद्यालक्षणाम्—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥

भूतप्राप्तमिमं कृत्स्नमयज्ञं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

प्रकृतिर्मिति । प्रकृतिं स्ना स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतिरितौ ज्ञात भूतप्राप्त भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमयज्ञमस्वतन्त्रमविलादिदोषैः परलक्षितं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥८॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतप्राप्त इमं विद्यम विदधतस्तथिमित्ताभ्या धर्मोभर्माभ्या सख' स्यादिति, इदमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

न चेति । न च मामीश्वर तानि भूतप्राप्तस्य विद्यमसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणामस्यधिषे कारणमाह उदासीनवदासीन यथोदासीन उपेक्षकः, वक्षिचंद्रदासीन, आत्मनोऽविक्रियत्वात्, असक्त फलसंग्रहहितमभिमानवर्जितमदं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यथापि कर्तृत्वाभिमानाभावः पलासगाभावश्चावधकारणम्, अन्यथा कर्मभिषेध्यते भूदः कोस-कारणादित्वाभिप्रायः ॥९॥

स्तुत्या अर्जुनमीममुप्रीकृत्याह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाह तेष्ववस्थितः ॥४॥

मयेति । मया मम यः परो भावस्तेन तत व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूप यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मध्यव्यक्तमूर्ती स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तनपर्यतानि । न हि निरात्मक किञ्चिद्भूतं व्यवहारावाक्यस्यते । अतो मत्स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितान्यतो मयि स्थितानीत्युच्यन्ते । तेरा भूतानामहमेवात्मा इत्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासते । अतो ब्रवीमि न चाह तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तत्सश्रेयसाभावेनाकाशस्याप्यतरतमो ह्यहम् । न ह्यसर्गि वस्तु क्वचिदाशेषभावेनावस्थितं भवति ॥४॥

अत एवाससर्गित्वान्मम—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावन ॥५॥

न चेति । न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योग युक्तिघटनं मे ममैश्वरमीश्वरस्थैर्ममैश्वर योगमात्मनो यायात्प्यामित्यर्थः । तथा च श्रुतिरसर्गित्वादसगतां दर्शयति “असगो न हि स्रज्यते” [बृ.३.९.२६] इति । इदं चाश्वयंमन्यत्पश्य भूतभृदसगोऽपि सभूतानि विभर्ति, न च भूतस्थो, यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतम्यत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ ममात्मेति, विभज्य देहादिसघातं तस्मिन्नहंकारमप्यारोप्य लोकत्रुद्धिमनुसरन्व्यपदिशति ममात्मेति, न पुनरात्मन आत्मान्य इति लोकावदजानन् । तथा भूतभावनो भूतानि भाजयत्युत्पादयति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥५॥

यथोक्तेन श्रेयस्त्रयेनोत्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—

यथाकाशास्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

यथेति । यथा लोक आकाशस्थित आनादो स्थितो नित्य सदा वायुः
सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणत, तथाकाशवत्सर्वगते मय्यसश्रेये-
णैव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥६॥

एव वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितानि, तानि—

नर्यभूतानि कौतये प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥

कल्पश्रेये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

सचेति । सर्वभूतानि कौतये प्रकृतिं त्रिगुणात्मिणमपरा निवृत्त्या यान्ति
मामिका मदीया कल्पश्रेये प्रकल्पनाले । पुनर्भूतानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ
विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥७॥

एवमविद्यालक्षणम्—

प्रकृतिं स्नामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

प्रकृतोमिति । प्रकृतिं एवा स्नयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः
प्रकृतितो जात भूतग्राम भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतंत्र-
मविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥८॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतग्राम इमं विषमं विदधतस्तच्चिमित्ताभ्यां
धर्माधर्माभ्यां सत्रधं स्यादिति, इदमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निवर्धन्ति धनंजय ॥

उदासीनवदासीनमसृष्टं तेषु कर्मसु ॥९॥

न चेति । न च मामीश्वरं तानि भूतग्रामस्य विषमसर्गानिमित्तानि क-
र्माणि निवर्धन्ति धनंजय । सत्र कर्मणांमसत्रधिल्ये कारणमाह उदासीनवदा-
सीन यथोदासीन उपेक्षक, कश्चित्तदासीन, आत्मनोऽविनिश्चयवान्, अमङ्ग-
फलसगरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्या-
भिमानाभावः फलसंगाभावश्चात्रपकारणम्, अन्यथा कर्मभिर्यजते मूढः कोश-
कारवादीलक्ष्मिप्रायः ॥९॥

तत्र 'भूतग्राममिमं विसृजामि' [गी.९.८], 'उदासो न वदासीन' [गी.९.९] इति च विरुद्धमुच्यते, इति तत्परिहारार्थमाह--

मयाप्यश्रेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥

हेतुनानेन कौंठेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

मयेति । मया सर्वतो दक्षिमात्रस्वरूपेणावित्रिव्यात्मनाप्यश्रेण मम माया विगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथा च मन्त्रार्णः-- "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माप्यश्रुः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केरलो निर्गुणश्च" [श्रु.६.११] इति । हेतुना निमित्तेनानेनाप्यश्रुत्वेन कौंठेय जगत्सचराचरं व्यक्तव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थामु । दक्षिणकर्मापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वो प्रकृतिः अहमिदं भोक्ष्ये, पश्यामीद, शृणोमीद, सुखमनुभवामि, दुःखमनुभवामि, एतदर्थमिदं करिष्ये, इदं शशामि, इत्याद्या अवगतिनिश्चय अवगत्य-बसानैव । "यो अत्याप्यश्रुः परमे ध्योमन्" [ऋ.१०.१२९.७] इत्यादयश्च मंत्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्चैतस्य देवस्य सर्वाप्यश्रुतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानाभिष्टयं धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरग्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात्किंनिमित्तेय सृष्टिरित्यत्र प्रथमप्रतिवचने अनुपपन्ने "को अद्वा वेद क इह प्ररोचन्कुत आजाता कुत इय विसृष्टिः" [ऋ.१०.१२९.६] इत्यादिमन्त्रवर्णोन्म्य । दर्शितं च भगवता 'अशनेनाहृतं ज्ञानं तेन मुमुक्षुर्निजतवः' [गी.५.१५] इति ॥१०॥

एवं मां नित्यसुदुःखदुःसुखस्वभावं सर्वशः सर्वजतूनामात्मानमपि सन्तम्--

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

अवजानन्तीति । अवजानन्त्यश्रुतां परिभ्रमं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनां मानुषीं मनुष्यस्यधिनां तनुं देहमाश्रित, मनुष्यदेहेन व्यग्रहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृत्य भावं परमान्ततत्त्वं आश्रयशक्यमाश्रयशादप्यतरतमं अजानन्तो मम

भूतमहेश्वर सर्वभूताना महान्तमीश्वर स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य मन्त्रवान-
भावेनाहता वराभस्ते ॥११॥

कथम्—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥

राश्रस्तीनासुर्षि चैव प्रकृति मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

मोघाशा इति । मोघाशा कृया आशा आशियो येषां ते मोघाशाः,
तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठायमानानि कर्माणि तानि च तेषु
भगवत्परिभवात्स्वात्मभूतस्यावशानाम्मोघान्येषु निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति
मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फलज्ञाना ज्ञानमपि तेषां निष्फलेन स्वात् ।
विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किंच ते भवन्ति गणेशीं र-
क्षणा प्रकृतिं हरभावमासुरीमसुराणां च प्रकृति मोहिनीं मोहनीं देहात्म्यादीनां
श्रिता आश्रिताः (श्रिद्धि, भिद्धि, पिप, वाद, परस्वमपहर, हत्येवददशीत्यः मू-
घकर्माणो भवन्तीत्यर्थः) । “असुराणां नाम ते लोकाः” [इन्द्र. ३] इति श्रुतेः ॥१२॥

ये पुनः श्रद्धाणां भगवद्भक्तिच्छरणं मोक्षमार्गं प्रवृत्ताः—

महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥

अजन्तयनन्यमनसो ह्यात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

महात्मान इति । महात्मानस्त्वद्भुदचित्ता मामीश्वर पार्थ देवीं देवानां
प्रकृतिं रामदमदयाश्रद्धादिलक्षणांमाश्रिताः सन्ती भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसं
अनन्यचिन्ता शान्त्या भूतादि भूतानां विषदादीनां प्राणिनां च आदि कारणम-
व्ययम् ॥१३॥

कथम्—

सतत कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढमताः ॥

नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

सततमिति । सततं सदा भगवत्तद्ब्रह्मस्वल्पं मां कीर्तयन्तो, यतन्त-
क्षेत्रियोपसहाररामदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च, दृढमता दृढ स्थिर-

मन्वाद्य व्रत येना ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मा हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्य-
युक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥१४॥

ते केन केन प्रसारेणोपासत इत्युच्यते—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ॥

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

ज्ञानयज्ञेनेति । ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषय यस्तस्तेन ज्ञानयज्ञेन य-
जन्तः पूजयन्तो मामीश्वर चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तच्च ज्ञान
एकत्वेन एकमेव पर ब्रह्म इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च
पृथक्त्वेन आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुरवस्थित इत्युपासते ।
केचिद्बहुधावस्थित स एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वरूप इति स विश्वरूप
सर्वतोमुख बहुधा बहुप्रसारेणोपासते ॥१५॥

यदि बहुभिः प्रसारेणोपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—

अहं क्रनुरहं यज्ञं स्ववाहमहमौषधम् ॥

संत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

अहमिति । अहं ऋतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेव । अहं यज्ञः स्वार्तः । किञ्च
स्वधा अन्नमहं पितृभ्यो यदीयते । अहमौषध सर्वप्राणिभिर्यदच्यते तदौषध-
व्यस्य श्रीहिपवादिनाधारणम् । अथवा स्वधेति सर्वप्राणिनाधारणमन्न, औष-
धमिति व्याप्युपशमार्थं भेषजम् । संत्रोऽहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दी-
यते । अहमेवाज्य हविश्च । अहमग्नि, यस्मिन्नृयते हविः सोऽग्निरहम् । अहं
हुतं हवनस्य च ॥१६॥

किञ्च—

पिताहमस्य जगता माता धाता पितामहः ॥

वेद्यं पवित्रमोकार ऋक् साम यजुरेव च ॥१७॥

पितेति । पिता जनपिताहमस्य जगतो, माता जनपित्री, धाता कर्म-
फलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यं पवित्र

पायनमोकारः, शकसाग यजुरेव च ॥१७॥

किंच—

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं मुहुत् ॥

प्रभयः प्रलयः स्थान निधान बीजमन्यवम् ॥१८॥

गतिरिति । गतिः कर्मफल, भर्ता पोषा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य, निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति, शरणमात्माना प्रपन्नानामार्तिहरः, मुहुत्प्रत्युपभारानपेक्ष. सन्नुपगमि, प्रभव उत्पत्तिर्जगत्, प्रलयः प्रलीयते अस्मिन्निति, तथा स्थान तिष्ठत्यस्मिन्निति, निधान निक्षेपः बालान्तरेपभोग्य प्राणिनां, बीज प्ररोहकारण प्ररोहधर्मिणा अव्यय, यावत्संसारभावित्वाद्यव्ययम् । न ह्यबीजं विचित्रप्ररोहति । नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसत्तत्त्वं व्येतीति गम्यते ॥१८॥

किंच—

तपाम्पहमहं वर्षं निमृद्भाम्युत्सृजामि च ॥

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसन्चाहमर्जुन ॥१९॥

तपामीति । तपाम्पहमादित्यो मृत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुच्यते । अहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि । उत्सृज्य पुनर्निर्गहामि कैश्चिद्रश्मिभिरर्घ्यभर्मासः पुनरुत्सृजामि प्राण्यि । अमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सत् यस्य यत्संधितया विद्यमानं तत्, तद्विपरीतमसन्चैवाहमर्जुन । न पुनरत्यतमेवाहमर्गवा-
न्वय कार्यकारणे वा सदमती ॥१९॥

ये दूर्योधनैर्निवृत्तेप्रकारैरेकत्वपृथक्त्यादिविशानैर्वैशर्मा वृजयन्ता उपासते शनविदस्ते यथाविसान मामेष प्राप्नुवन्ति । ये पुनरसाः वामवाभाः—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥

ते पुण्यमाप्ताद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥२०॥

त्रैविदेति । त्रैविद्या ऋष्यजुःसामविदो मा षष्वादिदेवरूपिण सोमपाः सोम विरन्तीति सोमपाः, तेनैव सोमपानेन पृतपापाः दृढकिल्बिषा यज्ञै-
रग्निष्टोमादिभिरिन्द्रा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमन स्वरेव गतिः स्वर्गतिस्ता प्रार्थ-
यन्ते । ते च पुण्य पुण्यफलमासाद्य सप्रप्य सुदृढलोकं शतव्रतोः स्थानम-
श्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिवि मन्वानप्राकृतान्देवभोगान्देवानां भोगान् ॥२०॥

ते सं मुक्त्वा स्वर्गलोकं विनालं

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

ते उच्यन्ते । ते त भुक्त्वा स्वर्गलोकं विनालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकागमिषं विदन्त्याविशन्ति । एव यथोक्तेन प्रकारेण त्रयीधर्मं केवल वै-
दिक कर्मानुप्रपन्ना गतागतं गर्लं चागत च गतागतं गमनागमनं कामकामाः
कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव, न तु स्वातन्त्र्यं क्वचिद-
यन्त इत्यर्थः ॥२१॥

ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मा धे जनाः पर्युपासते ॥

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

अनन्या इति । अनन्या अपृथग्भूताः पर देव नारायणमात्मन्वेन ग-
ताः सन्तश्चित्तवन्तो मा धे जनाः सन्यासिनः पर्युपासते, तेषां परमार्थदर्शिना
नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेम, योगोऽप्राप्तस्य प्रापण, 'क्षेमस्तद्रक्षणं,
तदुभयं वहामि प्रापणम्यहम् । 'शानी त्वान्मैव मे मत' [गी.७.१८], 'स
च मम प्रियः' [गी.७.१७] परमात्मात्मे ममात्मगूताः प्रियाश्चेति ॥ ननु अन्ये-
षामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यं वहत्येव, किं त्वर्थं चिदेषः
अन्धे ये भक्तास्ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते, अनन्यदर्शिनस्तु न
आत्मार्थं योगक्षेममीहन्ते । न हि ते जीविते मरणे वा आत्मनो हर्षं कुर्वन्ति,

येऽप्येव भगवच्छरणान्ते । अतो भगवतोऽपि तेऽपि योगोऽयं बहूनीति ॥२२॥
नन्वपि देवताः समे चैतद्वक्ताश्च तामेव यजन्ते । नत्वमेवम्—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते प्रद्वयान्विताः ॥

तेऽपि मामेव कर्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

य इति । येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवता-
भक्ताः सन्ता यजन्ते प्रद्वयान्विताः श्रद्धया आस्तित्यनुद्वया आव्यक्ता अनुगताः,
तेऽपि मामेव कर्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिजनान तद्वैकमजानपूर्वक य-
जन्त इत्यर्थः ॥२३॥

स्वमात्ते अविधिपूर्वक यजन्त इत्युच्यते, यस्मात्—

अहं हि सर्वयजानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥

न तु मामभिजानन्ति तच्चेनातद्व्यथन्ति ते ॥२४॥

अहमिति । अहं हि सर्वयजाना श्रौताना स्मार्ताना च सर्वेषा यजाना
देवतात्मन्नेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मन्त्रामिको हि यतो 'अधियज्ञोऽहमे-
वाव' [गी.८.४] इति ह्युक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तच्चेन व्यथ-
यन् । अतश्चास्मिन्नेन मिच्छा यागफलच्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥२४॥

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वक यजते तेषामपि यागफलमनश्य-
भावि । २४म्—

यान्ति देवता देवान् पितृन्यान्ति पितृमताः ।

भूतानि यान्ति भूतेषा यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

यान्तीति । यान्ति गच्छन्ति देवता देवेषु व्रत नियमो भक्तिश्च येषां
ते देवता देवान्यान्ति । पितृनामिन्द्रादीन्यान्ति पितृमताः भ्रातृद्वित्रिवापराः
पितृमताः । मृतानि विनाशकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति मृत्युया मृ-
ताना प्रज्जाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव । समानेऽ-
प्यावासे मामेव न भजन्ते अगतात्, तेन तेऽप्यकल्मषाजो भयन्तीत्यर्थः ॥

न केनचिद् भद्रतानामनाद्यात्तेल्लक्षणमनंतकल्, सुपाराधनश्चाहम् । कथम्—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥

तदहं भक्त्युपहतमभ्रामि प्रयतात्मन ॥२६॥

पत्रमिति । पत्र पुष्पं च तोयमुदकं यो मे मत्तु भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्युपहतमभ्रामि प्राणित भक्त्युपहतमभ्रामि शब्दामि प्रय-
तात्मन शुद्धबुद्धेः ॥२६॥

एत एवमत —

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥

यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुम्भं मदर्पणम् ॥२७॥

यदिति । यत्करोषि एत प्राण, यदश्नासि, यच्च जुहोषि एवम निर्वर्त-
यसि श्रौत स्मार्त चा, यददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्याङ्गान्यादि,
यत्तपस्यसि तपश्चरसि कौंतेय, तत्कुम्भं मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥२७॥

एव कुर्वतस्तत्र यद्भवति तत्कृणु—

शुभाशुभफलैरेव मोक्षयंस कर्मण्येनै

सन्त्यामयोगयुक्तात्मा त्रिमुक्तो मामुपैत्यसि ॥२८॥

शुभंति । शुभाशुभफलैः शुभाशुभे र्णानिष्टफल येन तानि शुभाशुभ-
फलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मवधने कर्माण्येव यथानि तैः कर्मव-
धनेन मदर्पणं कुर्वन्मोक्षयमे । मोक्षय सन्त्यामयोगो नाम, सन्त्यामश्वासी मन्व-
मर्पणतया, कर्मत्वायोगश्चासाविति, तेन सन्त्यासयोगेन युक्त आत्मा अत
परण यन्म तव स त्व सन्त्यासयोगयुक्तात्मा तन्विमुक्तं कर्मवधनेर्जायतेन
पतिते चास्मिन्शरीरे मामुपैत्यस्यागमिष्यसि ॥२८॥

रागद्वेषवास्ताहि भगवान्यतो भक्त्यननुशब्दाति नेतरानिति । तत्र—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥

ये भजन्ति तु मा भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥

सम इति । समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु । न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
अभिपदह, दूरस्थाना यथाग्निं शीतं नापनयति समीपमुत्सर्जतामपनयति तथाह

मनाननुग्रहाभि नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या मयि ते म्भवावत
एवं न मम गगनिमित्त वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं म्भवावत एव वने नेतरेषु ।
मैताज्जा तेषु द्वेषो मम ॥२९॥

शृणु मद्भक्तैर्माहात्म्यम्—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥

माधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्भक्तिं हि मः ॥३०॥

अपीति । अपि चेत्प्रथमि सुदुराचारः सुषु दुर्गचारः अतीव दुस्सिता-
चारोऽपि भजते मामनन्यभागनन्यभाक्ः मन्माधुरेव सम्यग्भूत एव स मन्त-
व्यो जानव्यः सम्यग्भक्तत् व्यक्तगिनो हि मः, यस्मात्माधुनिश्चयः सः ॥३०॥

उन्त्येव च वात्सा दुराचारतामंतःसम्यग्भक्त्यायनामध्यात्—

अप्रिं भवति धर्मात्मा शश्रच्छान्ति निगच्छति ॥

कौतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तं प्रणश्यति ॥३१॥

अप्रिमिति । अपि अथ भवति धर्मात्मा धर्मेनित एव, शश्रन्ति
शान्ति चोपशम निगच्छति प्राप्तेति । शृणु प. माये कौन्तेय प्रतिजानीहि नि-
श्चिता प्रतिज्ञा कुरु, न मे मम भक्तो मयि मनापिंता-नरत्मा मद्भक्तो न प्र-
णश्यतीति ॥३१॥

स्त्रिच—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य चेऽपि म्युः पापयोनय ॥

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

मा हीति । मा हि यस्मात्पार्थ व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन कृत्वा चेऽपि
स्युभिव्युः पापयोनयः पापा यानियेयं ते पापयोनयः पापजन्मानः । के त
इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां प्रकृष्ट गतिम् ॥३२॥

किं पुनर्ब्रह्मिणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥

अनित्यमसुरं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्रह्मिणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयः

तथा राजानम्र ते ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमतोऽनित्य क्षणभगुरमसुग्न
च सुग्नजितमिम लोक मनुयलोक प्राप्य पुरार्थसाधन दुर्लभ मनुयन
लब्ध्या भन्देन सेनस्य माम् ॥३३॥

५५म्—

। मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥

मामेवैश्यासि युस्त्वैरमामान मत्परायण ॥३४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या संहिताया वैशाखिक्या भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्याय ॥९॥

मन्मना इति । मयि वासुदेवे मनो यस्य तत्र स त्व मन्मना भव ।
तथा मद्भक्तो भव । मद्याजी मद्यजननीलो भव । मामेव च नमस्कुरु ।
मामेवैश्वर्येभ्यस्यागमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तम् । एवमात्मान, जह हि
भर्तृणा भूतानामात्मा, परा च शक्ति, परमयन, त मामेवभूतमेत्यसीत्पतीतेन
सरथ मत्परायण. सन्नियर्थ. ॥३४॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषिकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्कृष्णपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम
नवमोऽध्याय ॥९॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्व विभूतयश्च प्रकाशिता, नवमे च । अधे-
दानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवन्स्ते ते माया वक्तव्याः, तत्र च भग-
वतो वक्तव्य उक्तमपि दुर्बिज्ञेयत्वात्, इत्यतः श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यथा ॥१॥

भूय इति । भूय एव भूयः पुनर्हं महानाहो नृशु मे मदीय पत्रं प्र-
वृष्ट निरतिशयवस्तुनः प्रजापक वचो वाक्य यत्परम ते तुभ्य प्रीयमाणाय,
मद्वचनात्पीयसे त्वमतीवामृतमिव पिपस्ततो, वक्ष्यामि हितकाम्यथा हितेच्छया ॥

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह—

न मे विदुः सुराणां प्रभवं न महर्षयः ॥

अहमात्रिहं देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

न म इति । न मे विदुर्न जानन्ति सुराणां प्रकाश्यः । नि ते न
विदुः, मम प्रभय प्रभाय प्रभुशान्थतिदायम्, अथवा प्रभय प्रभयनमुत्पत्तिम् ।
नापि महर्षयो भृगवापरो विदुः । ऋमते न विदुरित्युच्यते अहमादि वारण
हि दम्भादेनाना महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रसारी ॥२॥

किंच—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥

असंभूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

य इति । यो मामजमनादिं च, यस्मादहनादिदेवाना मन्वीया च न
ममान्य आदिर्विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्च, अनादित्वमजत्वे हेतु, त माम-
जमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वर लोताना महाभक्तमीश्वर तुरीय-
मजानतत्कार्यवर्जितमसभूढः समोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः
पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्ववृत्तैः प्रमुच्यते प्रमोच्यते ॥३॥

इतश्चाह महेश्वरो लोतानाम्—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥

सुखं दुःखं भयोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

बुद्धिरिति । बुद्धिरतः ऋणस्य सः माययावशीघनसामर्थ्यम् । नदन्तं
बुद्धिमानिति हि वदन्ति । जानमात्मादिपदार्थानामवरोधः । असंमोहः प्रसु-
तनेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा बुद्धिः

नीहोनाविक्रमेण योगेन युज्यते श्युच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावममन्विताः ॥८॥

अहमिति । अहं पर ब्रह्म वासुदेवाख्य सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्ति । मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलं प्रमोहलक्षण विक्रियारूप सर्वं जगत्प्रवर्तते । इत्येव मत्वा भजन्ते तेवन्ते मां बुधा अरगतपरमार्थतराः, भावममन्विता भागो भावना परमार्थतराभिर्निवेदान्तेन समन्विताः सयुक्ता इत्यर्थः ॥८॥

किञ्च—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता, मद्गतप्राणा मां गताः प्राणाश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा, मय्युपमहृतकरणा इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येत्त् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं, कथयन्तश्च ज्ञानरत्नीयादिधर्मवीर्याद्यैः मां, तुष्यन्ति च परितो-पमुपयान्ति च रमन्ति च रतिं च प्राप्नुयन्ति प्रियसंगत्येव ॥९॥

ये यथोक्तैः प्रपन्नैर्भजन्ते मां भक्ता मन्त —

तेषां सततयुक्तानां भजता प्रीतिपूर्वकम् ॥

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

तेषामिति । तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्ततर्कसङ्कल्पानां भजता सेवमानानां, किमर्थित्वादिना कारणेन नेत्याह प्रीतिपूर्वकं, प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वोपपन्नं तेन योगे बुद्धियोगस्तु बुद्धियोगः, येन बुद्धियोगेन सव्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्ममूलात्मन्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । के, ते ये मच्चित्त्वादिप्रपन्नैर्भो भजन्ते ॥१०॥

किमर्थं कस्य वा तत्प्राप्तिप्रतिबंधहेतुर्नाशक बुद्धियोगं तेषां लब्धनानां

ददस्तीत्यपेक्षायामाह—

तेषामेवानुकुंभार्थमहमज्ञानजं तमः ॥

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

तेषामिति । तेषामेव कथं नु नाम श्रेयः । स्थादित्यनुकुर्यार्थं दयाहेतोर-
हमज्ञानजमविवेकतो ज्ञान मिथ्याप्रत्ययलक्षण मोहाधकार तमो नाशयामि, आ-
त्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तः करणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन्, ज्ञानदीपेन
विरक्तप्रत्ययस्त्वेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिर्निवेशयार्त्तरितेन ब्रह्म-
चर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रभावार्तिना विरक्तातः करणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्त-
रागद्वेषानुल्लिखितनिवातापररसस्थेन नित्यप्रवृत्तैः साम्यध्यानजनितसुम्यग्दर्शनभा-
स्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥११॥

यथोक्ता भगवतो विभूति योग च भुव्या अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परम भवान् ॥

पुरष शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

परमिति । पर ब्रह्म परमात्मा पर धम पर तेज पवित्र पावन परम
प्रकृष्ट भवान् । पुरष शाश्वत नित्य दिव्य दिवि भव आश्रित्य सर्वदेवानामादौ
भव आदिदेवमज विभु विभजनशीलम् ॥१२॥

ईदृशम्—

आहुस्त्वामृषय सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥

असितो देवलो ज्यामः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

आहुरिति । आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे, देवर्षिर्नारदः,
तथा असितो देवलोऽप्येवमेवाह, व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं च ब्रवीषि मे ॥

सर्वमेतद्वृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥

न हि ते भगवन्व्यक्तिं त्रिदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

गर्भमिति । सर्वमेतद्व्यथोक्तमूर्ध्याभिस्त्वया च एतद्वत् सत्यमेव मन्ये यन्मां

प्राते पश्यति भाषते हे केशव । न हि ते तव भगवत्पत्तिं प्रथमं विदुर्न
प्रेमा न दानवा ॥१४॥

यतस्त्र देवादीनामादिरत —

स्वयमेवात्मनामान वेत्थ त्व पुरुषोत्तम ॥

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

स्वयमिति । स्वयमेवात्मनामान वेत्थ जानामि एव निरर्तितशयज्ञानैश्व-
र्यपदादिशक्तिमन्तमीश्वर पुरुषोत्तम । मृतानि भाषयतीति भूतभावन हे भूत-
भावन, भूतेश भूतानामीशिन, हे देवदेव जगत्पते ॥१५॥

वस्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय ॥

याभिर्विमृतिभिर्लोकानिमास्त्व व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

वस्तुमिति । वस्तु अर्थवस्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय, ना
त्मनो विश्रुतयो यास्ता वस्तुमहमि । याभिर्विमृतिभिर्घोरमना माहात्म्यविस्तरे-
र्मोहात्मास्त्र व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

कथं विद्यामह योगिन्त्वा सदा परिचितयन् ॥

केषु केषु च भाषेणु चित्तोऽमि भगवन्मया ॥१७॥

अथमिति । कथं विद्या विजानायामह हे योगिन्त्वा सदा परिचितयन् ।
केषु केषु च भाषेणु वस्तुषु चित्तोऽमि ध्येयाऽस भगवन्मया ॥१७॥

त्रिस्तरेणात्मनो योग विभृतिं च जनार्दन ॥

भूय कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

त्रिस्तरणेति । त्रिस्तरेणात्मनो योग योगैश्वर्यशक्तिविशेष त्रिमूर्तिं च
विस्तर प्रथमार्थानां हे जनार्दन । अदंतेर्गतिर्गमणो रूपम् । असुरगणा देव
प्रातिभभूताना जनाना नरनादिगमयितृत्वाजनार्दन । अभ्युदयनि श्रेयसपुरु-
षार्थप्रयोजन सर्वैर्नैर्वाप्यत इति वा । भूय तृप्तिस्तुतमपि कथय तृप्तिं परितोषे
हि यस्मादास्ति मे मम शृण्वतस्त्वमुरगनि चतनाक्यामृतम् ॥१८॥

श्रीभगवानुवाच ।

हंत ते कथयिष्यामि दिव्यः व्यात्मविभूतयः ॥

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यतो विस्तरस्य मे ॥१९॥

हंत इति । हतेदर्शां ते तुभ्य दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो मम विभूतयो यान्ता कथयिष्यामीत्येत्त् । प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्ता ता प्रधाना प्राधान्यत कथयिष्याम्यह कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु वर्णशतेनापि न शक्या वक्तु यतो नास्त्यतो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थ ॥१९॥

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—

अहमात्मा गुडावेश सर्वभूताशयस्थित ॥

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥२०॥

अहमिति । अहमात्मा प्रत्यगामा गुडावेश, गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडावेशो जितान्द्र इत्यर्थः । घनवेश इति वा । सर्वभूताशयस्थित सर्वेषां भूतानामाशये अतर्ह्येदं स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगामा नित्य ध्येयः । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽह, यस्मादहमेवादिर्भूताना कारण तथा मध्य च स्थिति-रंतः प्रत्यक्ष ॥२०॥

एव च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषा रविरंशुमान् ॥

मरीचिर्मरुतामसि नभत्राणामहं शशी ॥२१॥

आदित्यानामिति । आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्ज्योतिषोऽहम् । ज्योतिषा रविः । प्रकाशयितृणामशुमात्रंश्मिमान् । मरीचिर्नाम भरता मण्डपनाभेदानामसि । नभत्राणामहं शशी चंद्रमा ॥२१॥

वेदानां मामवेशोऽस्मि देवानामसि वामवः ॥

इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामसि चेतना ॥२२॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेशोऽस्मि । देवानां इन्द्रादित्यादिनां वासव इन्द्रोऽस्मि । इंद्रियाणामेवाद्दशानां चामुहूर्दीनां मनश्चास्मि मरुत्वादि-त्वात्मक मनश्चास्मि । भूतानामसि चेतना कार्यकरणसंघाते नित्यमिष्यन्

बुद्धिवृत्तिश्चेतना ॥२२॥

न्द्राणां शक्रश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥

यसूतां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

न्द्राणामिति । कटाणामेसादधाना शक्रश्चास्मि । वित्तेशः कुपेते यक्ष-
रक्षसा यथाणा रक्षसा च । यसूतामष्टाना पावकश्चास्मि । मेरुः शिखरिणा
शिखरयतामहम् ॥२३॥

पुरोधसा च मुर्यं मा विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥

मेनानीनामहं रुरुदः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

पुरोधसामिति । पुरोधसा च राजपुरोहिताना च मुख्य प्रधान मा विद्धि
जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हि दद्रस्येति मुख्य. म्यात्पुरोधाः । मेना-
नीना मेनापतीनामट रुरुदो देवमेनापति । सरस यानि देवरातानि सरसि
तेषा भरसा सागरोऽस्मि भवामि ॥२४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामभ्येकमक्षरम् ॥

यजानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

महर्षीणामिति । महर्षीणा भृगुरहम् । गिरा वाचः पदलभुणानामेकम-
क्षरमोऽस्मि । यजाना जपयज्ञोऽस्मि । स्थावराणा स्थितिमना हिमालयः ॥

अश्वत्थः सर्वकृष्णाणां देवर्षीणां च नारदः ॥

गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धान्तं कपिलो मुनिः ॥२६॥

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्वकृष्णाणा, देवर्षीणा च नारदो देवा एव
रन्त कपिलेन प्राप्ता मन्वदाशित्वाने देवर्षयस्तेषा नारदोऽस्मि । गंधर्वाणा
चित्ररथो नाम गंधर्षोऽस्मि । सिद्धाना जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिमात्र
प्राप्ताना कपिलो मुनिः ॥२६॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसमश्वाना उच्चैःभवा नामाश्वराजस्त मा विद्धि

विजानीह्यमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतमिराण्या उपय गजै-
द्राणा हस्तीश्वराणा, त मा विद्वीत्यनुवर्तते । नराणा च मनुष्याणा, च नराधिप
राजान मा विदि जानीहि ॥२७॥

आयुधानामह वज्रं धेनूनामस्मि कामधुकू ॥

प्रजनश्चांमि कंदर्पं सर्पाणामस्मि वामुक्ति ॥२८॥

आयुधानामिति । आयुधानामह वज्र दधीच्यस्थिममयम् । धेनूना
दोग्ध्रीणामस्मि कामधुकू, वसिष्ठस्य सर्वशामाना दोग्ध्री सामान्या वा कामधुकू ।
प्रजन. प्रजनयित्वांमि कंदर्पे. नाम सर्पाणा सर्पभेदानाम्मि वामुक्ति
सर्पराज ॥२८॥

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादमाहम् ॥

पितृणामयमा चास्मि यमः मंथमतामहम् ॥२९॥

अनत इति । अनतश्चास्मि नागाना नागविभेदाणा नागराजश्चास्मि ।
वरुणो यादमाहमन्देवताना राजाहम् । पितृणामयमा नाम पितृराजश्चास्मि ।
यमः मथमता मथमन कुवंतामहम् ॥२९॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥

मृगागां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्याना विनिर्गस्थानाम् । कालः
कलयता कल्पन गणन कुर्वतामहम् । मृगाणा च मृगेंद्रः सिंहो व्याघ्रो वा
अहम् । वैनतेयश्च गरुडान्विनतासुतः पक्षिणा पतत्रिणाम् । ३०॥

पवनः पयतामस्मि राम. शस्त्रभृतामहम् ॥

शपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

पवन इति । पवनो वायुः पयना पात्रयितृणाम्मि । रामः शस्त्रभृता-
मह शस्त्राणा, धारयितृणा दाशरथी रामोऽहम् । शपाणा मत्स्यादीना मत्स्यो
नाम जातिविदेशोऽहम् । स्रोतसा स्रग्तीनामस्मि जाह्नवी गगा ॥३१॥

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥

अध्यात्मनिष्ठा विद्याना वाङ् प्रवदतामहम् ॥३२॥

सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरतश्च मय चैवह उत्पत्तिस्थिति
रथा अहमर्तुम् । मूतानां जावाधिष्ठितानामेवाविरतधेत्याद्युक्तमुपक्रमे, इह तु
सवस्यैव मर्गमात्रमिति विदोष । अव्यात्मविद्या विद्याना मोक्षार्थवात्प्रधान
मार्गम् । वाटोऽर्थनिर्णयहेतुः शास्त्रवदता प्रधान, अत मोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण
वदनभेदानामत्र द्योतयन्वितानामह प्रष्टुं प्रवदतामिति ॥३२॥

अश्रराणामकारोऽस्मि ब्रह्म समासिः सत्यं च ॥

अहमेवाश्रय कालो घाताह विश्वतोमुख ॥३३॥

अश्रराणामिति । अश्रराणां वर्णानामकारो वणाऽस्मि । ब्रह्म समासोऽ
स्मि मामासिः सत्यं च समाससङ्गम्य । ि चाहमेवाश्रयोऽर्थीण काल प्रसिद्ध
धणाद्याख्य, अत्र परमेश्वर कालस्यापि कालोऽस्मि । घाताह वर्मपल्लव
विधाता सर्वत्रयता विश्वतोमुख सर्वतामुख ॥३३॥

मृतु सर्वहस्त्राहमुद्भवश्च भवित्यताम् ॥

कीर्ति श्रीर्वाञ्च नारीणा स्मृतिर्मेधा धृति क्षमा ॥३४॥

मृतुरिति । मृत्युर्दिविधा घनादिहर प्राणहरश्च, तत्र य प्राणहर
म सर्वत्र उच्यते, सोऽहमित्यर्थ । अथत्र परेश्वर प्रलये सर्वहरणात्मवर्धर
सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षोऽन्युदयगतप्राप्तिहेतुश्चाह, केन ? भविष्यता भावि
कल्याणाना उत्कर्षप्राप्तियोग्यतामित्यर्थ । कीर्ति श्रीर्वाञ्च नारीणा स्मृतिमथा
धृति क्षमयेता उत्तमा श्राणामहमस्मि, यासामावासमात्रमवधनापि लोक
जनार्थमा मान मयत ॥३४॥

बृहत्साम तथा साक्षा गायत्री छन्दसामहम् ॥

मासाना मर्गशीर्षोऽहमृतूना कुसुमाकर ॥३५॥

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्ना प्रधानमस्मि । गायत्री छन्दसामह
गायत्र्यादिऽद्वौविशिष्टानामुक्त्वा गायत्र्युगहमस्मीत्यर्थ । मासाना मर्गशीर्षोऽहम् ।
कृतूना कुसुमाकरे वसत ॥३५॥

माद्यमैश्वर तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्, अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परम गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

मदिति । मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परम निरतिशय गुह्य गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमा मानात्मविषयविषय यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं तेन ते वचसां मोहोऽयं विगतो मम अपिनेऽनुग्रहप्राप्तयेत्यर्थः ॥१॥

नित्य—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥

त्वत्तं कमल्पप्राक्ष माहात्म्यमपि चाज्ययम् ॥२॥

भवेति । भव उत्पत्तिरप्ययं प्रत्य तौ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया, न संप्रेयत, त्वत्तत्त्वत्वत्तमादात्कमल्पप्राक्ष कमलम्यं पत्र कमल्पं तद्दर्शनाया यस्य तत्र न त्वं कमल्पप्राक्षो हे कमल्पप्राक्ष, माहात्म्यमपि चाज्ययमप्ययं, श्रुतमित्यनुवर्तते ॥२॥

एवमेतन्नान्यथा त्वमात्मानं परमेश्वर ॥

द्रष्टुमिच्छामि तं रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा यत्र प्रसारेणात्थं यथायमे त्वमात्मानं परमेश्वर । तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तत्र ज्ञानैश्वर्यात्कृतिः प्रलयायिते चोभयः सपत्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥३॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

योगेश्वरं ततो मे त्वं दर्शयस्वमात्मनोऽयम् ॥४॥

मन्यसे इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन् योगेश्वर योगिनो योगस्तेगामीश्वरो योगेश्वरो हे योगेश्वर । यस्माद्दृष्टमतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मानव्ययम् ॥४॥

एव चोदितोऽर्जुनेन श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥५॥

पश्येति । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थं । तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि, दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि, नानावर्णाकृतानि च नाना विलक्षणानि नीरूपीतादिप्रकारा वर्णास्तथा आकृतयोऽवयवसंस्थानविशेषा येषा रूपाणा तानि नानावर्णाकृतानि च ॥५॥

पश्यादित्यान्यसून्द्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥

पश्यादित्यानिति । पश्यादित्यानन्दादश, वसूनर्गै, रुद्रानेकादश, अश्विनी द्वौ, मरुत सप्त सप्त गणा ये तान् । तथा च बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्वेन वा केनचित्पश्याश्चर्याण्यद्भुतानि भारत ॥६॥

न केवलमेतावदेव—

इहैकस्थ जगत्कृत्स्न पश्याद्य सचराचरम् ॥

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

इहेति । इहैकस्थभेदस्मिन्नेव स्थित जगत्कृत्स्न समस्त पश्याद्येदानां सचराचर सह चरेणाचरेण च वर्तते, मम देहे गुडाकेश । यच्चान्यत्रयपराजयादि यच्छस्ते 'यद्वा जयेम यदि पा नो जयेद्यु' [गी. २. ६] इति यदयोच, तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि ॥७॥

किंतु—

न तु मा शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥

दित्र्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

न इति । न तु मा विश्वरूपधर शक्यसे द्रष्टुमनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वसीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तदिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुः । तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वर योग योगशक्त्यतिश-

यमित्यर्थ ॥८॥

सजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरि ॥

दर्शयामास पार्याय परम रूपमैश्वरम् ॥९॥

एवमिति । एव यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनंतर राजधृतराष्ट्र, महा-
योगेश्वरो महंश्चात्मी योगेश्वरश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्याय
पृथगुताय परम रूप विश्वरूपमैश्वरम् ॥९॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥

अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकौद्यतायुधम् ॥१०॥

अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे
तदनेकवक्त्रनयन, अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि
यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शन, तथानेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्याभरणानि
यस्मिन् रूपे तदनेकदिव्याभरण, तथा दिव्यानेकौद्यतायुध दिव्यान्वनेकान्यस्वादानि
उद्यतान्यायुधानि यस्मिन् रूपे तद्विव्यानेकौद्यतायुध 'दर्शयामास' इति पृथेण सवध ॥

किंच--

दिव्यमात्यावरधर दिव्यगधानुलेपनम् ॥

सर्वाश्रयंमयं देवमनत विश्वतोमुखम् ॥११॥

दिव्येति । दिव्यमात्यावरधर दिव्यानि मात्यानि पुष्पाणि अवरणि
वस्त्राणि च श्रियन्ते येनेश्वरेण त दिव्यमान्यावरधर, दिव्यगधानुलेपन दिव्यं
गधानुलेपन यस्य त दिव्यगधानुलेपन, सर्वाश्रयंमय सर्वाश्रयं प्राय देवमनत
नास्यातोऽस्तीत्यनतस्त विश्वतोमुख सर्वतोमुख सर्वभूतात्मभूत वात्, त दर्शया
मास अर्जुनो ददर्शति वा अप्याह्वयते ॥११॥

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते--

दिवि सूर्यसदृसस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥

यदि भाः सट्ठी सा स्याद्भासस्तस्य महामन ॥१२॥

दिवीति । दिव्यतरिक्षे तृतीयस्या वा दिवि सूर्याणा सहस्र सूर्यसहस्र
 तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य वा युगपदुत्थिता भाः, सा यदि, सहस्री
 स्यात्तन्व महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासः । यदि वा न स्यात्, ततः विश्वरूप-
 स्यैव मा अतिरिच्यते इत्यभिप्रायः ॥१२॥

किंच —

तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥

तत्रोक्तं । तत्र तस्मिन्विश्वरूपे एकस्मिन्स्थितमेकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्त-
 मनेकधा देवपितृमनुष्यादिभैरवस्यत् दृष्टवान्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽ-
 र्जुनस्तदा ॥१३॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ॥

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिर्भापत ॥१४॥

तत इति । ततस्त दृष्ट्वा स विस्मयेणाविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि
 रोमाणि यस्य सोऽयं हृष्टरोमा -नाभवद्धनजयः । प्रणम्य प्रणम्येण नमनं कृत्वा
 प्रज्ञाभूतः सञ्जितशिरसा देव विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कृत्यार्थं सपुटीकृतहस्तः
 सन्नभापतोक्तवान् ॥१४॥

कथं, यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्,
 अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ॥

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं

ऋर्षींश्च सर्पानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

पश्यामीति । पश्याम्युपलभे हे देव तव देहे देवान्सर्पान्, तथा भूत-
 विशेषसंघान्भूतविशेषाणां रथावरजगामाना नानासंस्थानविशेषाणां सघा भूत-

त्वा दीप्तानलवर्णलुप्तम्, अप्रमेय न प्रमेयमशक्यपरिच्छेदोमत्यर्थः ॥१७॥

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥

त्वमज्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुण्यो मतो मे ॥१८॥

त्वमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीति, परमं ब्रह्म वेदितव्यं शाश्वतं नमु-
क्षुभिः । त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृतं निधानं, निधीयतेऽस्मि-
न्निति निधानं परं आश्रय इत्यर्थः । किञ्च त्वमप्यसौ न तत्र व्यग्रो विग्रते
इत्यज्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भ्रमः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वत-
धर्मगोप्ता । सनातनश्चिरतनस्त्व पुण्यः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥१८॥

किञ्च—

अनादिमध्यान्तमनंतवीर्यं-

मनंतब्राह्मं शशिसूर्यनेत्रम् ॥

पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वनेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

अनादीति । अनादिमध्यान्तगादिश्च यच्च चा तश्च न विग्रते यस्य
सोऽयमनादिमध्यान्तस्त त्वामनादिमध्यान्तं, अनंतवीर्यं न तत्र वीर्यस्यान्तोऽस्ती
त्यनतवीर्यस्त त्वामनतवीर्यं, तथागतब्राह्ममनता ब्राह्मो यस्य तव स त्वमनतब्राह्मः
स त्वामनतब्राह्मः, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यो नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्त
त्वा शशिसूर्यनेत्रं चद्रादित्यनयनं, पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ
हुताशश्च स वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्त त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं,
स्वनेजसा विश्वमिदं समस्तं तपन्तं तापयन्तम् ॥१९॥

द्यानापृथिव्योरिदमंतरं दि

व्याप्तं स्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥

दृष्ट्वाद्दत्तं रूपमिदं तयोर्ग्रं

लोकत्रयं प्रव्यथित महात्मन् ॥२०॥

शावापृथिव्योऽपि । शावापृथिव्योरिदमतर हि अतरिष्ठ व्याप्त त्वयेकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याताः । दृष्ट्वापलम्बाद्भुत विन्मापक रूपमिदं तयोर्ग्रं क्रूर लोहाना त्रय लोकत्रय प्रव्यथित भीत प्रचलित वा हे महात्मन्मधुद्र-स्वभाव ॥२०॥

अथाधुना .पुरा 'यदा ज्येम यदि वा नो ज्येयु.' [गी.२.६] इत्यर्जुनस्य य. सशय आसीत्तन्निर्णयाय पाडनजयमैरान्तिक दशयामांति प्रवृत्तो भगवान् । त पश्यन्नाह,

किंच--

अमी हि त्वा मुरसंघा विशन्ति

केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ॥

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा.

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

अमीति । अमी हि युष्मन्माणा योद्धारस्त्वा त्वा मुरसंघा येऽत्र मूढा-स्यवताययावतीर्णा वस्वादिदेवस्य मनुष्यसंस्थानात्त्वा विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्धीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्ये पत्न्य-यनेऽप्यदात्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वल्पस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा महर्षीणा मिदानां च संघाः स्तुवन्ति त्वा स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सङ्गाभिः ॥२१॥

किंचान्यत्--

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विद्येऽश्विनौ मरुतश्चोष्मयाश्च ॥

गंधर्वयज्ञामुरसिद्धसंघा

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

रुद्रादित्या इति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणा विश्वे
 देवा अधिनी च देवी मरुतश्च, उग्रमणश्च पितरो, गधर्वयशासुरसिद्धसुधा
 गधर्वा दादाहूहूप्रभृतयो, यक्षाः कुभेरप्रभृतयः, असुरा विरोचनप्रभृतयः, सिद्धाः
 वापिलदय, तेरा तथा गधरोपशासुरवेदसुधाः, ते वीथन्ते पश्यन्ति त्या
 विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥२२॥

परमात्—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ॥

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥२३॥

रूपमिति । रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि
 मुग्धानि नेत्राणि चक्षुषि च यस्मिन्तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं, हे महाबाहो, बहुबाहू-
 रुपाद बहवो बाहव ऊरव. पादाश्च यस्मिन्लोके तद्बहुबाहूरुपाद, किञ्च बहूदर
 बहून्पुदराणि यस्मिन्निस्ते बहूदर, यद्बहुदंष्ट्राकरालं बर्हीभिर्दंष्ट्राभिः करालं विवृतं
 तद्बहुदंष्ट्राकरालं, दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिका प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रच-
 लिता भयेन, तथाहमपि ॥२३॥

तत्रेदं कारणम्—

नमःस्पृश दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्समा

धूर्तिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥

नमःस्पृशामिति । नमःस्पृशं शुस्पर्शमित्यर्थः, दीप्तं प्रज्वलितं, अनेक-
 वर्णमनेके वर्णा भयकरं नानावस्थाना यस्मिन्स्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं, व्यात्त-
 ननं व्यात्तानि विवृतान्पाननानि मुग्धानि यस्मिन्स्त्वयि तं त्वा व्यात्ताननं, दीप्त-
 विष्णोऽनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन्स्त्वयि

त त्वा दीप्तविशालनेत्र दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तपत्न्या प्रव्यथित प्रभीतोऽ-
तरत्न्या मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरत्न्या सभृति धैर्यं न विंदामि न
लभे शमं चोपशमनं मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥२४॥

कस्मात्—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुरयानि

दृष्ट्वैव कालानलसनिभानि ॥

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

दंष्ट्राकरालानीति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्रामि करालानि विकृतानि ते तप
मुत्पानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसनिभानि प्रलयनाले लोमाना दाहभोऽग्नि
कालानलस्तसदृशानि कालानलसनिभानि मुग्धानि दृष्ट्वेत्येतत्, दिशः पूर्वोपर-
विवेकन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्मि, अतो न लभे च नोपलभे च शर्म
सुखम् । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ॥२५॥

धैर्यो मम परानयाशका आसीत्सा चापगता, यत —

अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा

सर्वे सहैवावनिपालसंघे ॥

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ

सहास्मदीयैरपि योयमुख्यैः ॥२६॥

अमी इति । अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुयोधनप्रभृतयः, 'त्वर
माणा विशन्ति' इति व्यवहितेन सत्रघः, सर्वे सहैव सहिता अवनिपालसंघे
रवर्णि पृथ्वीं पालयतीत्यवनिपालान्तेषु संघे । किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्र
कर्णस्तथासौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतीभिर्बोधमुख्यैर्दोषानां मुख्यैः प्रथमैः
सह ॥२६॥

किंच —

वक्त्राणि ते स्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥

केचिद्विलम्बा दशभान्तरेषु

संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥२७॥

वक्राणीति । वक्राणि मुत्तानि ते तत्र तत्रमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो वि-
शन्ति । किंचिद्विलम्बा दशभान्तरेषु भयानकानि भयकराणि । किञ्च
केचिन्मुत्तानि प्रविष्टाना मध्ये त्रिलम्बा दशभान्तरेषु मासमिव भङ्गित सदृश्यन्ते
उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णैश्चैरुत्तमांगैः शिरोभिः ॥२७॥

अथ प्रविशन्ति मुत्तानीत्याह—

यथा नदीनां बहवोऽभ्युवेगाः

समुद्रमेवाभिमुत्सा द्रवन्ति ॥

तथा तवामी नरलोकर्वीरा

विशन्ति वक्राण्यभिविचलन्ति ॥२८॥

यथेति । यथा नदीनां स्रग्न्तीनां बहवोऽनेके अहूना वया अमुवेगा-
स्त्वराविशेषाः समुद्रमेवाभिमुत्सा प्रतिमुक्त्वा द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वन्वामी
मोक्षमादयो नरलोकर्वीरा मनुश्लोके श्रुता विशन्ति वक्राण्यभिविचलन्ति
प्रसन्नगानानि ॥२८॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति अथ चेत्याह—

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगा,

विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ॥

तथैव नाशाय विशन्ति लोक-

स्तवापि वक्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

यथेति । यथा प्रदीपं ज्वलनमग्निं पतंगाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय
विनाशाय समृद्धवेगाः समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्येना ते समृद्धवेगाः, तथैव
नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तवापि वक्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

त्व शुभः—

लेलिहसे प्रसमानः समंता-
 लोकान्समप्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥
 तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
 भामस्तपोमाः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥

लेलिहसे इति । लेलिहसे आस्वादयति प्रसमानोऽतः प्रवेशयन्सम-
 तात् समतलो त्रेणान्तरप्रान्तरमस्तान्वदनैर्वज्रैर्ज्वलद्भिर्दोष्यमानैस्तेजोभिरापूर्य
 सव्याप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण समस्तमित्येत् । किंच भासो दीतवस्तनोमाः
 क्राः प्रतपन्ति प्रताप कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥३०॥

यत एवमुपस्वभावोऽतः--

आख्याहि मे को भवानुग्रहपो
 नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥
 विश्वातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
 न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

आख्याहीति । आख्याहि कथय मे मह्य को भवानुग्रहपोः भ्रातारः ।
 नमोऽस्तु ते तुभ्य हे देववर देवानां प्रधान, प्रसीद प्रसाद कुरु । विश्वातु
 विद्वेषेण शातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भ्रमाक्षम्, न हि यस्मात्प्रजानामि
 तव त्वदीया प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥३१॥

श्रीभगवानुवाच--

श्रीभगवानुवाच ।

कालोऽस्मि लोकश्रयकृतप्रवृद्धो
 लोकान्ममाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥
 श्रुतेऽपि त्वा न भयिष्यान्ति सर्वे
 येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु ये धाः ॥३२॥

कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकश्रयकृतो देवानां शयं करोतीति लोक-
 शयकृतकृतो इति गतः यदर्थं प्रवृत्तस्तच्छृणु, लोकान्ममाहर्तुं राहर्तुमिहास्मि-

न्वाले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वा न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणवर्णप्रभृ-
तयः सर्वे, केभ्यस्तथाशक्ता, येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु अनीकमनीकं प्रति
प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षनूतेऽवनीकेषु योधा योदारः ॥३२॥

तस्मादेवम् —

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रुमुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सज्यसाचिन् ॥३३॥

तस्मादिति । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ, भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अजेया देवै-
रप्यर्जुनेन जिता इति यशो लभस्व, केवलं पुष्पैर्हि तत्प्राप्यते । जित्वा शत्रु-
न्दुर्योधनप्रभृतीन्मुञ्च राज्यं समृद्धमसफलमकटकम् । मयैवैते निहता निश्चयेन
हताः प्राणैर्विधेयजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सज्यसाचिन्, सज्येन
यामेनापि हस्तेन शरणा क्षेपत्सव्यसानीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥३३॥

द्रोणे च भीष्मे च जयद्रथे च

कर्णे तथान्यानपि योधवीरान् ॥

मया हतास्त्व जहि मा व्यथिष्ठा

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योधैवर्जुनस्याशक्ता तास्ताऽन्यपदिशति
भगवान्, मया हतानेति । तत्र द्रोणभीष्मयोः तावद्व्यसिद्धमाशङ्कणम् ।
द्रोणो धनुर्देवाचार्यो, दिव्यास्त्रसपन्न, आत्मनश्च विदोपतो गुह्यारिष्ठः ।
भीष्मः स्वरुद्रमृन्दुर्दिव्यास्त्रसपन्नश्च परशुरामेण द्रुपदयुद्धमगमन्न च पराजितः ।
तथा जयद्रथो बन्धुपिता तपश्चरति मम पुत्रस्य शिष्ये भूमौ पातयिष्यति यस्त-
स्यापि शिरः पतिष्यतीति । कर्णेऽपि वासवदत्तया शक्त्या त्वमोघया सपन्नः
सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽतस्तस्माद्भैरवं निर्देशः । मया हतास्त्व जहि निमित्तमा-
त्रेण । मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो भयं मा कर्षीः । युध्यस्व, जेतासि दुर्योधनप्रभृतो-

न्णे युद्धे सपत्नान्शत्रून् ॥३४॥

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिव्येपमानः किरीटी ॥

नमस्कृत्या भूय पथाद् कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

एतच्छ्रुत्वेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन्व्येप-
मानः कंपमानः किरीटी नमस्कृत्या भूयः पुनरेवाहोक्तान्शत्रूणां सगद्गदं भया-
विष्टस्य दुःखाभिप्राताल्लेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात् अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा
कटावरोधः, ततश्च वाचोऽप्राप्य मदराश्रित्वं यत्सगद्गदस्तेन सः वर्तते इति
सगद्गदं वचनम्, आहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत् । भीतभीतः पुनः पुनर्भ-
याविष्टचेताः मन्त्रणम्य प्रश्नो भूत्वा, आहेति व्यसंहितेन सरथः ॥ अनाकर्षे
संजयवचनं साभिप्रायम् । कथं ! द्रोणादिष्वर्जुनेन निरतेष्वजेषु चतुर्षु निरा-
श्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्सधिं करि-
ष्यति ततः शान्तिरुभयेना भविष्यतीति । तदपि नाभौषीत् धृतराष्ट्रो भवितव्य-
चरात् ॥३५॥ •

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हर्षाकेश तत्र प्रकृत्या

जगत्प्रह्वयत्यनुरज्यते च ॥

रथांमि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

स्थाने इति । स्थाने युद्धे, किं तत्, तत्र प्रकृत्या त्वन्माहात्म्यगीतनेन
श्रुतेन हे हर्षाकेश यज्जगत्प्रह्वयति प्रहर्षमुतीति तस्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा
विषयविशेषणं स्थाने इति, युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् यत ईश्वरः सर्वात्मा
सर्वभूतमुद्बुद्धेति । तथानुरज्यतेऽनुरागं चोपैति, तच्च विषये इति व्याख्येयम् ।

किञ्च रक्षासि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये ।
सर्वे नमस्कृन्ति नमस्कुर्वन्ति च विद्वत्सभाः सिद्धाना मनुजानाः कपि-
लादीना तच्च स्थाने ॥३६॥

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतु दर्शयति—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥
अनंत देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

कस्माच्चेति । कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्य न नमेरथ नमस्तुभ्युं महात्मणो-
यसे गुरुतराय, यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कर्ममनन्ममादादि-
कर्त्रे, कथमेते न नमस्कुर्वन् ? अतो हर्षादीना नमस्कारस्य च म्यान त्वमर्हो
विषय इत्यर्थः । हेऽनंत देवेश हे जगन्निवास त्वमक्षर त्वय यद्वदन्तेषु श्रूयते ।
किं तत् ? सदसदिति । सद्द्विगमान, अवध यत्र नस्तीति बुद्धिः, ते उपरानमृते
सदसती यस्यावरस्य, यद्द्वारेण सदसतीत्युपचयते । परमार्थं भवन्तु मदमर्होः पर
तदक्षर यदक्षर वेदविदो वदन्ति तत्परमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥३७॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं नियान्म् ॥
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम

किंच—

वायुर्यमोऽपिर्वरुण शशाक

प्रजापतिस्त्व्य प्रपितामहश्च ॥

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रशृत्व

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥

वायुरिति । वायुस्त्व यमश्चाग्निर्वरुणोऽप्यपि शशाकधद्रमा प्रजापतिस्त्व वश्यपादि प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो, ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थ । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रशृत्वा । पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते बहुयो नमस्त्वाग्निव्याम्यासावृत्तिगणन इत्यमुच्यते । पुनश्च, भूयोऽपीति, भद्राभक्त्यतिशयादपरितोषमानो दर्शयति ॥३९॥

तथा—

नम पुरस्तादथ पृथुतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥

अनतरीर्षीमितविज्रमस्त्व

सर्व समाप्नोपि ततोऽसि सर्व ॥४०॥

नम इति । नम पुरस्तात्पूर्वस्या दिशि तुभ्य, अथ पृथुतस्ते पृथुतोऽपि च ते । नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वान्मु दिषु सर्वत्र स्थिताय हे सर्व अनतरीर्षीमितविज्रमोऽनत वीर्यमस्यामितो विज्रमोऽस्य । वीर्ये सामर्थ्ये विज्रम पराक्रम । वीर्यवानपि काश्रेण्डुवृक्षादिविरये न पराक्रमते, मत्पराक्रमो वा । त्व अनतरीर्षीऽमितविज्रमभ्येत्वनतरीर्षीमितविक्रम । सर्व समस्त जगत्समाप्नोपि मन्त्रगङ्गेनात्मना व्याप्नोपि यन्मत्तस्तम्मादसि भवसि सर्वस्व त्वया विनामृत न किञ्चिदस्तीत्यर्थ ॥४०॥

यतोऽह त्वन्माहात्म्यापरिष्ठानापठ अत —

सरसोति मत्वा प्रसभ यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सरोति ॥

जजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

सत्तेति । सत्ता समानवया इति भन्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभ-
मभिभूय प्रसह्य यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सत्तेति चाजानताऽऽनिना मूढेन
किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमोक्षस्य विश्वरूपम् । तवेद महि-
मानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तत्रेममिति पाठो यद्यस्ति तदा सामा-
नाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विद्विषाच्चित्ततया, प्रणयेन वापि, प्रणयो नाम
स्नेहनिमित्तो विसंभः, तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ॥

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायानन्तः परिभूतोऽसि
भवसि, क ? विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामः, शयनं
शय्या, आसनमास्थापिका, भोजनमदन, इत्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु,
एकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि; अथवापि हेऽच्युत, तत्समक्षं,
तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः, प्रत्यक्षं यासत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं क्षामये
क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥४२॥

यतत्त्वम्—

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुह्यरीयान् ॥

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाय ॥४३॥

पितासीति । पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणिजातस्य चरान्तरस्य
स्थावरजनमस्य । न केवल - त्वमस्य - जगतः पिता, पूज्यश्च पूजार्हो, यतो

गुरुर्गणियान्गुस्तर. । वग्मादृक्तरस्त्वमिन्याह न च त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योऽस्ति ।
न हीश्वरद्वय समवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वसम एव तावदन्यो न
संभवति, कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् । लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन् । अप्रति-
मप्रभाव प्रतिर्मायते यथा सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य
स त्वमप्रतिमप्रभावो, हेऽप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभावित्यर्थः ॥४३॥

यत एवम्—

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ॥

पितेव पुत्रस्य सखेव मत्स्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

तस्मादिति । तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य, प्रणिधाय प्रक्षेपेण नीचैर्धृत्वा काय
शरीर, प्रसादये प्रसाद कारये त्वामहमीशमीशितार ईड्य स्तुत्यम् । त्वं पुनः
पुत्रस्यापराध पिता यथा क्षमते, सर्वे सखेव च सख्युरपराध, यथा वा प्रियः
प्रियाया अपराध क्षमते, एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रार्थितुं धन्नुमित्यर्थः ॥४४॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रज्यथिनं मनो मे ॥

तदेव मे दर्शय देव रूप

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव
मयान्यैर्वा, तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि । भयेन च प्रज्यथितं मनो मे । अतस्त-
देव मे मम दर्शय हे देव रूपं यन्मन्त्ररसम् । प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतो
निवासो जगन्निवासो हे जगन्निवास ॥४५॥

किरीटिनं गतिनं चन्द्रहस्त-

मिन्दामि त्वा द्रष्टुमहं तथैव ॥

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रनाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥

स्त्रीऽटनमिति । स्त्रीऽटिन क्रीडवन्त तथा गीदेन गदावन्त चरुह-
स्तमिच्छामि त्वा प्रार्थये त्वा द्रष्टुमह् तथैव एवंवदित्यर्थः । यत एव तस्मात्
तेनेव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन, सहस्रगहो, वार्तमानिकेन विश्वरूपेण
भव विश्वमूर्ते । उपसहृत्वा विश्वरूप तेनैव रूपेण भवेत्यर्थः ॥४६॥

अतुंन भीतमुपलब्ध, उपमहृत्वा विश्वरूप प्रियरचनेनाश्वासयन् श्री-
भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन त्वार्जुनेन

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥

तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

मयेति । मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वय्यत्तुमह्बुद्धिरतद्वता प्रसन्नेन
मया तत्र हेऽर्जुन, इह पर रूप विश्वरूप दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य
सामर्थ्यात् । तेजोमय तेजःप्राय विश्व समस्त जनतमतदहित आदौ भवमाद्य
यद्दूरे मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचित्त दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्व सञ्ज्ञ इति तन्स्तौति—

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥

एरूपः शस्य अह नूलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रथार ॥४८॥

न वेदेति । न वेदयज्ञाध्ययनैः चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथाप्रग-
ध्ययनैश्च,—वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात्तृथमध्ययनप्रहर्षं यशविश-
नोपभ्रगार्थ,—तथा न दानैस्तुल्यपुरुषादिभिः न च क्रियाभिराग्निहोत्रादिभिः श्री-
तादिभिः, नापि तपोभिरुग्रैश्चाद्रायणादिभिरुग्रैश्चैरेः, एवरूपो दयादर्शित विश्वरूप

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानमि यन्मम ॥

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनसांक्षिणः ॥५२॥

सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट-
वानमि यन्मम, देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनसांक्षिणः । दर्श-
नेऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तो न द्रष्टवन्ति चेऽभिप्रायः ॥५२॥

कस्मात्—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेऽनया ॥

ग्रन्थ एवैविधो द्रष्टुं दृष्टवानमि मां यथा ॥५३॥

नाहमिति । नाहं वेदैर्ऋतुःसामाथर्ग्यैश्चतुर्भिरपि, न तपसाप्रेण
चाद्राथणादिना, न दानेन गोमहिरण्यादिना, न चेऽनया यजेन एजया वा
शक्य एवैविधो यथादर्शितप्रसारे द्रष्टुं दृष्टवानमि मां यथा त्वम ॥५३॥

अथ पुनः ग्रन्थ इत्युच्यते—

भक्त्या त्यक्तन्याया ग्रन्थ अहमेवैविधोऽर्जुन ॥

शातु द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रेष्टुं च परंतप ॥५४॥

भक्त्येति । भक्त्या तु स्थितिस्थित्ये वाह— अत्यन्तया अतृणभक्त्या,
मग्नताऽन्यत्र पृथङ् न कदाचिदपि या भक्तिं सा त्यक्तन्या भाभि, सर्व-
रपि करणैरसुदेरादन्यत्रोपलभ्यते यथा सा अनया भक्तिगत्या भक्त्या ग्रन्थो-
ऽहमेवैविधो विश्वरूपप्रसारे, हेऽर्जुन, शातु मास्वतो, न केचन शातु श-
स्त्रतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं कृतेन तपतः, प्रेष्टुं च मां च शातु
परंतप ॥५४॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्वरसाधोऽनुष्ठेयत्वेन
समुच्चित्योच्यते—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ॥

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥५५॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या महिलायां धैर्यासिक्या भीमपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतातु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगदान्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्व-
रूपदर्शन नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

मन्वेति । मत्कर्मकृतमदर्थं कर्म मत्कर्मं तत्त्वरोतीति मत्कर्मकृतं,
मत्परमः करोति भूत्यः स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गति-
गतिं स्वामिन प्रतिपद्यते, अयं तु मत्कर्मकृतमामेव परमा गतिं प्रतिपद्यते
इति मत्परमः, अहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमः तथा मद्भक्तो
मामेव सर्वप्रभारैः सर्वोत्तमना सर्वोत्साहेन भजते इति मद्भक्तः, सगवर्जितो
धनपुत्रमित्ररुद्ररधुवरेणु सगवर्जितः सगः प्रीतिः श्रेहस्तद्वर्जितो, निर्वैरो
निर्गतेवैरः सर्वमृतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽत्यन्तपणारप्रवृत्तेष्वपि । य
ईदृशो मद्भक्तः स मामेति, अहमेव तस्य परा गतिर्नाम्वा गतिः काचि-
द्व्यति । अयं तत्रोपदेश इष्टो मयोपादेशो हे पाडयोति ॥५५॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिणयजकाचार्यस्य श्रीगीर्वाणभगवत्सूक्त्यादादिगिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृती श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शन नामैकादशोऽ-
ध्यायः ॥११॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

द्वितीयप्रवृत्तितु विभूत्यतेषु अध्यायेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य
त्रिपरसर्वोपाधिविशेषस्वोपासनमुक्तं, सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्त्वोपाधेरि-
श्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तम् । विश्वरूपाध्याये तु ऐश्वरमाय समन्त-
जगदात्मरूप विश्वरूप त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया । तच्च दर्शयि-
त्वान्नानासि 'मत्कर्मकृतं' [गी.११.५५] इत्यादि । अतोऽहमनयोऽहमयोः
पक्षगोर्दोषप्रख्युत्सया त्वां पृच्छामीति अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥

ये चाप्यश्वरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

एवमिति । पञ्चमित्यतीतानतरश्लोकेनोक्तमर्थं परममूढाति 'मन्त्रमूढत्' इत्यादिना । एव मततयुक्ता नैरतयण भगवत्कर्मादी यथोक्तेऽर्थे समाहिता सत प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनयशरणा सन्तस्त्वा यथाशक्ति विश्वरूप पर्युपासते ध्यायन्ति, ये चाप्येऽपि व्यक्तसर्पणा सयस्नमर्षमाणो यथाविशेषित ब्रह्माक्षर निरस्तसर्वोपाधित्वाद्यन्तमकरणगोचरम् । यावत् श्लोके करणगोचर तद्वत्तमुच्यते, अजेर्घातोस्तत्कर्मन्वात्, इदं चरन्तं तद्विपरीत शिष्टैश्चोच्यमानैर्विदेश्यैर्गौर्देशिण्यै, तथे चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योमवित्तमा केऽतिशयेन गोगविद इत्यर्थः ॥१॥

श्रीभगवानुवाच—

ये त्वभरोपासना सम्यग्दर्शिनो निःस्पृहास्त तावत्प्रितु, ताप्रति यद्वन्नव्य तदुपरिणद्भवाम । ये त्वितरे—

मन्यावेक्ष्य मनो ये मा नित्ययुक्तः उपासते ॥

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता ॥२॥

मयीति । मधि विश्वरूपे परमेश्वर आवेश्य समाधाय मना, ये भक्ता म तो, या सर्वयोगशरणा मधीश्वर मर्षज विमुक्तगगादिश्रेयानिभिर्गृह्यन्ति, निय युक्ता अतीतानतराभ्याशान्तोक्त श्रेयार्थन्यायेन मततयुक्ता सत उपासते श्रद्धया परया प्रवृत्त्योपेता ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरत यण हि ते मधित्तनया अक्षैरात्मनिताह्वयति । जती युक्त ताप्रति युक्ततमा इति वस्तुम् ॥२॥

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति? न, किन्तु ताप्रति यद्वन्नव्य तदुपरिणद्भवाम—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्त पर्युपासते ॥

सर्पत्रगमर्षित्य च कूटस्थमचल ध्रुवम् ॥३॥

ये त्विति । ये त्वक्षरमनिर्देश्य, अव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देश्य शक्यतेऽनोऽनिदध्य, अव्यक्त न केनापि प्रमाणेन व्यज्यते इत्यव्यक्त, पर्युपासते परि समतादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्वार्थस्य चिययीकरणेन

गामाप्यमुपगम्य तैलधारावन्ममानप्रत्ययप्रवाहण दार्ढ्यकाल यदासन तदुपासनमा
 चभत । अन्तरस्य विशेषणमाह उपास्यस्य सवनग व्योमवद्वापि अचित्य चाव्य
 तत्त्वादित्यम् । यद्धि करणगाचर तमनसापि चिय, तद्विपरित नार्दन्त्य
 मपर, कृत्स्न दृश्यमानगुण, अतदाप यन्तु कृत्म् । कृत्स्न कृत्साध्यमि
 यादौ कृत्शब्द प्रसिद्धो नेके । तथा च अविद्यायनेकमसारशीचमतदोप
 रमायावृत्तादिशब्दवाच्यतया “माया तु प्रकृति । दया मायिन तु महेश्वरम्”
 [श्लो ११०] ‘मम माया इत्यया’ [श्लो ११४] इत्यादौ प्रसिद्ध
 यत्तन्वत्, तस्मिन् कृते स्थित कृत्स्न तदध्यभतया । अथवा शीशिरिव स्थित
 कृत्स्नम् । अत एवाचलम् । यस्मादचल तस्मात् ध्रुव नित्यादियर्थ ॥३॥

सन्नियम्योद्भयप्राम मन्त्र समनुद्भय ॥

ते प्राप्नुवन्ति मामत्र सर्वभूतहिते रता ॥४॥

मनियम्योत् । सन्नियम्य सम्पकानयम्य उपमहृत्य इन्द्रियमार्गमिन्द्रियममु-
 तय मन्त्र मन्त्रमन्त्र समनुद्भय समा तु या वाङ्मयमिन्द्रियनिष्ठप्रामै त
 मन्त्रद्वय । ते य एवविधास्ते प्राप्नुवन्त मामत्र सर्वभूतहिते रता ।
 न तेरा वन्त य निचमा त प्राप्नुवतीति । ‘शानी त्यात्मैव म मत’
 [श्लो १११] इति इत्यम् । न च भगवन्स्वरूपाणा सता युक्ततमवमयुक्तत
 मन न वाच्यम् ॥४॥

। ४४—

ज्ञेशोऽधिरतरस्तेषामव्यक्तामक्तचेतसाम् ॥

अव्यक्त गतिर्दृशते देवद्विरवाप्यते ॥५॥

ज्ञानेति । ज्ञेशो-धिरतरा यत्पि मन्त्रमादिपराणा ज्ञेशोऽधिक
 एव ज्ञाना । धिरतररूपधरा मना परमामर्दानिना देशभिमानपरिवागानामक्त ।
 अयनामक्तचननामयने जामक्त चेतो यया तेऽव्यक्तासक्तचेतसस्तेषाम
 व्यनासनचनसाम् । नव्यभा हि यस्मात्ता गतिरक्षरामिना दुव्य सा
 देहवाङ्मनाभिमानवद्विरवाप्यतेऽत ज्ञेशोऽधिरतर । अक्षरोपासना

यद्वर्तनं तदुपरिणम्य ॥५॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सम्यस्य मत्परा ॥

अनन्यैर्नैव योगेन मा ध्यायन्त उपासते ॥६॥

ये विवर्तित । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयाश्वरे सम्यस्य मत्परा ऋ-
परा येरा ते मत्परा सत्तोऽनयेनैवाविद्यमानमन्यदाल्पन विश्वरूप दत्त
मात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनयस्तेनानयेनैव, केन ? योगेन ममाधिना मा
ध्यायतश्चित्तवत् उपासते ॥६॥

तेषां हिम्—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युमसारसागरात् ॥

भवाभि न चिरात्पार्थ मत्प्राप्तोदितचेतसाम् ॥७॥

तेषामिति । तेषां मत्प्राप्तमैवपणाममाश्वर समुद्धता । पुन
इत्याह, मृत्युमसारसागरात्, मृत्युमुक्त समारो मृत्युमसार स ण्य नागर
इय नागरो जुस्तस्तान् सर्वामृत्युमसारसागरात् तसं समुद्धता भवाभि
न चिरात्, किं तर्हि, क्षिप्रमेव, हे पाथ । मत्प्राप्तोदितचेतसा मयि विश्वरूपे
आप्तोदित समाहित प्रवेदित चेतो येषां त मत्प्राप्तोदितचेतस लपाम् ॥७॥

यत एव तस्मात्—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥

निजसिद्धयानि मय्येव अत उर्ध्वं न सहाय ॥८॥

मय्येवेति । मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मन सत्प्राप्तोदितचेतसाधम्य
स्थापय । मय्येवाध्ययमाय जुर्गतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । तस्यै हिं
स्यादिति शृणु, निजसिद्धयानि निजस्वामि निश्चयेन मदाभना मयि निजान
करिष्यसेयात् शरीरसाक्षात्त्वम् । न सहाय सहायोऽन न वतव्य ॥८॥

अथ चित्त मयाधानु न शक्नोति मयि हिंरम् ॥

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनत्रय ॥९॥

अथेति । अथैव यथाशौच तथा मयि चित्त समाधानु म्हापयितु

स्थिरमचल न शक्नोपि चेतनः पश्चादभ्यासयोगेन, नितस्यैस्मिन्नालम्बने मरुत. समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः, तदूर्वतो योगः समाधानलक्षण-
स्तेनाभ्यासयोगेन मा विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्व आप्तु प्राप्तु हे धनत्रय ॥९॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यासि ॥१०॥

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि, तर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मपरम. मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्या-
सेन विना मदर्थमपि कर्माणि केचन कुर्वन्सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणा-
वाप्स्यसि ॥१०॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

अथैतदिति । अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं, तत्कर्तुंमशक्तोऽसि,
मद्योगमाश्रितो मयि त्रियमाणानि कर्माणि सन्वस्य यत्करण तेभामनुष्ठान
स मद्योगः, तमाश्रितः सन् सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेण कर्मणः फलमयास
सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनतरं कुरु यतात्मवान् इति चित्तः साधनेत्यर्थः ॥११॥

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्दधानं विशिष्यते ॥

ध्यानात्कर्मफलत्यागरूप्यागान्छान्तिरन्तरम् ॥१२॥

श्रेय इति । श्रेयो हि प्रशस्ततरं ज्ञानं, इत्थमात् विनेत्पूर्वनादभ्यासात् ।
तस्मादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफल-
त्यागो, विशिष्यते इत्यनुपलब्धे । एष कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणमतः शान्ति-
रुपशमः सहेतुः सखारस्थानतरमेव स्यात् न तु कालांतरमपेक्षते ॥

अशस्य कर्माणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणा
फलत्यागः श्रेयःसाधनमुपदिष्टं न प्रथममेव । अतश्च श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासा-
दित्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः सूच्यते सपक्षसाधनानुष्ठाना-

नत्तावतुष्टेयमेव श्रुतत्वात् । केन न.प.प्येण स्रुतिन्व ? “यदा सर्वे प्रमु-
च्यन्ते” [कठ.६.१४] इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं, तत्प्रतिज्ञम् ।
अहमाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तकर्मणा वन्द्यन्ति । तत्राग्रे च विदुषो ध्याननिष्ठ-
स्थानन्तरेव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमहकर्मफलपागस्पान्तीति तन्ना-
मान्यात्मकर्मफलत्यागस्त्रुतिरिव प्रगेचनार्था । यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्र
पीत इति दृशनीतना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वतामान्यात्स्वयन्ते, एव कर्म-
फलत्वात्कर्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वमभिहितम् ॥१२॥

अत्र च आत्मेश्वरभेदमाभिन्य विश्वरूपे ईश्वरे चेतःसमाधानलक्षणो
योग उक्तः, ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । ‘अथैतदप्यशक्तोऽसि’ [गी.१२.११]
इत्यज्ञानकार्यवृत्तनाजभेददर्शिनः अ.गोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति
दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽधरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् ‘तं
प्राप्नुवन्ति मामेव’ [गी.१२.४] इति अधगोपासकानां कैवल्यप्राप्तीं स्वात-
व्यनुक्त्वा, इतरेषा पारतन्त्र्यात् ईश्वरार्थीनता दर्शितवान् ‘नेयामह समुद्धर्ता’
[गी.१२.७] इति । यदि हि ईश्वरस्यात्ममृतास्ते मत्ता अभेददर्शित्वात्, अश्वररूपा
एव ते इति समुद्धरणकर्मवचन ता.ग्रन्थेऽल्ल स्यात् । गरमाच्चार्जुनस्यात्य-
तमेव हितैषी भगवास्त्वह्य सम्यग्दर्शनानन्विन कर्मयोग भेददृष्टिमन्तमेवोपदि-
शति । न चात्मानमीश्वर प्रमाणतो बुद्धा वस्यचिद्गुणभाव विगमिष्यति
चञ्चित्, विरोधात् । तस्मादधरोपासकानां सम्यग्दर्शनानुष्ठानां मन्यासिन-
त्वनसर्षपणानां ‘अद्रेष्टा सर्वभूतानाम्’ इत्यादिधर्माणां साध्यादमृतत्वकारण
यस्यामीति प्रवर्तते—

अद्रेष्टा सर्वभूतानां भैत्रः करुण एव च ॥

निर्ममो निरहंकारः समदुःखमुखः क्षमी ॥१३॥

अद्रेष्टेति । अद्रेष्टा सर्वभूतानां न द्रेष्टा आत्मनो दुःखहेतुमपि न
किञ्चिन् द्रेष्टि, सर्वाणि भूतान्यात्त्रेण हि पश्यति । मैत्रो मित्रभावो भैत्री
‘मित्रतया वर्तते इति मैत्रः । करुण एव च, करुणा कृपा दुःखितेषु दशा

तद्वान् कृष्ण, सर्वभूताभयप्रद, स्रधासीत्यर्थ । निममो ममप्रत्ययवर्णित ।
निरह्नारो निर्गताहप्रयय । समदु एतुय समे दु गसुगे द्वेषरागयोप्रव
र्तके यस्य न समदु गसुय । धमी धमावान् आरुणेऽभिहतो वा अपिक्रिय
एवास्त ॥१३॥

संतुष्ट सतत योगी यतात्मा दृढनिश्चय ॥

मन्यर्पितमनोऽनुद्धिर्यो मद्भक्त स मे प्रिय ॥१४॥

संतुष्ट इति । संतुष्ट सतत नित्य देहास्थितिसारणम्य लाभेऽलाभे च
उपनाशप्रयय । तथा गुणबलाभे विपर्यये च संतुष्ट । सतत योगी समा
हितचित्त । यतात्मा सयतस्वभाव । दृढनिश्चया दृढ स्थिरा निश्चयोऽभ्यस
साधो यथागतः प्रविश्य न दृढनिश्चय । मन्यर्पितमनोऽनुद्धि सरूपविरुपा-
त्मर मन, ज्यजन्मायःशुणा बुद्धि, ते मध्येवर्षिते स्थापिते यस्य गया
सिन न मन्यर्पितमनोऽनुद्धि । य ईदृशो मद्भक्त स मे प्रिय । 'प्रिय
हि जानिनोऽत्रभक्त न च मम प्रिय' [गी ७, १७] इति सततऽयाय
सूचित तादृह प्रच्यत ॥१४॥

यस्मान्नोद्धिन्ते लोको लोकोऽनोद्धिन्ते च य ॥

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो य स च मे प्रिय ॥१५॥

यस्मादित । यस्मान्न यानिनो नोद्धिन्ते नोद्वेग सत्तति न सतायते
न सनुभ्यात नैव । तथा लोकोऽनोद्धिन्ते च य । हर्षामर्षभयोद्वेगै
रप्रधामयश्च भय नोद्वेगश्च तैहयामर्षभयाद्वेगैर्मुक्त । हर्षं प्रियलाभे अत
स्वयस्वात्कृत शमाऽनाशुभातादिलिग, अमर्षोऽसहिष्णुता, भय धाम,
उद्वेग उद्धिगता, तैर्मुक्तो य स च मे प्रिय ॥१५॥

अनपेक्ष झुचिर्दृशु उदासीनो गतव्यथ ॥

सर्चारभपरित्यागी यो मद्भक्त स मे प्रिय ॥१६॥

अनपेक्ष इति । देहाद्विवावियस्रधादिव्यपेक्षाविरयऽनपेक्षो नि दृशु
गुचि ताद्येनाभ्यतरेण च शौचेन सपन्न । दश प्रत्युपनेषु वायु सशो

यथावत्प्रतिपत्तु समर्थः । उदासीनो न कस्याचिन्मित्रादेः फलं भजते यः न
उदासीनो यतिः । गतव्यधो गतभयः । सर्वारभारित्यागी, आरभ्यन्त इत्या-
रभा इदामुग्रफलभोगार्थान्न कामहेतुनि स्मृतिं सर्गारभाः तात्परित्यक्तु शील-
मस्येति सर्वारभपरित्यागी यो मद्रक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

किञ्च—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांश्चन ॥

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

य इति । यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ, न द्वेष्टयनिष्टप्राप्तौ, न शोचति
प्रियावियोगे, न चाप्राप्त काश्चित्, शुभाशुभे कर्मणो परित्यक्तु शीलमस्येति
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥१८॥

मम इति । समः शत्रौ च मित्रे च, तथा मानापमानयो पृत्रापरि-
भययोः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः, सर्वत्र च मगविवर्जितः ॥१८॥

किञ्च—

तुल्यनिंदास्तुतिर्मैत्री संतुष्टो येन केनचित् ॥

अनिक्रैलः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

तुल्येति । तुल्यनिंदास्तुतिः निंदा च स्तुतिश्च निंदास्तुती ने तुल्ये
यस्य स तुल्यनिंदास्तुतिः । मैत्री मौनवान्यवतयात् । संतुष्टो येन केनचित्
रीरस्थितितेनुमात्रेण । तथा चोक्तम्—“येन केनचिदाच्छो येन केनचिदाशितः
यन ऊचन शयी स्वात्त देवा ब्राह्मण विदुः” [मघा.भा. २४१.१२] इति ।
किञ्च अनिक्रैलो निक्रैल आश्रयो निरासं निपतो न प्रियते यस्य सोऽनिक्रैतो,
'नागारे' इत्यादिसमूल्यतरात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थविषया भक्तिर्दम्य
स स्थिरमतिः । भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

'अद्वैत सर्वमूलाना' [गी. १२.१३] इत्यादिना अश्वरोपासकानां

निवृत्तसंज्ञाना संन्यासिना परमार्थज्ञाननिष्ठाना धर्मज्ञात प्रकान्त-
मुपमहियते—

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥

श्रद्धयान्ता मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

इति श्रीमहाभारते अतन्माह्वय्या सहिताया वैश्वानिकाया भोमपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

ये निवृत्ति । ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृत धर्मादनयेत धर्म्यं च तदमृतं च
तत् अमृतत्वं हेतुत्वं च इदं यथोक्तं 'अद्वेषा सर्वभूतानां' [गी. १२. १३] इत्या-
दिना पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्धयान्ताः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहम्भारतात्मा
परमो निरतिशया गतिर्योगो ते मत्परमाः, मद्भक्ताश्चोत्तमा परमार्थज्ञानरूपा
भक्तिमाश्रिताः, तेऽतीव मे प्रियाः । 'प्रियो हि जानिनोऽत्यर्थं' [गी. ७. १७]
इति यन्प्रयुक्तं तद्व्याख्यायैहोपसंहृतं 'भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः' इति । यन्मात्
धर्म्यामृतामिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यार्ताव प्रियो भवति,
तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यन्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं धाम जिग-
मिषुणा इति वाक्यार्थः ॥२०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यवार्दनिवृत्तस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽ-
ध्यायः ॥१२॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

भगवतोऽव्याये मूर्च्छिते द्वे प्रवृत्तौ ईश्वरस्य । त्रिगुणात्मिनाऽष्टधा भिन्ना
अदस्य साराहेतुनात्; परं चान्या जीवभूता क्षेत्रकल्पणेश्वरात्मिना ।
यान्या प्रवृत्तिभ्यार्माश्वरो जगदुत्पत्तिमिथिनित्यहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्र-
कल्पणप्रवृत्तिद्वयानुरूपणद्वारेण तद्वतः ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय

आरभ्यते । अतीतानतराध्याये च 'अद्वेषा सर्वमताना' [गी. १२. १३] इत्यादिना वाग्दव्यापकसिद्धिर्माप्ति तावत् तत्प्रमाणिना सन्धातिना निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तम् । केन पुनस्ते तद्वज्जनेन युक्ता यथोक्तसर्गाचरणाद्भवन् प्रिया भवतीति एवमर्थश्चायमव्याप्य आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणारिभवा भवेन्नार्यम्णाविश्वकारेण परिणता गुणपश्य भोगापन्नार्थकृत्-नतया देहेन्द्रियाशसरेण सन्ध्यते । सोऽय स्यात् इद शरीरम् । तदेतन् भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥

एतद्यो वेत्ति स प्राहु क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

इदमिति । इदमिति सर्वनाम्नोक्त विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौंतेय धननाशात्, क्षयात्, क्षरणात्, क्षेपवद्वा अस्मिन्कर्मफलनिष्पत्ते क्षेत्रमिति । इतिशब्द एतद्व्यपदार्थक । क्षेत्रमित्येव अभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीर क्षेत्र यो वेत्ति विजानाति, जायादत्तलभस्तक ज्ञानेन विरधीकरोति, दशमाधिकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विरधीकरोति विभाषय, त वेदितार प्राहु सधरन्ति क्षेत्रज्ञ इति ।— इतिशब्द एतद्व्यपदार्थक एव प्रथमतः । क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के तद्विद तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये । वदन्ति ते तद्विद ॥१॥

एव क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्तौ । किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ इति । नेत्युच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

क्षेत्रमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तं क्षेत्रज्ञं चापि मां परमेश्वरमत्तारिणं विद्धि जानांति । सर्वक्षेत्रेषु य क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तत्पर्यतानेष्टोऽप्यौषाधिप्रविभक्त, त निरस्तस्यौषाधिभेद सदसदादिसाध्यप्रत्यक्षागोचर निर्बीत्यभिप्राय । हे भारत, यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रक्षेत्रमाधात्मव्यतिरेकेण न ज्ञानसोचरमन्यद्वशिश्रमास्ति, तस्मा-

सोऽप्यत्रयाशयभूतयोऽज्ञानं क्षकत्वज्ञौ येन ज्ञानं विप्रयान्त्रियेते तज्ज्ञानं सम्प्रज्ञानमिति मतमभिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः ॥

ननु सप्तत्रयस्य एतस्यो नान्यस्तद्व्यतिरेकिना भक्ता विद्यन्ते चेत्, तत इश्वरस्य समारिष्य प्राप्तम्, ईश्वरव्यतिरेकेण च समारिणोऽन्यस्याभावात्सामान्यभावप्रसंगः । तद्योऽन्यमनिष्टं, यथमाश्रयत्वेनान्याज्ञानयस्यप्रसंगात्, प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतद्वेगुलस्य मसार उपलभ्यत चादौचित्योपपत्तेश्च यथाधमानमित्तं समारोऽनुमीयते । सप्तमतदनुपपत्तमा मेश्वरैक्येव ॥

न ज्ञानाज्ञानयोरव्यतिरेकोपपत्तेः । “दूरमेतं विप्रसत् विदुषी जवित्रा वा च विप्रैति जाता” [कृ १ ४] । तथा च तयारिष्याविद्याविषययोः पृथग्भेदोऽपि विरुद्धो निदिष्टः “श्रेयश्च प्रेयश्च” [कृ २ २] इति । विद्या विषयः श्रेयः, प्रेयस्य विद्यासायमिति । तथा च व्यासः — “द्वाविमावथ पथानौ” [मभा शा २ ४० ६] इत्यादि, “इमौ द्वावेव पथानौ” इत्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते । आवयात् सप्त सायगानयनं हातयेति श्रुतस्मृतिव्याख्याऽन्यायते । श्रुतप्रस्तावत् — “इह च दवेर्ददथ मन्यमस्ति न चेदि दवेर्द्वे मनी विनति” [ऋ १ २], “तमेव विद्वाननुत् इह भवति, नान्यपथा विद्यन्तऽन्याय [श्व ३ ८], “विद्वान् विभेति जुतश्चन” [तै १ ८] । भारिदुस्तु — “अथ तस्य भय भवति,” [ने २ ७], “अविद्यायामतरे वतमाना” [कृ २ ५], “ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति” [मुं ३ २ ०], “अग्नेऽग्नाय षोऽहमस्माति च स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्” [वृ १ ४ १०], जामायत्या “म इह सप्त भवति” [वृ १ ४ १०], “यदा चर्मवत्” [श्व ६. २०], इत्याद्या मह्यदा । स्मृतयश्च — “अज्ञाननाशुतं ज्ञानं तेन मुच्यति तत्र” [गी ५ १५], “इहैव तैत्तिनं सगो यथा साम्ये स्थितं मनः” [गी. ५ १९], “समं पश्यहि सप्त” [गी १ २ २८] इत्याद्या । न्यायतश्च — “सर्पाङ्कुशा ग्राणि तथोदपानं ज्ञानं मनुष्या परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तव पतन्ति केचि

ज्ञान फल एव यथाविशिष्टम्” [ममा.भा.२०१.१६] । तथा च देहादिष्व्वात्मसुद्धिरविद्याब्राम्हणोपादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानः प्रजायते मिथये चैवरागभ्यते, देहादिव्यतिरिक्तात्मदाईनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्म-
 प्रवृत्तुभंगमान्मुच्यन्ते इति न केनचिप्रत्याख्यातुं शक्यं भवति । तत्रैव सति क्षेत्रज्ञेश्वरस्यैव सतोऽविद्याऽतोपाधिभेदत मभारित्यभिर भवति, यथा देहात्मात्मयमात्मनः । सर्वजनानां हि प्राणिनी देहादिप्रनामभ्यात्मभावो निमित्ताऽविद्याऽत, यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयः । न चैतान्ता पुन्यधर्म-
 स्थाणोर्भवति स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य । तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य देहधमा वा चतनस्य । सुखदुःखमोहात्मरुचादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याऽतवाधिधो-
 पात्नरामुत्पुवत् । नातुल्यनादिति चेत्, म्हाणुपुरुषौ जेयावेव मन्वो जाया-
 जन्वोन्वस्मिन्नव्यस्तावविद्यया, देहात्मनोस्तु जेयजायोरपनेरतराभ्याम, इति न-
 समो दृष्टान्तः । अतो देहधर्मो जेयोऽपि गतुएतमनो भवतीति चेत्, न अचै-
 तयादेप्रसगात् । यदि हि जेयस्य देहादे श्वेस्य धर्मा सुखदुःखमोह-
 च्छादयो ज्ञानुर्भवन्ति तर्हि जेयस्य क्षेत्रस्य धर्मा उच्यन्तात्मनामना भर-
 न्यविद्या आरोपिता जगमरणायस्तु न भवतीति विशेषेणुत्कच्य । न
 भवन्तीत्यस्यनुमानमविद्या आरोपितव्याजरादिवर्दिता, एषवात्, उपादेयत्वा-
 च्चैत्यादि । तत्रैव सति वर्तस्वभोक्तुन्वल्क्षण ममारो जेयस्या जातर्थाविद्यया
 अव्यारोपित इति न तेन ज्ञानु निश्चित् दुर्ष्यति । यथा गलेरव्यारोपितना-
 कागस्य तलमल्पत्वादिना ॥

एव च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवत क्षेत्रज्ञेश्वरस्य मभारित्य-
 राधमात्रर्माष नाराक्यम् । नहि चाचिदपि लोके अविद्याव्यक्तेन धमण कस्य
 चिदुपजातोऽपकारो वा दृष्टः ॥

यत्तु- न समो दृष्टान्त इति, तदसत् । कथम् । अविद्याप्यात्मान-
 रि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितम् । तत्र व्यभिचरति । यत्तु शात-
 रि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्व दर्शितं जरादिभिः ॥

अविद्याकालेनज्ञस्य ससारीत्वमिति चेत् न, अविद्यायास्तामसत्वात् । तामसा हि प्रत्यय आवरणरूपकत्वादाविद्या विपरीतप्राहृरु, मदायो-पस्थापनो वा, अग्रहणात्मको वा । विवेकप्रकाशभावे तदभावात्, तामसे चा-वरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्याप्रत्ययोपलब्धे ॥

अत्राह— एव तर्हि जातुधर्मोऽविद्या । न, करणे चक्षुषि तैमिरिकृत्वा-दिदोषोपलब्धे । यत्तु मन्यसे जातुधर्मोऽविद्या तदत्र चाविद्याधर्मवत्त्व धेन-जस्तु ससारीत्वम् । तत्र यदुक्त ईश्वर एव धेयज्ञो न मसारीत्येतदयुक्तमिति, तत्र, यथा करणे चक्षुषि विपरीतप्राहृरुदिदोषस्य दर्शनात् । न विपरीतादि-ग्रहणं तर्कमित्यो वा तैमिरिकृत्वादिदोषो प्रहीतु, चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽ-पनीते प्रहीतुरदर्शनात् प्रहीतुधर्मो यथा, तथा सर्वत्रैवाग्रहणाविपरीतमदाय-प्रत्ययात्मभिर्मोक्षा-करणमैव कस्यचिद्विदितुमर्हन्ति, न जातु धेयज्ञस्य । सर्वत्रैवाग्रहणे तेषां प्रदीपप्रकाशवत् जातुधर्मत्वम् । एतेऽत्रादेव स्यात्मव्य-तिरिक्तसुखत्वम् । मंत्रकरणविधौ च कैवल्ये सर्वत्रादिभरविद्यादिदोषवत्त्वा नभ्युपगमात् । आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याभ्युपगमस्यो धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन नियोग स्यात् । अविद्यास्य च ध्योमन्सर्वगतस्याभूर्तस्यात्मनः केन-चिद्व्ययोगादियोगानुसरते, मिदं धेयज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वम् । ‘अनादित्वादि-गुणत्वात्’ [गी. १३.३१] इत्यादीश्वरवचनात् ॥

ननु एव गति मसारस्यारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति चेत्, न, सर्वत्रैवाग्रगतत्वात् । सर्वत्रैवात्मवादिभिर्भ्युपगतो दोषो नैकेन परिहृत-व्यो भवति । यथमभ्युपगत इति, मुक्तात्मना हि ससारस्यारित्वव्यवहार-भारं सर्वत्रैवात्मवादिभिरिच्छते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्यु-पगता । तथा न धेयज्ञानार्थेश्वरस्येति शास्त्रानर्थक्यं भवतु । अविद्या-रिषे चार्थवत्त्वम् । यथा द्वैतिनां सर्वत्रैवा वधात्स्यथायामेव शास्त्रानर्थक्यं, न मुक्तावस्थायां, एवम् ॥

ननु आत्मनो यथमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुमूले द्वैतिना सर्वत्रैवात् ॥

अतो हेयोपादेयतन्नाधनसद्भावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यात् । अद्वैतिना पुनः द्वैत-
स्यापरमार्थत्वात् विद्याकृतत्वाद्भावस्यायाश्चात्मनोऽपरमार्थत्वे निर्दिश्यत्वात्
शास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेत् न, आत्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः । यदि तावदा-
त्मनो बधमुक्तावस्थे युगपत्स्याता क्रमेण वा । युगपत्तावद्विरोधान्न समवतः
स्थितिगता इवैरस्मिन् । ऋमभावित्वे च निर्निमित्तत्वेऽनिर्मांशप्रसंगः, अन्य-
निमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसंगः । तथा च सत्यस्युपगमहानिः ।
किंच बधमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यानेरूपणाया बधवस्था पूर्वं प्रकृत्या अनादि-
मत्यन्तगती च, तच्च प्रमाणविषुद्धम् । तथा मोक्षावस्था आदिमती अनता
च प्रमाणविषुद्धेऽभ्युपगम्यते । न चावस्थावतोऽवस्थान्तर गच्छतो नित्यत्व-
मुपादायितुं शक्यम् । अथ अनित्यत्वदोषपरिहाराय बधमुक्तावस्थाभेदो न क-
स्यते, अतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहार्य एष, इति समानत्या-
दाद्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः ॥

न च शास्त्रानर्थक्यं, यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । अवि-
दुषा हि फलहेत्वोरनात्मनोरान्वादर्शनं न विदुषा, विदुषा हि फलहेतुभ्यामा-
त्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमिलात्वदर्शनानुपपत्तेः । न ह्यत्यतमूढ उन्म-
त्तादिरपि जलामयोऽज्ञायाप्रज्ञाशयोर्बैकाल्यं पश्यति, किमुत विवेकी । तस्मान्न
विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति । न हि देव-
दत्त त्वमिदं कुप इति कस्मिंश्चित्कर्मणि नियुक्ते, विष्णुमित्रः अहं नियुक्त इति
तत्ररथो नियोगे शृण्वन्वीपि प्रतिपद्यते । वियोगविषयविशेषग्रहणःतु उपपद्यते
प्रतिपत्तिः तथा फलहेत्वोरपि ॥

ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया फलहेतुभ्या-
मन्यात्मत्वदर्शनेऽपि सति इष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्मि, अनिष्टफलहेतौश्च निव-
र्तितोऽस्मीति, यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यपि
अन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न, व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव
फलहेत्वोरत्माभिमानस्य सिद्धत्वात् । प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थं हि फलहेतुभ्या-

मात्मनोऽन्यत्र प्रातिपद्यते, न पृथम् । तस्मात् विधिप्रतिषेधशास्त्रं अविद्वद्धि-
पयमिति सिद्धम् ॥

ननु स्वर्गकामो यजेत, कलत्रं न भक्षयेत् इत्यादौ आत्मव्यातिरेक-
दर्शनामप्रवृत्तौ, केवलद्वेहाद्यात्मदृष्टीनां च । अतः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति
चेत् न, यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरधेवभैरवरदर्शी ब्रह्म-
विज्ञावन्न प्रवर्तते । तथा नैरतम्यत्रापि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते ।
यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्या अनुमितात्मास्तिव्य-
आत्मविशेषानभेदः कर्मफलमजातनृप्यः श्रद्धधानतया च प्रवर्तते, इति सर्वेषां
न प्रत्यक्षम् । अतो न शास्त्रानर्थक्यम् ॥

विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति
चेत् न, कस्याचिदेव विषेणोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी
स्यात्, यथेदानाम् । न च विवेकिनमनुरतन्ते मूढा, शशादिदोषतत्कालप्रवृत्तेः,
अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, त्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते'
[गी.५.१४] इति शक्तम् ॥

तस्मात् अविद्यामात्रं सत्कारो यथादृश्येत् एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्य
अविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थस्तु दूषयितुं समर्थम् । न
हि ऊपरदेशेऽनेहेन पराकर्तुं शक्नोति मरीच्युदरुम् । तथा अविद्या क्षेत्रज्ञस्य
न किञ्चिन्कर्तुं शक्नोति । अतश्चेदमुक्त- 'क्षेत्रज्ञं च पि मा विद्धि' [गी.१३.२]
'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' [गी.५.१५] इति च ॥

अथ किमिदं सत्कारिणामिव अहमेव, ममैवेद, इति पठितानामपि ।
शृणु, इदं तत्रादित्यं यत्पेदे एवात्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रिय
परपेयुः ततो न भोगं कर्म वा आकाशेषुः मम रथात् इति । विक्रियैव
भोगकर्मणो । अप्येव सति, पञ्चार्थित्वादीविद्वान्प्रवर्तते । विदुषः पुनरविक्रिया-
त्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंघतव्यापारोपरमे
निवृत्तिरूपचर्यते ॥

इदं चान्यत्साडेत्य केवाचिदस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव । क्षेत्र चान्यत्क्षेत्रज्ञ-
स्यैव विषयः । अहं तु सतारी सुखी दुःखी च । सतारोपरमश्रम मम कर्तव्यः
क्षेत्रज्ञेयज्ञविज्ञानेन, ध्यानेन चैवा क्षेत्रज्ञ साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपानुसंधानेनेति ।
यश्चैव बुध्यते, यश्च बोधयति, नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एव मन्वानो यः स
पङ्क्तिपसदः, ससारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमिति, आत्महा स्वयं
मूढोऽन्याश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायसहितत्वात् श्रुतहानिमिश्रतत्त्वना च
कुर्वन् । तस्मादसंप्रदायविलसदेशान्निविदपि मूर्खप्रदेशोपेक्षणोपः ॥

यच्चूत-ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे ससारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञाना चेश्वरैकत्वे
ससारिणोऽभावात्ससाराभावप्रसङ्ग- इति । एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ- अविद्याविषयो-
चैकशब्दस्याभ्युपगमात्- इति । कथम् । अविद्यापारेकत्वित्येतेन तद्विषयं पक्ष
पारमार्थिकं न बुध्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो- मरीच्यमत्ता ऊपरदेशो
न पक्षीयते इति । ससारिणोऽभावात्ससाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि ससारससारि-
णोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ॥

ननु अविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य ससारित्वदोषः । तन्वृत्तं च दुःखितत्वादि
प्रत्यक्षमुपलभ्यते इति चेत्, न, ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वात्, सातु क्षेत्रज्ञस्य
तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्क्षेत्रज्ञेयस्य दोषजातमविद्यमानमात्रव्रणसि,
तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव, न क्षेत्रधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो
बुध्यति, ज्ञेयेन सातुः ससर्गानुपपत्तेः । यदि हि ससर्गः स्यात्, ज्ञेयत्वमेव
नोपपद्येत । यथात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्व दुःखितत्वादि च कथं भोः प्रत्यक्ष-
मुपलभ्यते, कथं वा क्षेत्रधर्मः । 'ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं शतैव क्षेत्रज्ञ' इत्यवधारिते,
'अविद्यादुःखितत्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्व'
इति विरुद्धमुपपत्तेऽविद्यामानावष्टभाक्तेरलम् ॥

अत्राह सा अविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य
दृश्यते इति । अत्रोच्यते- अविद्या कस्य दृश्यते इति प्रश्नो निरर्थकः ।
कथं, दृश्यते चेदविद्या, तदन्तमपि पश्यति । न च तद्वस्तुपलभ्यमाने

सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्सुपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्भवेत् । ननु विप्रमो दृष्टान्तः । गवा तद्वत्तश्च प्रत्यक्षत्वात्सन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः । न तथा अविद्या तद्वाश्च प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यायता अविद्यासन्धे ज्ञाते, किं तव स्यात् । अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या स ता परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या । जानामि तर्ह्यविद्या तद्वन्त चात्मानम् । जानामि, न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानामि, ऋय सन्धग्रहणम् । न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतया अविद्याया तन्काले सन्धो ग्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विप्रयत्वेनैव ज्ञातुरूपयुक्तत्वात् । न च ज्ञातुरविद्यायाश्च सन्धस्य यो ग्रहीता, ज्ञान चान्यत्तद्विषय समरति अनरस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञानापि ज्ञेयसन्धो ज्ञायते, अन्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्यनवस्था अपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेया अन्यद्वा ज्ञेय ज्ञेयमेव । तथा ज्ञाता अपि ज्ञातेर, न ज्ञेय भवति । यदा चैव, अविद्यादु त्वितत्त्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित् दुष्यति ।

न तु अयमेव दोषो, यद्गोपवत्क्षेत्रज्ञज्ञातृत्वम् । नच विज्ञानस्वरूप-स्यैवाधिनिमित्तस्य विशातृत्वोपचारत् । यथोष्णतामात्रेणाग्ने तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत् । यथात्र भगवता त्रियाकारककल्पित्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितो अविद्याप्यारोपितैरेव त्रियाकारकादि आत्मन्युपचरिते, तथा तत्र तत्र 'य एन वोचे हन्तार' [गी.२.१९], 'प्रकृतेः, क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्व-दाः' [गी.३.२७], 'नादत्ते कस्यचित्पापम्' [गी.५.१५] इत्यादि-प्रकरणेषु दर्शितः । तथैव च व्याख्यातमस्माभिः । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्श-यिष्यामः ॥

हन्त तर्हि आत्मनि त्रियाकारककल्पितायाः स्वतोऽभावे अविद्याया चाप्यारोपितत्वे, कर्माण्यविद्वत्तर्त्वान्येन, न विदुषामिति प्राप्तम् । सत्यमेवं प्राप्तम् । एतदेव च 'न हि देहभता शक्य' [गी.१८.११] इत्यत्र दर्श-

यिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य चापरा' [गो.१८.५०], इत्यन विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहु-
प्रपञ्चेन इत्युपसाहियते ॥२॥

'इदं शरीरं' इत्यादिश्लेषोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संप्रहस्योकोऽयमु-
पन्यस्यते 'तल्लेखं यच्च' इत्यादि, व्याचिख्यासितस्य ह्यर्थस्य सप्रहोपन्याधो
न्याय्य इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ॥

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

तदिति । यन्निर्दिष्ट इदं शरीर इति तत्तच्छब्देन परामुदाति । यच्चेद
निर्दिष्ट क्षेत्रं तत्रादृश्यादृश स्वस्वीवैर्धर्मैः । चराब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि
यो विकारो यस्य तत्राद्विकारि, यतो यस्माच्च यत्, कार्यमुत्पद्यते इति वाक्य-
शेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः
शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थायात्म्यं यथाविशेषितं समासेन
सक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु, श्रुत्वा अवधारयेत्यर्थः ॥३॥

तल्लेखेत्रमथात्म्यं विप्रक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थम्—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

ऋषिमिरिति । ऋषिभिर्बहुधा गीतं बहुप्रकारं गीतं कथितं,
छन्दोभिश्छंदासि ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथक्पृथक्कृतौ
भीतम् । किञ्च, ब्रह्मसूत्रपदैश्च, ब्रह्मणः सूत्रज्ञानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः
पद्यते गम्यते शायते ब्रह्मोति तानि पदान्युच्यन्ते । तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्था-
यात्म्यं गीतं इत्यनुपगतं । "आत्मेत्येवोपासीत" इत्यादिभिः ब्रह्मसूत्रपदैः
आत्मा शायते । हेतुमद्भिर्बुद्धिबुद्धिर्विनिश्चितैः निःसंशयरूपैर्निश्चिनप्रत्ययोत्पाद-
कैरित्यर्थः ॥४॥

स्तुत्या अभिमुसीमृतायार्जुनाय आह भगवान्—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरज्यत्तमेव च ॥

इन्द्रियाणि द्दर्शकं च पञ्च चन्द्रियगोचराः ॥५॥

महभूतानीति । महाभूतानि महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वात्
भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि तु इन्द्रियगोचरस्यन्देनाभिधापियन्ते । अहं-
कारो महाभूतकारणमहप्रत्ययलक्षणः । अहंकारकारण बुद्धिरज्यत्तमायलक्षणा ।
तत्कारणमव्यक्तमेव च, न व्यक्तमव्यक्त अव्याकृतमीश्वरसक्तिः 'मम माया दुर-
त्यया' [गी.७.१४], इत्युक्तम् । एवमब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्ये-
वाष्ट्या भिन्ना प्रकृतिः । चक्षुःश्रोत्रभेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दृश, श्रोत्रादीनि
पञ्च बुद्ध्यनुवादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्याभ्यादीनि पञ्च कर्मानिर्वर्तनत्वा-
त्कर्मोन्द्रियाणि, तानि दश । एक च, किं तत् मन एकादश सकलव्यात्मनम् ।
पञ्च च इन्द्रियगोचराः शब्दादयो विद्याः । तान्येतानि साख्याश्चतुर्विंशत-
तत्त्वान्याचक्षते ॥५॥

अधेशनीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव
न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्—

इच्छा द्वेषः सुख दुःख सपातध्वेतना धृतिः ॥

एतल्लेख समासेन सधिकारमुदाहृतम् ॥६॥

इच्छेति । इच्छा, यज्ञातीय सुखहेतुमर्थसुखलब्धयान्पूर्वं पुनस्तत्रातीयसुख-
लभमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति, सेयमिच्छा अतःकरणधर्मो ज्ञेयत्वा-
त्क्षेत्रम् । तथा द्वेषो यज्ञातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतसन्तुष्टयान्नुभयज्ञातीयमर्थसुखल-
भमानस्त द्वेषि, सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । तथा सुखमनुभूत प्रसन्न-
सत्त्वात्मक ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःख प्रतिकूलत्मक, ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् ।
सुखानो देहेंद्रियाणाः सङ्घतिः । तस्यामभिषक्त अन्तःकरणवृत्तिः, तत्र इव
ल्लेखिद्वेषिः आत्मचेत यामासत्तावेदा चेतना, सा च क्षेत्र ज्ञेयत्वात् । धृति-
र्यथा अस्मात्प्रसाप्तानि देहेंद्रियाणि त्रियन्ते, सा च ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । सर्वान्तः-
करणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणम् । यत उक्त उपसहरति— एतल्लेख समा-

संन सविकार सह विकारेण महदादिनादाहृतमुत्तम् ॥६॥

यस्य क्षेत्रभेदजातस्य सहनि. 'इदं शरीरं क्षेत्रं' इत्युक्तं तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदाभिन्नं धृत्यन्तम् । क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परित्यानादमुत्तत्वं भवति तं 'त्रियं यत्तत्प्रवक्ष्यमि' [गी.१३.१२] इत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान् । अधुना तु तज्ज्ञानसाधन-
गणममानित्वादिलक्षणं, यस्मिन्भवति तज्ज्ञेयाधिगाने योग्योऽधिकृतो भवति, यत्परः सन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तत्प्रमानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञान-
शब्दवाच्यं विदधाति भगवान्—

अमानित्वमदंभित्वमर्हिंसा क्षान्तिरार्जवम् ॥

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

अमानित्वमिति । अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वात्मनः श्लाघनं, तदभावोऽमानित्वम् । अदंभित्वं, स्वधर्मप्रकटीकरणं दंभित्वं, तदभावोऽदंभित्वम् । अर्हिंसा अर्हिंसनं प्राणिनां पीडनम् । क्षान्तिं परापरधर्मात्तद्विचि-
या । आर्जवमनुभावोऽवन्तत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुभ्रूपादिप्रयोगेण भजनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलान्यां प्रक्षालनम्, अतश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावो, मोक्षमार्गं एव कृताप्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनोऽपकाररूपं आत्म-
शब्दवाच्यस्य कार्यकरणत्वात्तस्य विनिग्रहः स्वभावेन सतं' मृतस्य सम्भारं एव निरीष्य आत्मविनिग्रहः ॥७॥

किंच—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजरात्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियार्थेषु शब्दादियु दृष्टारूपेषु भोगेषु विरगभावो वैराग्यम्, अनहंकारोऽहंकारभाव एव च । जन्ममृत्युजरात्याधिदुःखदोषानुदर्शनं, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुः-

खान्तेषु प्रत्येक दोषानुदर्शनम् । जमानि गर्मज्ञसयोनिद्वारा नि चरण क्षीप
 तस्यानुदर्शनमात्रेचनम् । तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जलयां प्रजा-
 शक्तितेजोनियेधदोषानुदर्शन परिभूता चेति । तथा व्याधियु शिरोरोगादियु
 दोषानुदर्शनम् । तथा दुःखेष्वप्यात्माभिभूताधिदैवनिमित्तेषु । अथवा दुःखान्येव
 दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम्— दुःख जन्म, दुःख मृत्यु,
 दुःख जल, दुःख व्याधय । दुःखनिमित्तवाज्रमादयो दुःख, न पुन
 स्वरूपेणैव दुःखमिति । एव जन्मादियु दुःखदोषानुदर्शनान् देहैन्द्रियवियय
 भोगेषु वैराग्यमुपजायते । तत प्रत्यगात्मनि प्रवृत्ति करणानामा मदर्शनाय ।
 एव शानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिषु खदोषानुदर्शनम् ॥८॥

किंच—

असत्तिरनभिध्वंग पुत्रदारगृहादियु ॥

नित्य च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तियु ॥९॥

असत्तिरिति । असत्ति, सत्ति सगनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्र,
 तदभावोऽसत्ति । अनभिध्वंगोऽभिध्वंगाभाय । अभिध्वंगो नाम आसत्ति
 विशेष एव अनन्यामभावनात्पण, यथाऽन्यरिमन्सुखिनि दुःखिनि वा 'अह
 मेव मुखा दुःखो च,' जीवति मृते वा 'अहमेव जीवामि मरिष्यामि च'
 इति । केन्याह— पुत्रदारगृहादियु । पुत्रेषु दारेषु गृहेष्व्यादिरुहणादन्येऽप्य यतेषु
 दासगर्गादियु । तथोभय शानार्थंवाज्ज्ञानमुच्यते । नित्य च समचित्तत्व
 नुन्यचित्तता । क, इष्टानिष्टोपपत्तियु इष्टानामनिष्टाना चोपपत्तय सप्राप्तय
 ताम्बिगानिष्टोपपत्तियु नियमेव नुन्यचित्तता । इष्टोपपत्तियु न ह्यप्यति, न
 दुःप्यति चानिष्टोपपत्तियु । तन्चैतन्नित्य समचित्तं ज्ञानम् ॥९॥

किंच—

माये चानन्ययोगेन भक्तिरज्यभिवारिणी ॥

निनिष्ठदेशसेवित्यमरनिज्जनसंसदि ॥१०॥

मयीति । मयि चेश्वरेऽनन्ययोगानात्पृथग्यमाधिना नाशो भगवतो

यामुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येव निश्चिता अव्यभिचारिणी बुद्धिः
 अनन्ययोगः तेन भजनं भावेनै व्यभिचरणशाला अव्यभिचारिणी । सा च
 ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्, विविक्तः स्वभावतः सस्कारेण वा अशुच्यादिभिः
 सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहित अरष्यनदीषुलिनदेव्यहादिभिर्विभिक्तो देशः, त
 सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवा, तद्भावे विविक्तदेशसेवित्त्वम् । विवि-
 क्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत आत्मादिभाषणा विविक्ते उपजायते ।
 अन्ते विविक्तदेशसेवित्य ज्ञानमुच्यते । अरतिः अरमण जनससदि, जनानां
 प्रावृत्तानां सस्कारशून्यानामादिनीतानां ससत्त्वमवायो जनसतत्; न सस्कार-
 चता विनीतानां ससत्, तस्याः शानोपकारकत्वात् । अतः प्राकृतजनससप्र-
 रति ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥१०॥

किंच —

अध्यात्मज्ञाननित्यस्य तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

अध्यात्मेति । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं आत्मादिविषय ज्ञानमध्यात्मज्ञानं
 तस्मिन्नित्यभाषो नित्यत्वम् । अमानित्वाशीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिषाकनि-
 मित्तं त बहानं, तस्यार्थो मोक्षं ससात्वेवमे, तस्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 तत्त्वज्ञानरूपालोचने हि तत्साधनानुशने प्रवृत्ति र्पादिति । एतत् अमानि-
 त्वादित्प्रज्ञानार्थदर्शान्तमुक्तं ज्ञानमिति प्राप्ते ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यदतोऽ-
 स्मात्प्रयोक्तादयथा प्रियवशेण । मानित्त्वं दाभेत् इति अज्ञानं अनार्जव
 इत्याग्रहानं विशेषं परिहरणाय ससारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥११॥

ययोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किं इत्याकाश्यामाह—‘ज्ञेयं यच्च’ इत्यादि ।
 ननु यथा नियमाश्रामानित्यादयः । न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते । न हामानित्यादि कस्य-
 चिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृश्यम् । सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य
 परिच्छेदकं दृश्यते । न ह्य-पाधेयवशेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते । यथा घटाविषयेण
 ज्ञानेनाग्निः । नैव दोषो, ज्ञाननिमित्तत्वाज्ज्ञानमुच्यते इति ह्यवोचाम ।

ज्ञानसहकारिणत्वाच्च—

ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥

अनादिमत्पर ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

ज्ञेयमिति । ज्ञेय ज्ञातव्य यत्प्रवक्ष्यामि प्रकरणेण यथावद्वक्ष्यामि । किञ्चल तदिति प्ररोचनेन धोतुरभिमुत्पीरुणायाह यज्ञेय ज्ञात्वा अमृतममृतत्वमश्नुते न पुनर्घ्नियते इत्यर्थः । अनादिमद्वादिरस्यास्तीत्यादिमत् । न आदिमदनादिमत् । किं तत्पर निरतिशय ब्रह्म, ज्ञेयमिति प्रकृतम् ॥

अत्र केचित् 'अनादि मत्पर' इति पदं टिन्दन्ति, बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्ट स्यादिति । अर्थविशेष च दर्शयन्ति—अहं वासुदेवाख्या परा शक्ति यस्य तन्मत्परमिति । सत्यमेवमपुनरुक्त स्यात् अर्थश्रेयस्य भवति, न त्वर्थः समवति, ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात्, 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्रेते विप्रतिषेडम् । तस्मान्मनुषो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लेषरूपार्थः ॥

अमृतत्वफलं ज्ञेयं भयोच्यते इति प्ररोचनेनाभिमुत्पीरुणायाह— न सत्तन्नासदुच्यते इति नाप्यसत्तदुच्यते ॥

ननु महता परिकरबधेन कठोरवेणोद्घुष्य 'ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि' इति, अननुरूपमुक्तं 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं ? सर्वान्शुभ्रुपनिपत्सु ज्ञेयं ब्रह्म "नेति नेति" "अस्थूलमनणु" इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते, न 'इदं तत्' इति वाचोऽगोचरत्वात् ॥

ननु न तदास्ति, यद्वस्तु अतिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते, नास्ति तज्ज्ञेयम् । विप्रतिषेडं च 'ज्ञेयं तत्' 'अस्तिशब्देन नोच्यते' इति च । न तावन्नास्ति, नास्तिबुद्धयविरयत्वात् ॥

ननु सर्वा बुद्धयोऽस्तिनास्तिबुद्धयनुगता एव । तत्रैव साति ज्ञेयमप्यास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययाविषय वा स्यात्, नास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययाविषय वा स्यात् । न, अतीन्द्रियत्वेनोभयबुद्धयनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् । यदीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं,

तदस्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात्, नास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात् । इदं तु शेषमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात् न घटादिवबुभयबुद्धयनुगतप्रत्यय-विषयम्, इत्यतो 'न सत्तनासत्' इत्युच्यते ॥

यत्तत्—विरुद्धमुच्यते 'शेषं तत्' 'न सत्तनासदुच्यते' इति न विरुद्धम्, "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि" [वेन १.३] इति श्रुते । श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेत्, यथा यत्राय शालामारम्य 'यन्मुग्धिलोकऽस्ति वा न वेति' इत्येवमिति चेत् । न, विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविशेषार्थप्रतिपादनपरत्वात् 'यन्मुग्धिमन्' इत्यादि तु विधिशेषोऽर्थवाद । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नो यते इति सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्त, श्रूयमाणश्च भ्रूयमि, जातिक्रियागुणसमवहारेण सकेतग्रहणसव्यपेक्षोऽर्थप्रत्याययति, नायथा अहणत्वात् । तद्यथा गौरश्च इति वा जातित, पचति पठतीति वा त्रियात्, शुकृ कृष्ण इति वा गुणत, धनी गोमानिति वा सवधत । न तु ब्रह्म जातिमत् अतो न सदादिशब्दवाच्यम् । नापि गुणवन्नेन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वात् । नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात् "निष्कल निष्क्रियं शातम्" [श्र ६ १९] इति श्रुते । न च सर्वधी एतत्वात् । अद्वयत्वादावियत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्त, "यतो वाचो निरर्तन्ते" [तैत्ति २ ९] इत्यादिभ्रुतिभ्यश्च ॥१२॥

सच्छब्दप्रत्ययाविरयत्वादसत्त्वाशक्या रेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयस्तदाशानानिर्वृत्यर्थमाह—

सर्वत पाणिपाद् तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥

सर्वत श्रुतिमल्लोके सर्वमाघृत्य तिष्ठति ॥१३॥

सर्वत इति । सर्वत पाणिपाद् सर्वत पाणय पादाश्चास्तेति सर्वत — पाणिपाद् तज्जेवम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञस्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनकथा मित्रम् । क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषनात् मिथैव क्षेत्रज्ञस्य, इति तदपनयनेन शेषत्वमुक्तं

“न सत्तन्नासदुच्यते” इति । उपाधिकृत मिथ्यारूपमप्यस्ति त्वाधिगमाय ज्ञेय-
धर्मवत्परिकल्प्यते सर्वत पाणिपादमित्यादि । तथाहि संप्रदाय-
विदा वचनम्— “अध्यारोपापनादाभ्या निष्प्रसन्नं प्रपञ्चते” इति । सर्वत्र
सर्वादेशवयवत्वेन सम्प्रमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिमद्भावनिमित्तस्वकार्या
इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्यैतुपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत् ।
सर्वतःपाणिपाद तज्ज्ञेयम् । सर्वतोक्षिशीरोमुखं सर्वतः अङ्गीणि शिरसि
मुखाणि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशीरोमुखम् । सर्वत श्रुतिमत् श्रुतः भ्रवणोद्विग्नं,
तत्स्य तत् श्रुतिमत्, लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य संब्याप्य तिष्ठति शिष्यंति
लभते ॥१३॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्तादात्म्यं मा भूदित्ये-
वमर्थः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥

असकं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि
बुद्धीन्द्रियकर्मादियारुशानि, अतःकरणे च बुद्धिमनसो, ज्ञेयोपाधिवत्त्वस्य तुल्य-
त्वात्, सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यते । अपि च अतःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादी-
नामप्युपाधित्वमित्यतः अतःकरणसद्विष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरप्ययत्ना-
यत्कृत्प्रश्रयवचनादिभिरवभासते इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारै-
र्व्यापृतमिष तज्ज्ञेयमित्यर्थः, “ध्यायतीव लेखयतीव” [वृ.४.३.७] इति
श्रुतेः । कस्मात्पुनः कारणाच्च व्यापृतमेवेति गृह्यते इत्यत आह— सर्वेन्द्रियाविव-
र्जितं सर्वकरणसहितमित्यर्थः । अतो न कारणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् ।
यस्मिन् मयः— “असाणिनादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः”
[श्रि.३.१९] इत्यादिः, स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ज्ञेयमि-
त्यवप्रदर्शनार्थो, न तु साक्षादेव जपनादिप्रियायत्नप्रदर्शनार्थः । “अधो
मणिर्विदत्” इत्यादिमन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्रदर्शयः । यस्मात्सर्वकरणवर्जितं

श्रेय, तस्मिन्सक्त सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यत्प्रपेव तथापि सर्वभूषैव । उदा-
स्पद हि सर्वं सर्वत्र सुदुद्भवतुगमात् । न हि मृगतृणिकादयोऽपि नियस्यदा
भवन्ति । अतः सर्वमृत्सर्वं विभतीति । स्यादिदं चायज्जेयस्य सत्त्वाधिगम-
द्वारं निर्गुणं सत्परजस्तमासि गुणास्तैर्वर्जितं तज्ज्ञेय, तथापि गुणभोक्तुं च
गुणानां सत्परजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तुं
चोपलब्धुं च तज्ज्ञेयमित्यर्थः ॥१४॥

किंच—

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चातिके च तत् ॥१५॥

बहिरिति । बहिस्त्वपरिभृतं देहमात्मत्वेनाधिप्राकल्पितमपेक्ष्य तमेवाधि-
कृत्वा बहिरुच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमवाधिं कृत्वा अतरुच्यते ।
बहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्ते इदमुच्यते अचरं चरमेव च, यच्चराचरं
देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासः । यदि अचरं चरमेव च स्यात्
व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं, किमर्थमिदमिति सर्वत्र विज्ञेयमिति । उच्यते,
सत्यं सर्पाभासं तत्, तथापि व्योमज्ज्वलन्मू । अतः सूक्ष्मत्वात्स्वेन रूपेण
तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम् । विदुषा तु 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वं'
इत्यादिप्रमाणतो नित्यं विज्ञानम् । विज्ञाततया दूरस्थं वासहस्रमोक्ष्यप्य
विदुषामप्राप्यत्वात् । अतिके च तद्वत्त्वाद्भेदुषाम् ॥१५॥

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं प्रसिन्धुं प्रभविष्णुं च ॥१६॥

अविभक्तमिति । अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकम् । भूतेषु
सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतभर्तृ च
भूतानि विभतीति तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले प्रसिन्धुं
प्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णुं च प्रभवन्शीलं यथा रज्ज्वादि सर्पा-

दोर्मध्याकल्पितस्य ॥१६॥

किंच सर्वत्र विद्यमानमपि सन्नोपलभ्यते चेत्, ज्ञेयं तमस्तर्हि । न,
किं तर्हि—

ज्योतिषामपि तज्ज्योनिस्तमसः परमुच्यते ॥

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विद्यितम् ॥१७॥

ज्योतिषामिति । ज्योतिषामादित्वादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्म-
चैतन्यज्योतिरा इदानीं ह्यादित्वादीनि ज्योतीषि वीप्यन्ते, “येन सूर्पेस्तनति
तेजश्चेद्भः” [], “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [श्वे. ६.१४]
इत्यादिभूतिभ्यः । स्मृतेश्चैव ‘यदादित्यगत तेजः’ [गी. १५.१२] इत्यादेः ।
तमसोऽज्ञानात्परमसृष्टमुच्यते । ज्ञानादेर्दुःखपादननुदया प्राप्तावसादस्योत्त-
भनार्थमाह ज्ञानं अमानित्वादि । ज्ञेयं ज्ञेयं यत्तद्व्यवशामात्वादिनोक्तम् । ज्ञान-
गम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सत्ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् ।
तदेतत् त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य निश्चितं विशेषेण स्थितम् ।
तत्रैव हि त्वयं विभाव्यते ॥१७॥

यथोक्ताथोपसहायथोऽयं श्रेयक आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समामत ॥

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोऽपगतौ ॥१८॥

इति क्षेत्रमिति । इत्येवं क्षेत्रं महाभूतदि भूयत, तथा ज्ञानगमा-
नित्वादि सत्कणानार्थदर्शनपरित, ज्ञेयं च ‘ज्ञेयं यत्तद्’ इत्यादि ‘तमसः
परमुच्यते’ इत्येवमतमुक्तं समामतं संज्ञितं । एतावान्तरं हि वेदाभ्यां
गीतार्थश्रोपमहृत्योक्तं । आत्मसम्बन्धदर्शने कोऽर्थिक्रमते इत्युच्यते—मद्भक्तो
ममीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वामुदेवे समर्पितसर्गमात्मानो, यत्तदर्थनि शृणोति
दृशति वा त्वमेव भगवान्वासुदेव इत्येवमहाविशुद्धिर्मद्भक्तः स एतत्प्रथोक
सम्बन्धदर्शनं विहाय, मद्भावाय मम भावो मद्भावाय, परमात्मभावस्तस्मै
मद्भावायोपरयते मोक्षं गच्छति ॥१८॥

तत्र सतमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उच्यन्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेण ।
 'एतन्नानानि भूतानि' [गी. ७.६] इति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयमित्य-
 कथं भूतानामिदमर्थोऽधुनोच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपि ॥

विकारांश्च गुणाञ्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥१९॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पुरुषं चैव ईश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषौ
 उभावप्यनादी विद्धि । न विद्यते आदिर्योस्तौ अनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य
 तन्त्रयोरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वर-
 त्वम् । याम्ना प्रकृतिभ्यामांश्वरो जगदुत्पत्तिरिथितिप्रलयाद्द्वेषु, ते द्वे अनादी
 सत्त्वौ सत्तारस्य कारणम् ॥

न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमास केचिद्व्ययान्ति । तेन हि किल
 ईश्वरस्य कारणत्व सिध्यति । यदि पुन प्रकृतिपुरुषाभेन नित्यौ स्याता तन्त्र-
 तमेव जगत् क्षेत्रस्य जगत कर्तृत्वम् । तदन्व, प्रकृतिप्रकृतिपुरुषयोरुच्यतेरी-
 शितशभावादीश्वरस्यार्नाश्वरत्वप्रसगात् । सत्तारस्य निर्निमित्तत्वं अनिमित्त-
 प्रसगाच्चान्यनर्थक्यप्रसगाद्ब्रह्ममोक्षभावप्रसगाच्च । नित्ये पुनरीश्वरस्य प्रकृ-
 त्यो सर्वमेतदुत्पन्न भवेत् । कथं, विकारांश्च गुणाञ्चैव यन्मत्तान्त्विकारा-
 न्बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियाता गुणश्च पुनरुत्पत्तिसाकारपरिणताविद्धि जानीहि
 प्रकृतिसंभवान्, प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणवृत्तिस्त्रिगुणात्मिका भावा, सा
 समवो येषां विकाराणां गुणानां च तां विकारागुणांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवा-
 न्प्रकृतिपरिणामान् ॥१९॥

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसंभवा —

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतु प्रकृतिरुच्यते ॥

पुरुष सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

कथ्येति । कार्यकरणकर्तृत्वे कार्ये क्षय करणानि तन्स्थानि तयोदश ।
 देहस्थारभस्त्राणि भूतानि पच विषयाश्च प्रकृतिसंभवा विकारा पूर्वाक्ता इह

कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसभन्नाः सुखदुःखमोहात्मनाः करणाश्रय-
त्वात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्कार्यकरण-
कर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणमारभकत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एव-
कार्यकरणकर्तृत्वेन ससारस्य कारणं प्रकृतिः । कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यस्मिन्नपि
पाठे, कार्यं यत्तस्य परिणामस्तत्तस्य कार्यं विज्ञारो विकारि कारणं तयोर्वि-
कारविज्ञारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे इति । अथवा, षोडश विकाराः
कार्यं, सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं, तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां
कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भत्वेनैव । पुरुषश्च ससारस्य कारणं यथा
स्यात्तदुच्यते—पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेतिपर्यायः, सुखदुःखानां भोग्यानां
भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते ॥

कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृति-
पुरुषयोः ससारकारणत्वमुच्यते इति । अत्रोच्यते । कार्यकरणसुखदुःखरूपेण
हेतुपञ्चमना प्रकृते परिणामाभावे, पुरुषस्य च चेतनस्यासति तदुपलब्धत्वे,
कुतः ससारः स्यात् । यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना
परिणतया प्रकृत्या भोग्या पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेन अविद्यारूपः
सयोगः स्यात्, तदा ससारः स्यादिति । अतो यदप्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरण-
कर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च ससारकारणत्वमुक्तं तदुत्तमम् । कः पुनरस्य
ससारो नाम । सुखदुःखभोगः ससारः, पुरुषस्य च सुखदुःखानां सभोक्तृत्वं
ससारित्वमिति ॥२०॥

यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं ससारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किनि-
मित्तमित्युच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि मुंक्ते प्रकृतिज्ञान्गुणान् ॥

कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतौ अविद्यालक्षणाया कार्य-
करणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः, प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतत्,

हि यस्मात्, तस्मात् भुक्ते उपलभते इत्यर्थः । प्रवृत्तिजान्प्रवृत्तितो जातान्
सुखदुःखमोहानाराभिषक्तान्गुणान् सुखो दुःखी मूढः पण्डितोऽहमित्येवम् ।
सत्यामत्यावित्राया सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सग आत्मभावः
ससारस्य स प्रधान कारण जन्मनः, “स यथात्मो भवति तत्तनुर्मजति” [बृ.
४.४.५] इत्यादिश्रुतेः । तदेतदाह—कारण हेतुगुणसगो गुणेषु सगोऽस्य पुरुषस्य
भोक्तुः, मदस्योनिजन्मसु सत्यक्षासत्यक्ष योनयः सदस्योनयस्तासु सदस्योनिषु
जन्मानि मदस्योनिजन्मानि तेषु सदस्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारण गुण-
सगः । अगवा सदस्योनिजन्मसु अस्य ससारस्य कारण गुणसग इति
ससारपदमव्याहार्यम् । सद्योनयो देवादियोनयः, असद्योनयः पश्वादियोनयः ।
सामर्थ्यात्सदस्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः ॥

एतदुक्तं भवति— प्रवृत्तिस्थःयाव्या अविद्या, गुणेषु च सगः कामः,
ससारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनायोच्यते । अस्य च निवृत्तिकारण
ज्ञानवैराग्ये ससन्वासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञान पुरस्तादुपन्यस्त
क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्यम् ‘यज्जाल्वाऽमृतमद्भुते’ [गी.१३.१२] इति । उक्तं चा-
न्यायोद्हन अतद्वर्माध्यायेण च ॥२१॥

तस्यैव पुनः साक्षात्निर्देशः क्रियते—

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहोऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

उपद्रष्टेति । उपद्रष्टा समीपस्थः सन्द्रष्टा स्वदमव्यावृत्तः । यद्यत्किञ्चिज-
मानेषु यत्तन्मव्यावृत्तेषु तटस्थोऽन्योऽन्यव्यावृत्ते यथावित्राकुशलं त्र्यतिव्यजमान-
व्यापारगुणद्रोपाणाभीक्षिता, तद्वरनार्यकरणव्यापारेष्वव्यावृत्तोऽन्यो तद्विलक्ष-
णस्तेषां कार्यरक्षणानां सव्यापारणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देह-
चक्षुर्मनेषुद्रव्यात्मानो द्रष्टारः, तेषां बाह्यो द्रष्टा देहः, तत आरम्यातरतमश्च
प्रत्यक्समीपे आत्मा द्रष्टा । यतः परोऽन्तरतमो नास्ति द्रष्टा सोऽतिदाय-
सामीप्येन द्रष्टृशब्दुपद्रष्टा स्यात् । यत्रोपद्रष्टृवद्वा सर्वविद्योकरणादुपद्रष्टा ।

अनुमन्ता च, अनुभोदनमनुमननं कुर्वन् तत्किंशाम् परितोषः तन्वर्तोऽनुमन्ता च । अथवा अनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तियु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूले विभाव्यते तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वयापारेण तस्माद्धिगतः कश्चादिपि न निवारयतोत्यनुमन्ता । भर्ता भरणं नाम देहोद्वेयमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मशरणार्थेन निमित्तभूतेन चैतन्याभावात्तान् यन्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ता आत्मैत्युच्यते । भोक्ता, अम्युष्णवधिन्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वाविषयविषयाश्चैतन्यात्मप्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्ते इति भोक्ता आत्मा उच्यते । महेश्वरः, सर्वात्मत्वात्स्वतंत्रत्वाच्च महान् ईश्वरश्चेति महेश्वरः । परमात्मा, देहादीनां बुद्धयतानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्म । सोऽतः परमात्मा इत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः भूमी । ब्रह्मो अस्मिन्देहे पुरुषः परोऽव्यक्तान् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्वः परमात्मन्युदाहृतः' [गी.१५.१७] इति यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रज्ञो यो मां शिष्टिः' [गी.१३.२] इत्युच्यन्तो ध्यात्वा योपतंहृतश्च । २२॥

तमेत यथोक्तलक्षणमात्मान—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

य एवमिति । य एव यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादहमेति प्रकृतिं च यथोक्तमविद्यालक्षणां गुणैः स्वधिकारैः सह निरर्तितमभावमापादितां विद्यया, सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे देहान्तरण नाभिजायते नैत्यप्रते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः । अपिशाब्दात्किमुच्यते स्ववृत्तम्यो न जायते इत्यभिप्रायः ॥

ननु यद्यपि जनोत्पत्त्यन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः, तथापि प्राग्जानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणामुत्तरकालभावितां च, यानि चातिशान्तानेकजन्मकृतानि तेषां च, फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति, स्युस्त्रीणि जन्मानि कृत्वा विप्रगाशो

हि न युक्त इति, यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मना कर्मणाम् । न च
 कर्मणा विशेषोऽवगम्यते । तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जमान्या-
 रभेरन् महतानि वा सर्गोपेक्ष जन्मारभेरन् । अन्यथा कृताविनाशो मति
 मन्त्रानाश्वासप्रसंग शास्त्रानर्थक्य च रथात् । इत्यत इदमयुक्तमुक्त 'न स
 मूयोऽभिजायते' इति । न । "धीयन्ते चास्य कर्माणि" [मुडक २ ० ८],
 "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मु. ३.२ ९], "तस्य तावदेव चिर" [छ. ६.
 १४.२], "ईषीणात्पुत्रसर्वकर्माणि प्रदूयन्ते" [छा. ५.२४.३] इत्यादिश्रुति-
 शनेभ्य उक्ता विदुः सर्वकर्मदाह । इहापि चोक्तो 'वयैषामि' [गी ४.३७]
 इत्यादिना सर्वकर्मदाहः कथ्यते च । उपपत्तेश्च भविष्यानामहेशरीज
 नेमिभिनानि हि कर्माणि जमान्तराकुरमारमन्ते । इहापि च साहकाराभिसर्धानि
 कर्माणि फलरभक्काणि नेतराणि इति तत्र तत्र भगवतोऽयम् । "श्रीजान्य-
 म्युपपत्तयानि न रोहन्ति यथा पुन । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सपयते
 पुन" [मभा द्वा ११.२७, यन. १९९.२०७] इति च ॥ अन्तु ताव-
 द्जानोत्पत्त्युत्तरफलकृताना कर्मणा ज्ञानेन दाहो ज्ञानसहभावित्वात् । न हि
 जन्मानि ज्ञानोत्पत्ते प्राक्कृताना कर्मणा जर्तानच महताना च दाहा युक्त ।
 न, 'सर्वकर्माणि' इति विशेषात् । ज्ञानोत्तरफलभावित्वामेव सब्रह्मणामित
 चेत् । न, मत्रोच्य कारणात्पुनरस्ते । यत्तुन - यथा वर्तमानजन्मारभक्काणि
 कर्माणि न धायन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव तत्रापि ज्ञाने, तथा जनार-पकल-
 नामपि कर्मणा धयो न युक्त - इति, तदस्त् । कथं, तेषां मुक्तप्रवृत्त
 फल वात् । यथा पूर्वं लभ्यवेधाय मुक्त इपुर्धनुयो लभ्यवेधोत्तरफलभार-
 योऽप्याव्यतनेनैव निरतते एव शरीररमक कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने
 निवृत्तेऽपि आसस्तरवेगसथात्पूर्वप्रवृत्ते एव । स एव इषु प्रवृत्तिनिमि-
 त्तानारब्धवेगस्य अमुक्तो धनुषि प्रत्युक्तोऽप्युत्सहिते, तथा जनारब्धकलानि
 कर्माणि स्वाभयस्थान्येन ज्ञानेन निर्बीजकियन्ते इति, पतितेऽस्मिन्निद्रच्छरीरे
 'न स मूयोऽभिजायते' इति युक्तमेतन्नमित्ति सिद्धम् ॥२३॥

यावत्सजायते किञ्चित्सत्त्वं स्यात्परजंगमम् ॥
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

यावदिति । यावत्परिचलितजायते समुपपत्ते मध्य वन्दु, किमविशेषेण
 नेत्याह स्यात्परजंगम स्यात्पर जंगम च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तजायते इत्येव विद्धि
 जानीहि हे भरतर्षभ ॥

कः पुनरस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः । न तावद्रूपेण घटस्या-
 वयससंश्लेषद्वारकः सप्तविदोः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य समवर्ति आकाश-
 वक्षिरस्यवत्वात् । नापि समनायत्वक्षणः तदुदत्तशोरित क्षेत्रेनयोः इत्ये-
 तद्व्याप्यकारणभावानभ्युपगमादिति उच्यते, क्षेत्रक्षेत्रज्ञोर्विपरिवेषिणोर्भिन्न-
 रभाषयोर्द्वैतवत्त्वमन्वाश्लेषणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपविवेकाभावनिर-
 धनो रञ्जुपुत्रिस्तीक्ष्णो नदीवेकमान्नाभाज्जद्व्याशेषितस्पर्शजनादिसंयोगश्च ।
 सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्यामानलक्षणः । यथाशास्त्रे क्षेत्र-
 क्षेत्रज्ञसंश्लेषणभेदपरिचयनपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्वेनात् मुक्ताश्च ईर्ष्याका यथोक्त-
 लक्षण क्षेत्रज्ञ प्रविभक्त्य 'न मननामदुच्यते' [गी.१३.१२] इत्यनेन निर-
 स्तमसंज्ञाविशिष्टो जेष ब्रह्म रूपेण यः पश्यति, क्षेत्र च मायानिर्मितहरित-
 स्वप्रदृष्टवस्तुगर्भवेनगरादिनत् असदेन सदिवावभासने इत्येव निमित्तविज्ञानो
 यः, सत्य यथोक्तसम्यग्दर्शनाविरोधात्प्रमथ्यति मिथ्याज्ञानम् । तस्य जन्महे-
 तोरपगमात् 'य एव वेत्ति पुत्र्य प्रकृतिं च गुणैः सह' [गी.१३.२३] इत्य-
 नेन 'विद्वान्भूयो नाभिजायते' इति यदुक्तं तदुपरप्रमुक्तम् ॥२६॥

'न स भूयोऽभिजायते' [गी.१३.२३] इति संप्रत्यक्षनिर्णयकमविद्या-
 दिमकाराज्ञानेऽस्तिद्वारेण जन्मभाष उक्तः । जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः । अतस्तस्मात् अविद्याया निरर्त्तिकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि
 पुनः शब्दान्तरेणोच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥

विन्दत्यरस्यविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

सममिति । सम निर्विशेष तिष्ठन्त स्थितिं कुर्वन्त, क सर्वेषु मूलेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु, क परमेश्वर देहैन्द्रियमनोबुद्धयव्यक्तात्मनोऽपेश्व परमेश्वर त सर्वेषु भूतेषु मम तिष्ठन्तम् । तानि विदिनाष्टि विनश्यत्स्त्विति, त च परमेश्वरमाविनश्यन्तमिति, भूतानां परमेश्वरस्य चात्यतथैकलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं, सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूल, जन्मोत्तरभाविनोऽप्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ताः । विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारो भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्ति । अतः अन्यभावविकाराभावानुपादेन पूर्वभाविन सर्वे भावविकारा प्रीतिभिन्ना भवन्ति सहकार्ये । तस्मात्सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यतमेव परमेश्वरस्य सिद्ध निर्विशेषत्वमेकत्व च । य एव यथोक्त परमेश्वर पश्यति स पश्यति ॥

ननु सर्वाऽपि लोकाः पश्यन्ति, किं विशेषणेनेति । सत्यं पश्यति, किन्तु विपरीतं पश्यति । अतो विदिनाष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिरनेक चद्र पश्यति, तमपेश्वरैकचद्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति, तथैवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिन्यो विदिष्यते स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्ताऽपि न पश्यन्ति, विपरीतदर्शित्वादेनेकचद्रदर्शिवदित्यर्थं ॥२७॥

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिं कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥

सममिति । समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतया अवस्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोत्तरलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन्किं, न हिनस्ति हिमां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मानम् । ततस्तद्विद्वान्नायाति परां प्रकृष्य गतिं मोक्षाख्याम् ॥

ननु नैव कश्चित्प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति । कथमुच्यतेऽप्राप्तं 'न

आज्ञाय आत्मतस्नेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावौ आत्म-
तोऽन्न' इत्येवमादिप्रकारैर्विस्तार यदा पश्याते, ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति
तदा तस्मिन्काले इत्यर्थः ॥३०॥

एकस्यात्मन सर्वदेहात्मन्वे तद्गोपसंघे प्राप्ते इदमुच्यते—

अनादित्वाभिर्गुणत्वात्परमात्मायमज्यय' ॥

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥

अनादित्वादिति । अनादित्वाद्नादेर्भावोऽनादित्य, आदि नाग्न, तज्य्य
नास्ति तदनादि । यदि आदिमत्तस्नेनात्मना ज्येति, अय त्वनादित्वाभिर्गुणव्यय
इति कृत्वा न ज्येति । तथा निर्गुणत्वात् । सगुणो हि गुणव्ययात् ज्येति,
अय तु निर्गुणत्वात् ज्येति इति परमात्मायमज्ययो, नास्ति व्यया विद्यते
इत्यव्यय । यत एवमत शरीरस्थोऽपि शरीरेवात्मन उपन्यर्धभरतीति
शरीरस्थ उच्यते तथापि न करोति, तद्व्ययत्वादेव तज्येन न लिप्यते ।
यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यते, अप त्वकर्ता अतो न फलन लिप्यते
इत्यर्थः ॥

क पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च' यदि तावदन्य परमात्मनो दर्श
करोति लिप्यते च, तत इदमनुपपन्नमुन क्षेत्रज्ञैर्भरैकत्वं 'क्षेत्रज्ञ चापि मा
विद्धि' [गी.१३.२] इत्यादि । अय नास्तीभ्यस्तदशा दहा, न करोति
लिप्यते च, इति वाच्य, पर्ये वा नास्तीति सर्वथा दुर्भेदेव दुर्वाच्य च्छेति
भगवत्प्रोक्तमौपनिषद दर्शन परित्यज्य वैशेषिकै माग्याहंतसैद्धंश्च । तथाय
परिहाये भगवता स्वनेत्येत्त 'समावस्तु प्रवर्तते' [गी.१.१६] इति ।
अविशामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यते इति व्यवहारो भवति, न तु पर
मार्थेन एकस्मिन्परमात्मनि तदज्ञेन । अत एतस्मिन्परमार्थमाग्यदर्शनेन स्थितानां
ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्रजकानां तिरस्कृताविश्राव्यरहाणामां कर्माधिकारो
नास्तीति तत्र तत्र दर्शित भगवता ॥३१॥

किमिव न करोति न लिप्यते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्याद्वाकाङ्गं नोपलिप्यते ॥

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

यथेति । यथा सर्वगत व्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाङ्गं नोपलिप्यते न भव्यते, सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

किञ्च—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३३॥

यथेति । यथा प्रकाशयत्यनभसयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः रवि-
ताऽऽदित्यः, तथा तद्वन्महाभूतादि भूयत क्षेत्रमेकः संप्रकाशयति । कः
क्षेत्री परमात्मेत्वर्भः । रविदृष्टान्तोऽद्यात्मन उभयाथोऽपि भवति रविप्रसर्व-
क्षेत्रेभ्येक आत्मा अल्परश्मेति ॥३३॥

ममस्ताभ्यायाथोपसहाराथोऽयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रजयोरेवमंतरं जानन्नक्षुपा ॥

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया वैशामिक्या भाष्ययोगे
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
प्रकृतिपुरुषविशेषयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥३३॥

क्षेत्रक्षेत्रजेति । क्षेत्रक्षेत्रजयोरेवमन्तरं एव यथाप्रदर्शितप्रसङ्गेण
अंतरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं जानन्नक्षुपा शास्त्राचार्यप्रसादोपदेशजनितमात्म-
प्रत्ययिकं जानन्नक्षुः तेन जानन्नक्षुपा, भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिवि-
धात्क्षुपा अध्वत्तात्वात् तस्यां भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभायगमनं च ये विदुर्यान्ति,
यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म, न पुनर्देहमावृत्ते इत्यर्थः ॥३४॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिनाजनाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाददत्तियस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रजयोरेवो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥३३॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वमुत्पन्नमान क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोगादुत्पन्नते इत्युक्तम् । तत्कथमिति तत्र दर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादिरध्याय आरभ्यते । अथवा ईश्वरपरतत्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगन्कारणत्वं, न तु साख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थम् । प्रकृति-स्थत्व गुणेषु च सगः ससारकारणमित्युक्तम् । कस्मिन्गुणे कथं सगः, के वा गुणाः, कथं वा ते वध्नन्तीति, गुणेष्वथ मोक्षणं कथं स्यात्, मुक्तस्य च लक्षणं यत्तद्व्य, इत्येवमर्थं च भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

परं भूय इति । परं ज्ञान इति व्यग्रहितेन सन्धः । भूय पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेष्वमकृद्गुणमपि प्रवक्ष्यामि । तत्र परं परवन्तुविषयत्वान् । किं तन्, ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तमं उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति न अमानित्वादीनां, किं तर्हि यथादिज्ञेयवस्तुधिसंज्ञाणामिति । तानि न मोक्षाय इदं तु मोक्षाय, इति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तीति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञान्वा प्राप्य मुनयः सत्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षान्वा इतोऽस्माद्देहनधनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥१॥

अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिरुक्त्वं दर्शयति—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

इदमिति । इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य, ज्ञानसाधनमनुशोध्येत्येतन्, मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः न तु समानधर्मता साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्गीतागान्धे । फलशब्दाय स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्गेऽपि मृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते, प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नापद्यन्ते न व्यथन्तीत्यर्थः ॥२॥

धेनवेवजसयोग ईदृशः मृतारणमित्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भे दधाम्यहम् ॥

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

ममैति । मम स्वभूता मर्त्या माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतियोंनिः
सर्वभूतानां कारणम् । सर्वतोयथो महत्त्वाद्भ्रूणाच्च राविजातानां, महद्भ्रूतेति
योनिरेव विद्मते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनौ गर्भे हिरण्यगर्भस्य जन्मनो
वीज सर्वभूतजन्मकारणं वीजं दधामि निधिषामि धेनवेवजसप्रकृतियस्यसति मर्त्या-
श्वरोऽहं, अविद्यासमसमीपाधिस्वरूपानुविधापिन धेनज धेनेण सयोजयामीत्यर्थः ।
संभवः उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण तन्मन्मार्गमाधानाद्भवति
हे भारत ॥३॥

सर्वयोनियु क्रीन्तेषु मूर्तेषु, सभरन्ति याः ॥

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं वीजप्रदं पिता ॥४॥

मर्त्योनिर्विहित । देवपितृमनुष्यपशुनगादिसर्गोनिषु क्रीन्तेषु, मूर्तेषु
देहसंस्थानलक्षणां मूर्धेनाभाववना मूर्तेषुः सभरन्ते याः, नामा मूर्तीनां ब्रह्म
महत्सर्वोत्पत्तय योनिः कारणं ब्रह्मीश्वरं वीजप्रदो समन्धानस्य कर्ता पिता ॥४॥

ते गुणा यथं यजन्तीत्युच्यन्ते—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिर्मभवा ॥

तिदधन्ति महाप्र हो देहं देहितमत्र्ययम् ॥५॥

सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येतामानो, गुणा इति पारिभाषिकः
शब्दो, न रूपादिषु द्रव्यश्रिताः गुणाः । न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र
विवक्षितम् । नस्मात् गुणा इत्यनित्यरत्नज्ञाः ध्वजं प्राप्ते अविद्यात्मकत्वा-
त्त्वेषु निरञ्जनीयम् । तन्मात्प्राप्त्यात्मानं प्रातिलभन्ते इति निरञ्जनीयु-
च्यन्ते । ते च प्रकृतिमयका भगवन्मायासमज्ञा निरञ्जनीयव हे महाबाहो,
महान्तौ समर्थतरो जात्रानुप्रलसी वाहू यन्व य महासहूः, हे महासहो, देहे
शरीरे देहेन देहान्तमव्यय, अव्ययत्वं चोक्तं 'अनादित्वात्' [गी. १२. २१]

इत्यादिश्लोमन । ननु 'देहा न लिप्यते' [गी १३ ३१] इत्युक्त, तत्स्य
 'मिह 'निरध्नाति' इत्यन्यथोच्यत, पारेहृतमस्माभि इवगच्छेन निरध्न
 'तीवेति ॥५॥

तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावत् लक्षणमुच्यते—

तत्र सत्त्व निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥

सुखसगेन बध्नाति ज्ञानसगेन चानघ ॥५॥

तत्र सत्त्वमिति । निर्मलत्वात्प्रकाशकमणिरिव प्रकाशक अनामय
 निरपद्रव सत्त्व तन्निरध्नाति । कथं सुखसगेन सत्त्वनामान विषयभूतस्य
 सुखस्य विषयविषयानामन सत्त्वनापादन सत्त्वैव सुखे सत्त्वमिति । सैव अविद्या ।
 न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति । इच्छादि च धृत्यत भक्त्यैव विषयस्य
 धर्म इत्युक्त भगवता । अत अविषयैव स्वकीयधर्मभूतज्ञ विषयविषय
 विवकलक्षणया जन्मामभूते सुखे सजयताव, आसक्तमिव कराति, असग
 सत्त्वमिव करोत, अनामिन सुखममिव । तथा ज्ञानसगेन च । चानमिति
 सुखसाहचर्यात्सत्त्वस्यैव विषयस्य अत करणस्य धर्मा, नामन, आस-
 धर्मत्वे सगानुपपत्तौपानुपपत्तेश्च । सुखे इव जानाटी सगो मन्तयो हेऽन
 थाव्यसन ॥६॥

रजो रागात्मक विद्धि तृष्णाऽऽसगसमुद्भवम् ॥

तन्निरध्नाति कौन्तेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥७॥

रज इति । रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मक रजनाद्रागा रैरि
 कादिवत् रागात्मक विद्धि जानीहि । तृष्णासगसमुद्भव तृष्णा अप्राप्ताभिलाष ,
 आसग प्राप्ते विषये मनस प्रीतिलक्षण सत्त्वैव, तृष्णाऽऽसगयो
 समुद्भव तृष्णाऽऽसगसमुद्भवम् । तन्निरध्नाति तत्र निरध्नाति कौन्तेय
 कर्मसंगेन दृष्टादृष्टेषु कर्मसु सत्त्व तत्परता कर्मसग, तेन निरध्नाति रजो
 देहिनम् । ७॥

तमस्त्वज्ञानज विद्धि मोहन सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तत्रिञ्चत्तानि भारत ॥८॥

तमपि वति । तमस्तवीयो गुण अज्ञानज अज्ञानो ज्ञानमज्ञानज विद्धि मोहन मोहजर अविचेत्तर तत्रदेहिना सत्त्वा देवताम् । प्रमादालस्यनिद्राभि प्रमादश्च आलस्य च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रा तामि प्रमादालस्यनिद्राभि-
तत्तमो निरुत्तानि भारत ॥८॥

पुनर्गुणाना व्यापार सत्त्वते उच्यते—

सत्त्व सुप्ते सजयति रज कर्मणि भारत ॥

ज्ञानमायुत्य तु तम प्रमादे सजयत्युत ॥९॥

सत्त्वमिति । सत्त्व सुप्ते सजयति सत्त्वेप्रयति, रज कर्मणि हे भारत सजयतीति अनुयतते । ज्ञान सत्त्वप्रत विवेक आवृत्त्याच्छाय तु तम स्वेन जावरणात्मना प्रमादे सजयत्युत प्रमादे नाम प्रातफन्याकरणम् ॥९॥

उक्त वार्ये कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्व भवति भारत ॥

रज सत्त्वं तमश्चैव तम सत्त्व रजस्तथा ॥१०॥

रजस्तम इति । रजस्तमश्च उभाप्यभिभूय सत्त्व भवत्युद्भवति वर्धते यदा, तदा त्वगतमक सत्त्वं रजस्तमं ज्ञानसुखात्प्रारभते हे भारत । तथा रजोगुण सत्त्व तमश्चैव उभाप्यभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म कृष्यादि स्वप्नारम्भते । तमआल्यो गुण सत्त्व रजश्च उभाप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानावरणादि स्वप्नारम्भते ॥१०॥

यदा ये गुण उद्भूतौ भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्युच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ॥

ज्ञान यदा तदा विद्याद्विवृद्ध सत्त्वमित्युत ॥११॥

सर्वद्वारमिति । सर्वद्वारेषु, आत्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि, तेषु सर्वद्वारेषु अंत करणस्य बुद्धेर्ज्ञेति प्रकाशो देहेऽस्मिन् उपजायते । तदेव ज्ञानम् । यदेव प्रकाशो ज्ञानस्य उपजायते, तदा

ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥११॥

रजस उद्भूतस्येद चिह्नम्—

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ॥

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥

लोभ इति । लोभः परद्रव्यादिन्ना, प्रवृत्तिः प्रवर्तन सामान्यचेष्टा, आरंभः, कर्म्य, कर्मणाम् । अशमोऽनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वमामान्यवस्तुकिपसा कृष्णा, रजसे गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥१२॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविद्येरो, अत्यतमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः, तन्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविद्येरो भूदतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥१३॥

मरणद्वारेणापि यत्नं प्राप्यते तद्यपि मंगरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—

यदा सत्ये प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥

तदोत्तमविशं लोकानमलान्प्रतिपश्यते ॥१४॥

यदेति । यदा सत्ये प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपश्यते देहभृत्त्वात्मा, तदोत्तमविशं महदादित्यविशमित्येतत् । एतेऽज्ञानमन्थन्मलरहितान्प्रतिपश्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥१४॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥

तथा प्रलीनस्त्वमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

रजसीनि । रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसंगिषु कर्मसंगिषुनेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्भवे प्रलीनो भूतस्त्वमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पक्षादियोनिषु जायते ॥१५॥

प्रतीतलोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते—

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥

रजसस्तु फल दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

कर्मण इति । कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः, आहुः सिद्धाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फल दुःखं रजसस्य कर्मण इत्यर्थः । यमौघिकारात्मकमपि दुःखमेव कारणानुष्वाद्याजसमेत । तथा अज्ञानं तम-
सरतामसस्य कर्मणो जघर्मस्य पूर्ववत् ॥१६॥

किञ्च गुणेषु भवति—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

सत्त्वादिति । सत्त्वाल्लब्धात्मनालजायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ
एव च । प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥१७॥

किञ्च—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसा ॥१८॥

ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलैकादिवृत्तगन्ते सत्त्वस्था सत्त्व-
गुणवृत्तस्था । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येभ्यः गन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था
जघन्यध्वार्सा गुणश्च जघन्यगुणस्तमः तस्य वृत्तं निद्रात्प्रादि तारेमन्दिपता जघ-
न्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पद्मादिवृत्तगन्ते तामसाः ॥१८॥

पुरुषस्य प्रकृतिरथत्वक्पेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुख-
दुःखभोग्यात्मकेषु—सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मि— इत्येवस्यो यः सगः तत्कारण
पुरुषस्य सदस्योनिजन्मप्राप्तिरक्षणस्य ससारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं
तदिदं 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः' [गी.१४.५५] इत्यत
आगच्छ, गुणस्वरूप, गुणवृत्त, रजवृत्तेन च गुणानां बंधत्वं, गुणवृत्तनिबद्धस्य
च पुरुषस्य वा गतिः, इत्येतत्पर्यं मिथ्याज्ञानमूलं बंधकारणं विस्तरेणोक्त्वा,

अबुना मम्यदशेनान्मौक्षो वक्तव्य इत्यत आह भगवान्--

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ॥

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

नान्यामिति । नान्यं कार्यरक्षणविरथाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमर्थं यदा द्रष्टुं विद्वान्स्मृतानुपश्यति, गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणा कर्तारः इत्येव पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाभिभूतं वेत्ति, मद्भाव मम भाव म द्रष्टुं अधिगच्छति ॥१९॥

कथमधिगच्छतीत्युच्यते--

गुणानेतानतीत्य श्रीन्देही देहसमुद्भवान् ॥

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

गुणानिति । गुणानेतान्यथोक्तान् अतीत्य जीवन्नेवातिप्रम्य मायोपाधि मृतान् श्रीन् देही देहसमुद्भवान्देहेत्यतिरीजमृतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्ममृत्युजरादुःखानि तैर्जावन्नेन विमुक्तः सन्विद्वानमृतमश्नुते । एव मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥२०॥

जावन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुते इति प्रश्नरीजं प्रतिवच्य अर्जुन उवाच--

अर्जुन उवाच ।

कैलिगौर्खीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥

किमाचारः कथं चैनांखीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥

कैलिगौरिति । कैलिगौर्भद्रः श्रीनेतान्व्याग्यात्तान्गुणानतीतोऽतिशान्तो भवति प्रभो । किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः । कथं चेन च प्रश्नरेण एतान् श्रीन्गुणानतिवर्तते अतीत्य वर्तते ॥२१॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतचोपायं चार्जुनेन पृष्टोऽस्मिन्श्लोके प्रभद्रयार्थं प्रतिवचनं भगवान् उवाच--

श्रीभगवानुवाच ।

यत्तावत्सैर्लिंगैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु—

‘प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव’ ॥

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काश्रति ॥२२॥

प्रकाशमिति । प्रकाशं च सत्त्वस्यै प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यं इत्येतानि । न , द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सन्ध्याभिसयभावेन उद्भूतानि । मम तामस प्रत्ययो जातस्तेनाह मूढः, तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखा-
लिप्ता तेनाह रजसा प्रवृत्तितः प्रचलितः स्वरूपात्, वष्ट मम वर्तते योऽथ मत्स्वरूपवन्धनात् ब्रह्म, तथा साधिनो गुणः प्रकाशत्वात् मा विदेन्निव-
मापादयन्सुप्ते च सजयन्बध्नाति इति तानि द्वेष्ट्यसम्पद्यदित्येन । तदेव गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सत्त्वादि-
कार्याण्यात्मानं प्रति प्रकाशं निवृत्तानि काश्रति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि नापतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्षं लिंगं, किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वा-
दात्मनिशयमेवैतच्छ्रवणम् । न हि स्वात्मनिशयं द्वेषमाकांक्षा वा परः पश्यति ॥२२॥

अधेदानीं ‘गुणातीतः किमाचारः’ इति प्रश्नस्य प्रतिकचनमाह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचारयते ॥

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेगते ॥२३॥

उदासीनवदिति । उदासीनवत् यथोदासीनो न कस्यचिन्पथं भजते, तथाय गुणातीतत्वोपायमार्गोऽव्यभिक्त आसीन आत्मवित् गुणैर्यं सन्धासी न विचारयते विवेकदर्शनायस्यातः । तदेतत्स्फुटीकरोति— गुणाः कार्यकरण-
नियमानारपरिणता अन्योन्यास्मिन्वर्तन्ते इति योऽवतिष्ठति । उदासीनवदा-
स्यस्मैपदप्रयोगः । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम् । नेगते न चलति,
स्वरूपादन्ध एव भवतीत्यर्थः ॥२३॥

किंच—

ममदुःखमुग्नः स्वस्थः समलोष्टाश्मर्कांचनः ॥

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

समदुःखेति । समदुःखसुखः समे दुःखतुल्ये यस्य स समदुःखसुखः, स्वस्थः स्वे आत्मानि स्थित. प्रसन्नः, समलोष्टात्मकाचनो लोष्ट चात्मा च काचन च समानि यस्य स समलोष्टात्मकाचनः, तुल्यप्रियाप्रियः प्रिय च अप्रिय च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः, धीरो धीमान्, तुल्यनिंदात्मसंस्तुति निंदा च आत्मसंस्तुतिश्च निंदात्मसंस्तुती, तुल्ये निंदात्मसंस्तुती यस्य यते. स तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

किंच—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥

सर्वारंभपरित्यागी गुणातीत. स उच्यते ॥२५॥

मानेति । मानापमानयोस्तुल्य. समो निर्विकारः, तुल्यो मित्रारि-पक्षयोः, यद्यप्युदात्तानां भवन्ति केचित्स्वामिप्रायेण तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारंभपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारम्भने इत्यारम्भा. सर्वानारम्भान्यरित्यनु शीलमस्येति सर्वारंभपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यग्न्यर्थः । गुणातीत स उच्यते ॥२५॥

‘उदात्तानवत्’ इत्यादि ‘गुणातीत. स उच्यते’ इत्येतदतन्तुन यावदन्तसाध्यं तावत्स्वामिनः. अनुष्ठेयं गुणातीतव्याधनं मुमुक्षो. स्थिरी-मृतं तु स्वसर्वेषु सत् गुणातीतस्य यतेर्लक्षणं भरतीति । अधुना ‘रुचं च औन्गुणानतिर्गते’ [गी.१४.२१] इति प्रथमस्य प्रतिपन्नमाह—

मां च योऽयमिचारेण भक्तियोगेन मेवते ॥

स गुणान्समतीत्यैताम्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

मामिति । मां चिधर नारायण सर्वभूतहृदयाभित यो यति कर्म वा अव्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगेन भजनं भक्तिः मेव योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते, स गुणान्समतीत्यैतान्यभोक्तान् ब्रह्मभूयाय,

भजनं भूयो, ब्रह्मभूषाय ब्रह्मभजनाय मोक्षाय कल्पते समर्थं भवतीत्यर्थं ॥२६॥
 कुत एतादित्युच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रका साहेताया वैशाखिका भीष्मपर्वणि
 श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

ब्रह्मण इति । ब्रह्मण परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाह, प्राप्तिष्ठत्यास्मि
 न्निति प्रतिष्ठा, अहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मण ? अनृतस्याविनाशिनोऽ-
 व्ययस्याविकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्म
 प्राप्यस्य सुखस्य अनिरूपस्यैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभावस्य
 परमानन्दरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा, सम्पन्नानेन परमात्मतया
 निश्चीयते । तदेतत् 'ब्रह्मभूषाय कल्पते' [गी १४ २६] इत्युक्तम् । यथा
 चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठत प्रवर्तते, सा शक्तिर्वल्ले
 याह, शक्तिशक्तिमतोरनन्दत्वादित्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मण्यव्यवत्वात्
 विष्णुकं ब्रह्म, तस्य ब्रह्मणो निर्दिष्टरूपकोऽहमेव नान्य प्रतिष्ठा आश्रयः ।
 चिदिशिष्यस्य अमृतम्यामरणधर्मस्य अव्ययस्य व्ययगहितस्य । किञ्च शाश्वतस्य
 च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्कलणस्य सुखस्य चानिर्गम्यैकान्तिकस्य एक-
 न्तनियतस्य च 'प्रतिष्ठा' इति वर्तते ॥२७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राज्ज्याचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशीष्यस्य
 श्रीमच्छंकरभगवतः कृपे श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

अथ पंचदशोऽध्यायः ।

यस्मात् मदीन कर्मिणा कर्मफल जनिना च ज्ञानफलं, अतो भक्तियोगेन मा ये सेवन्ते ते मत्प्रसादाज्ज्ञानप्राप्तिमेव गुणातीता मोक्ष गच्छन्ति । किमु यत्तव्यमात्मनस्तत्त्वमेव सम्यग्विज्ञानन्त इत्यतो भगवान् अर्जुनेनावृष्टोऽपि आत्मनस्तत्त्व विवक्षुरुवाच— उर्ध्वमूलमित्यादिना । तत्र तावत् वृत्तरूपककल्पनया धैरान्यहेतोः सत्सारस्वरूप वर्णयति, विरक्तस्य हि सत्सारद्रव्यतत्त्वज्ञानेऽविहारो, नान्यस्येति—

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमथ शास्त्रमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वमूलं कालतः शुभमत्वात्कारणत्वाश्रित्यत्वान्महत्त्वाद्येन, उच्यते ब्रह्म अव्यक्त मायाशक्तिमत्, तन्मूलमस्येति सोऽयं सत्सारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुनेश्च— “ऊर्ध्वमूलेऽवाकशासः एषोऽश्वत्थः सनातनः” [कठ.६.१] इति । पुराणे च— “अयत्तमूलप्रभयस्तरस्यैवानुग्रहेच्छ्रितः । बुद्धिस्त्रयमयश्चैव इन्द्रियातरनेटारः ॥ महाभूतविशागरश्च विगये पत्रवास्तथा । धर्माधर्ममुपुत्रश्च सुग्रहुःपरफलोदयः ॥ आजीव्य. सर्वमूलानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्ममेव चैव ब्रह्माचरति निव्यशः ॥ एतच्छ्रित्वा च मित्वा च शनेन परमाग्निना । ततश्चात्तरति प्राप्य तरमात्रायते पुनः” [मभा.अश्व. ४७.१२-१५] इत्यादि । तमूर्ध्वमूलं सत्सारं मायामयं वृक्षमथःशास्त्रं महद्दत्तकारणमायादयः शास्त्रा इवास्याधो भवतीति सोऽयमथ.शास्त्रस्तमथ.शास्त्रं, न श्रोऽपि स्थिता इत्यश्वत्थस्तं क्षणप्रभवतिनमश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति अव्ययं सत्सारमायायाः अनादिमूलप्रवृत्तत्वात् सोऽयं सत्सारवृक्षोऽव्ययो अनाद्यन्तदेहादिसत्तानाश्रयो हि सुप्रसिद्धः, तमव्ययम् । तस्यैव सत्सारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणं छेदासि यस्य पर्णानि छेदासि छादनात् नृग्यजु सामत्तशानि यस्य सत्सारवृक्षस्य पर्णानि पर्णाभीच । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि

पणानि, तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्थं, धर्माधर्मतद्देवुफलप्रदर्शनार्थ-
त्वात् । यथाव्याख्यात संसारवृक्ष समूल यस्त वेद स वेदवित् वेदार्थविदि-
त्यर्थः । नहि समूलात् संसारवृक्षादरमाप्त्रेयोऽन्योऽणुमात्रेऽप्यवशिष्टोऽ-
स्त्यतः सर्वज्ञः सर्ववेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्तोति ॥१॥

तस्यैतस्य संसारवृक्षस्यापरा अवयवकल्पनोच्यते—

अधश्चोच्च प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥

अधश्च मूलान्यनुसंततानि

कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके ॥२॥

अधश्चेति । अधो मनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरमूर्ध्वं च यावत् ब्रह्मणः
विश्वसृजो धाम इत्येतदत यथाकर्म यथाश्रुत ज्ञानकर्मफलानि, तस्य वृक्षस्य
शाखा इव शाखा. प्रसृताः प्रगताः, गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः
प्रवृद्धाः स्थूलसूक्ष्म उपादानभूतैः, विषयप्रवाला विषया. शब्दादय. प्र-
वाला इव देहादिकर्मफलैः शाखान्यः अङ्गुरीभवन्तीव, तेन विषयप्र-
वालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलमुपादान कारण पूर्वमुक्तम् ।
अधेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवीर्यसनाः मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि
अवान्तरमाधीनि तान्यधश्च देहाद्यपेक्षया मूलान्वनुसंततान्यनुसन्ति कर्मा-
नुबंधीनि कर्म धर्माधर्मलक्षण अनुबंधः पश्चाद्वाची, यैरामुद्भूतमनुद्भवति
तानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके विशेषतः । अत्र हि मनुष्याणां कर्माधि-
कारः प्राविष्टः ॥२॥

यस्त्वय वर्णितः संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते ।

नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥

अधत्यमेनं सुषिरुद्धमूल-

संसर्गक्षेत्रे हृदये चित्त्वा ॥३॥

न रूपमिति । न रूपमस्येह यथा उपवर्णितं तथा नैवोपलभ्यते, स्वप्नमरीच्युदकमायागर्भजनगरसमत्वात्, दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इत्यत एव नातो न पर्वतो निष्ठा परिमत्तातिर्था विद्यते । तथा न चादिः, इत आरम्भायं प्रवृत्त इति न केनचिदभ्यते । न च संप्रतिश्च स्थितिर्मध्यं अस्य न केनचिदुपलभ्यते । अभक्ष्यमेनं यथोक्तं सुविरुद्धमूलं सुषु विन्दानि विरोहं गतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तमेन सुविरुद्धमूलं, असगदश्लेण असगः पुत्रावेच्छलैकैरणादिभ्यो व्युत्थानं तेनासगदश्लेण दृढेन परमात्मा-भिमुखानिश्चरददौकृतेन पुनःपुनर्विबेदाभ्यासादमनिदितेन च्छिद्य सनास्वप्न सवीजमुद्धृत्य ॥३॥

ततः पदं तत्परिमार्गितञ्च

यस्मिन्नाता न निवर्तन्ति भूयः ॥

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रमृता पुराणी ॥४॥

तत इति । ततः पश्चात् पदं वैष्णव तत्परिमार्गितञ्च, परिमार्गण-मन्वेरण, ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाव-र्तन्ते भूयः पुनः ससायाव । कथं परिमार्गितत्वमित्याह— तमेव च यः पद-शब्देनोक्तः आत्ममाद्यं मयं पुरुषं प्रपद्ये इत्येव परिमार्गितव्यं तच्छरणतये-त्यर्थः । कोऽमी पुरुष इत्युच्यते यतो यस्मात्पुरुषात्मसारमायावृद्धप्रवृत्ति-प्रमृता निःसृता, ऐंद्रजालिकादिर माया, पुराणी चिरतनी ॥४॥

कथंमृतास्तत्पदं गच्छन्तीत्युच्यते—

निर्मानमोहा जितसंगदोषा

अध्यात्मनिःशया विनिवृत्तकामाः ॥

द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुप्रदुःखसंज्ञै-

गच्छन्त्यमूढाः पदमग्रयं तत् ॥५॥

निर्मानमोहा इति । निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोही ती

निर्गती येभ्यस्तं निर्मानमोहा भानमोहवर्जिताः, जितसगदोषाः सग एव
 दोषः सगदोषो जितः सगदोषो यैस्ते जितसगदोषाः, अथात्मानित्याः
 परमात्मदरूपालोचननित्यास्तपसा विनिवृत्तरूपाः विशेषतो निल्लेनेन
 निवृत्ताः कामा येषां ते विनिवृत्तरूपाः यतयः सव्यामिनो द्वंद्वैः प्रिया-
 प्रियादिभिर्विदुनाः सुगदुःखमत्रैः परित्यक्ता गच्छन्ति अभूदा मोहवर्जिताः
 पदमव्यय तदथोक्तम् ॥२॥

तदेव पद पुनर्विदिश्यते—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥

यद्द्रव्या न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥६॥

न तदिति । तद्भामेति व्यवहितेन धाम्ना संबध्यते । तत् धाम
 तेजोरूपं पद न भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति ।
 तथा न शशाङ्कः चद्रो, न पावको नागिरपि । यद्भाम वैष्णव पद गत्या
 प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादिर्न भासयते, तद्भाम पद परमं मम विष्णोः
 यद्द्रव्या न निवर्तन्ते इत्युक्तम् ॥६॥

ननु सर्वा हि गतिरागव्यन्ता 'सयोगा विप्रयोगान्ता' इति हि प्रावि-
 ङ्गम् । कथमुच्यते तद्भामगताना नास्ति निवृत्तिरिति, शृणु तत्र कारणम्—

ममैवाङ्गो जीवल्लोके जीवभूतः सनातनः ॥

मनःपटान्तीद्रेयाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

ममेति । ममैव परमात्मनः नारायणस्य, अशो भागोऽवयव एरुदेश
 इत्यनर्थान्तर जीवल्लोके जीवानां ल्लोके संसारे जीवभूतो र्गर्वा भोक्ता इति
 प्रसिद्धः सनातनः चिरतनः । यथा जलसूर्यकः सूर्याशो जलनिमित्तापाये
 सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तेनैवात्मना सगच्छत्येवमेव; यथा वा घटाशुष्याग्नि-
 परिच्छिन्नो घटाशरसाः आकाशाशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाश
 प्राप्य न निवर्तते । अतः उपपन्नमुक्तं 'यद्द्रव्या न निवर्तन्ते' [गी.१५.६]
 इति । ननु निरययस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एरुदेशोऽश इति ।

साययवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽवयवविभागात् । नैव तापोऽविद्राप्तोपधि
परिच्छिन्न एकदेशोऽश्च इव कल्पितो यत । दक्षितश्चायमर्थं धेवाप्याये
विस्तरश्च । स च जावो मदशक्त्येन कल्पित कथं मसरत्युक्तामति च
इत्युच्यते- मन पठानाद्रियाणि श्रोत्रादानि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णान्तु
स्यादौ प्रकृतौ स्थितानि, कर्णत्याग्यते ॥७॥

वस्मिन्काले—

शरीरं यद्वाप्नोति यन्चाप्युत्क्रामतीश्वर ॥

गृहीत्वैतानि स्रयाति वायुरीधानिजाशयान् ॥८॥

शरीरमिति । यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामति ईश्वरो देहादिमशानस्यामा
जाव तदा कर्णताति श्लेष्मस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन मरच्यत । यदा
च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरापत्तरमवाप्नोति तदा श्रुत्वैतानि मन पठानाद्रियाणि
स्रयाति सम्पग्याति गच्छति । शिमिनेत्याह वायु परना गध निर जाश
यात्पुपादे ॥८॥

वानि पुनस्तानीति—

श्रोत्र चक्षु स्पर्शन च रसन घ्राणमेव च ॥

अधिप्राय मनश्चाय विद्यानुपसेवते ॥९॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्र चक्षु स्पर्शन च त्वर्गिन्द्रिय रसन घ्राणमेव च
मनश्च पठ प्रचेरुमीन्द्रियेण सह अधिप्राय देहस्थो विन्यान्दाब्जादीनुपसेवत ॥९॥

एव देहगत देहात्—

उत्क्रामन्त स्थित वापि भुजानं क गुणाग्धितम् ॥

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुष ॥१०॥

उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्त देह श्रुवोपात्त परित्यक्त स्थित
वापि देहे तिष्ठन्त भुजान वा शब्दादींश्चोपलभमान गुणाग्धित सुखदुःखमो
हाद्यैरुर्ध्वैरहितमनुगत सयुक्तमित्यर्थ । एवमूनमप्येन अन्वतदर्शनगोचर
प्रात विमूढा दृक्षदृष्टविषयभोगउत्पद्यतेतस्तथा अनेकधा मूढा नानुपश्यन्ति,

अहो वष्ट वर्तते इत्यनुशोचति च भगवान् । ये पुनः प्रमाणजनित-
ज्ञानचक्षुरः ते एन पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥१०॥

यतन्तो योगिनश्चैतं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैन पश्यन्त्यचेतस ॥११॥

यतन्त इति । यतन्त प्रयत्न कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्त एन
प्रकृतमात्मानं पश्यन्ति ज्ञानमहमस्मीत्युपलभते आत्मनि स्वस्या सुद्धौ अव-
स्थितम् । यत तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैः, अकृतात्मानोऽसकृतात्मानस्तपभेदत्रिय-
जयेन च, दुश्चरितादनुपपत्ता, अगान्तदर्शाः, प्रयत्न कुर्वन्तोऽपि नैन पश्यन्त्य-
चेतसोऽविचेतिन ॥११॥

यस्य सर्वस्मावभासरत्नप्यप्यादित्यादिकं ज्योतिर्नावाभासयते, यत्रात्माश्च
मुमुक्षुः पुनः 'ससाराभिमुखा न निर्जन्ते, यस्य च पदस्योपाधिभेदमनु-
विधीयमाना जीवा- पदाकाशादय द्वाशाशस्य- जशा', तस्य पदस्य सर्वात्मत्व
सर्वप्रकारान्पश्य च विषयुश्चतुर्भिः श्लोकैर्विभूतिमशेषमाह भगवान् —

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

यदादियेति । यदादित्यगतमादित्याश्रय, किं तत्तेजो दीप्ति प्रकाशो
जगद्भासयते प्रकाशय पण्डित ममन्त, यच्चन्द्रमसि जगद्भूति तेजोऽवभासर-
वर्तने, यच्चाग्नौ हुतगद्दे, तत्तेजो विद्धि विजानीहि मामक मदीय मम विष्णोस्त-
ज्ज्योतिः । जथा आदित्यगत तेषश्चैतन्यात्मक ज्योतिः, यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ
वर्तते तत्तेजो विद्धि मामक मदीय मम विष्णोस्तज्ज्योतिः ॥

ननु म्याखरेषु जगमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मन ज्योतिः । तत्र
कथमिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि । नैव दोषः, सत्त्वाधिक्यादाविस्तर-
रूपपरत्वे । आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्त्वप्रकाशमत्यन्तमास्वर अतस्तत्रैव आ-
विस्तर ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, न तु तत्रैव तदाधिक्यमिति । यथा हि लोके
जुल्येऽपि मुगसत्स्थाने न माष्टकुड्यादौ मुखमाधिर्भवति, आदशादौ तु स्वच्छे

स्वच्छतरे च तारतम्येनाविर्भवति तद्वत् ॥१२॥

किंच—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥

पुण्यामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

गामिति । गा पृथिर्वामाविश्य ऋषिभ्य धारयामि भूतानि जगदहमो-
जसा बलेन, यहल कामगगविवर्जितमैश्वर रूप जगद्विधारणाय पृथिव्या
आविष्ट येन गुर्वा पृथिवी नाथः पतति न विदीर्यते च । तथा च भद्रवर्णः—
“येन शौरुमा पृथिवी च दृढा” [ते.स.४.१.८] इति, “म दाधार पृथिवीम्”
[ते.स.४.१.८] इत्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चणचरणि
धारयामीति युक्तमुत्तम् । किंच पृथिव्या जाता ओषधीः सर्वाः श्रीद्वियजात्राः
पुण्यामि पुष्टिमर्ता. रसस्वादुमतीक्ष्व करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः-
सन् रसात्मको रसस्वभावः । सर्वरसानामाकरः सोमः, म हि सर्वा ओषधीः
स्वात्मरसानुप्रवेशयन् पुण्याति ॥१३॥

किंच—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

अहमिति । अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्मुक्त्वा “अयमग्निर्वैश्वानरो
योऽयमन्नं पुरुरे देनेदमन्नं पश्यते” [बृ.५.९] इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः
सन्प्राणिना प्राणरता देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्या
समायुक्तः सयुक्तः पचामि पाके करोमि अन्नं अशनं चतुर्विधं चतुष्पदारं
भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेक्ष्यं च । भोन्न वैश्वानरोऽग्निः, भोज्यमन्नं सोमः, तदे-
तदुभयमग्नीषोमौ सर्वे इति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥१४॥

किंच—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

सर्वस्येति । सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् इति बुद्धौ सति विष्ट । अतो मत्त ज्ञात्मानं सर्वप्राणिना स्मृतिज्ञाने तद्रूपोद्देहने अपगमनं च । वेद्यो यथा पुण्यकर्मणा पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवत, तथा पापकर्मणा पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरुद्देहनं च नशयनमपगमनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः । वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसंप्रदायवृत्तित्यर्थः । वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

भगवत ईश्वरस्य नारायणात्म्यस्य निमित्तसत्त्वेन उक्त्वा विशिष्टोपाधि कृत्वा 'यदादित्यगत तेन' [गी.१५.१०] इत्यादिना । अथाधुना तस्यैव धराधरोपाधिप्रतिभन्तया निम्नोपाधिस्थस्य कर्मण्यस्य स्वरूपनिर्दिधारणाय उच्यते । तत्र सर्वमेव अतीतानागतान्यायार्थज्ञानं त्रिधा राशीकृत्या —

द्राविमौ पुरुषौ लोके धरश्चाक्षर एव च ॥

धरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

द्राविमिति । द्राविमौ प्रथमाशीकृतौ पुरुषाधि-बु-व्येने लोके मसारे । धरश्च धरतीति भरो विनाशीति एवो राशिः, अपरः पुण्योऽक्षरस्तद्विपर्ययो, भगवतो मायाशक्तिः, अक्षरस्यैव पुराण्योऽपत्तिर्भूतः अनेनमसारिजतुनाम-कर्मादित्तदक्षराधरः अक्षरः पुरुष उच्यते । कौंती पुरुषाद्विवाह स्वयमेव भगवान्—धरः सर्वाणि भूतानि एवमस्तं त्रिकारकतमिन्वयः । कृत्स्नः कृत्स्नो राशी राशिर्द्राविमौ । अथवा कृत्स्नः माया यचना जिह्वना बुटिलतेति पर्याया, अनेनमायावचनादिप्रकारेण स्थितः कृत्स्नः, मसारोऽज्ञानत्याग धरतीत्यक्षर उच्यते ॥१६॥

आम्ना धराधराभ्या अन्यो निलक्षणः धराधरोपाधिद्वयोपेणारपृष्टोः निलगुडबुडमुनस्वभावः —

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यत्र्यय ईश्वरः ॥१७॥

उत्तम इति । उत्तम उत्कृष्टतम. पुरुषस्त्वन्योऽत्यतविलक्षण आभ्या,
परमात्मेति, परमश्रामौ देहाद्यावत्कृता मभ्यः, आत्मा च सर्वभूताना प्रत्य-
क्चेतनः, इत्यत. परमा मेत्युदाहृत उक्तो वेदात्तेषु । स एव विशेष्यते यो
लोकत्रयं भूर्भुवःस्वरात्प्य स्वकीयया चैतन्यबलनाम्न्या आविश्य प्रविश्य रिभोर्ते
स्वरूपसद्भावमात्रेण रिभर्ति धारयति, अन्ययो नास्य व्ययो विद्यते इत्यत्रयः ।
कः, ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणः इत्यत्र शील. ॥१७॥

यथाव्याख्यातम्येश्वरस्य पुरोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धम् । तस्य नामनि-
र्वचनप्रसिद्धया अर्थस्य नाज्ञो दर्शयन् निरुतिशयोऽहमीश्वर इत्यात्मान दर्श-
यति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

यस्मादिति । यस्मात्परमतीतोऽह सत्सारमायावृक्षमश्रत्यात्परमति-
श्रन्तोऽहमक्षरादपि क्षरमायावृक्षराजभूतादपि चोत्तमः उत्कृष्टतम. ऊर्ध्व-
तमो वा, अतः ताभ्या क्षराभ्यामुत्तमत्वादिस्मि लोके वेदे च प्रथितः
प्राच्यत. । पुरुषोत्तम इत्येवं मा भक्तजना विदुः । कण्ठ. कात्यादिषु च
इद नाम निवृणन्ति, पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगृह्यन्ति ॥१८॥

अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

य इति । यो मामीश्वर यथोक्तप्रितोषणमेव यथोक्तेन प्रकारेण भ्रम-
-मूढः समोहवर्जितः सन् जानात्येवमहमस्मीति पुरुषोत्तम, स सर्वविद्वत्सर्व-
-रमना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थ भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मतया
हे भारत ॥१९॥

आस्मिन्नप्याये भगवत्तत्परान मोक्षफलमुक्त्वा अथेदानीं तस्तीति—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुचं मयाऽनन ॥

एतन् बुद्ध्या बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमहाभारते शतमाहस्रया सहिताया वैशाखिक्या भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
पुरोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

इतीति । इत्येतन् गुह्यतमं गोप्यतमं अन्यतरहस्यमित्येतत् । किं
तत् ? शास्त्रम् । यद्यपि गीताख्य ममस्त शास्त्रमुच्यते, तथापि अयमेवाध्याय
इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नप्याये
सामानेनोक्तं न केवलं गीताशास्त्रार्थ एव, किंतु सर्वश्च वेदार्थः इह परि-
समाप्तः । 'वस्तु वेद स वेदवित्' [गी.१५.१], 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः'
[गी.१५.१५] इति चोक्तम् । इदमुक्तं कथितं मया हेऽननवापय । एत-
च्छास्त्रं यथाऽऽगितार्थं बुद्ध्या बुद्धिमान्स्याद्भवेदान्यथा, कृतकृत्यश्च भारत, कृतं
कृत्यं कर्तव्यं येन स कृतकृत्यो, विशिष्टजन्मप्रवृत्तेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं त-
त्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेदित्यर्थः । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते
कस्यचिदित्यभिप्रायः । 'सर्वं कर्माणि त्वं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' [गी.
४.३२] इति चोक्तम् । "एतादृक् जन्मजातस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
प्रार्थितः कर्मण्यो हि द्विजो भवति नान्यथा" [मनु.१२.९३], इति च
मानव वचनम् । यत एतत्परमार्थतत्त्व मन्तः श्रुतवानसि, अतः कृतार्थस्य
भारतेति ॥२०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजसञ्चार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमन्ऽननभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पुरोत्तमयोगो नाम पञ्च-
दशोऽध्यायः ॥१५॥

भिजातस्येत्यर्थः ॥४॥

अनयोः सपदोः कार्यमुच्यते—

द्वैवी संपद्धिमोक्षाय निरंधायासुरी मता ॥

मा शुचः सपद् दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥५॥

दंशीति । दैवी सत्या सा विमोक्षाय सत्तारभनात् । निरंधाय नियतो बधो निरंधः तदर्थमासुरी सपन्मताभिप्रेता । तथा राभसां च । तत्रैवमुक्तेऽ-
र्जुनस्यान्तर्गतं भाव 'किमहमासुरसपत्न्युत्तं किंया दैवसपत्न्युत्तं' इत्येवमाले-
चनारूपमाल्याह भगवान्—मा शुचः शोक मा कर्षीः, सपद् दैवीमभिजातोऽ-
स्यभित्य जातोऽसि, भाविकल्याणस्त्वमसीत्यथां, हे पांडव ॥५॥

द्वौ भूतसर्गा लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥

द्वैवो विस्तरदाः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

द्वाविति । द्वौ द्विसव्यासौ भूतसर्गा भूताना मनुष्याणा सर्गा सृष्टं
भूतसर्गा मृज्येने इति सर्गा भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसपद्द्वययुतानि द्वौ
भूतसर्गावित्युच्येने "द्वया इ वै प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च" [वृ.१.३.१] इति
श्रुतेः । लोकेऽस्मिन्सप्तरे इत्यर्थं सर्गा द्वैत्रिण्योपपत्तेः । यै तौ भूत-
सर्गावित्युच्येने प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरनुवादे
प्रयोजनमाह दैवो भूतसर्गाः 'अभय सत्त्वमशुद्धिः' [गी.१६.१] इत्यादिना
विस्तरसो विस्तरप्रकारे प्रोक्तं कथितो, न त्वामुरो विस्तरदाः, अतस्त-
द्वरिवर्जनार्थमासुर पार्थ मे मम वचनादुच्यमान विस्तरदाः शृण्वरधारय ॥६॥

जा अज्यायपरिखमात्तेरसुरी सपत्त्राणिविशेषणत्वने प्रदश्यते प्रत्यक्ष-
करणेन च शक्यते तस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरार्यसाधने कर्तव्ये प्रवृ-
त्तिरता, निवृत्तिं च एतदिपरिता यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिरता

च, जना आसुग न विदुर्न जानन्ते । न केवल प्रशुचिनिवृत्ता एव ते न विदुः, न शौच नापि चाचारे न सत्य तेषु विद्यते । अशौचा अनाचारा मायाविनः अनृतगादिनो हासुराः ॥७॥

किंच—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुरुम् ॥८॥

असत्यमिति । असत्य यथा वयमनृतयायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्य, अप्रतिष्ठं च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा अतोऽप्रतिष्ठं च, इति ते आसुग जना जगदाहुः, अनीश्वरं न च धर्माधर्मसंयुक्तोऽस्य शासितेश्वरो विद्यते इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किंच अपरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः त्रिपुण्ययोग-रन्ध्रे-न्यमयोग-जगत्सर्वं संभूतम् । किमन्यन्कर्महेतुरुकं कामहेतुरुमेव कामहेतुरुम् । किमन्यन्नगतं कारणं ? न किंचिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिरुद्धशिरियम् ॥८॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मनोऽल्पबुद्धयः ॥

प्रमदन्त्युद्रप्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्यामित्येव नष्टात्मानो नष्टरभावा विभ्रष्ट-परलोक्षधना अल्पबुद्धयो विषयगिण्या जन्धेय बुद्धियया तेऽल्पबुद्धयः प्रमदन्त्युद्रप्रकर्माणः कूर्कमाणो हिंसात्मकाः । धयाय जगतं प्रमदन्तीति सत्यं । जगतोऽहिताः शयन इत्यर्थः ॥९॥

ते च—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दममानमदान्विताः ॥

मोहाद्गुह्यैः प्राहाण्यप्रवर्तन्तेऽशुचिप्रता ॥१०॥

काममिति । कामनिष्ठाविशेषमाश्रित्वावष्टभ्य दुष्पूरमहाकष्टपूरण-प्रमानमदान्विता दमश्च मानश्च मदश्च दममानमदास्तैरान्विता दममान-दान्विता मोहादविनेकतो एहात्वोपादाय असद्माहानशुभानिश्चयान्प्रवर्तन्ते

ल्लेके अशुचिप्रता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचिप्रताः ॥१०॥

किंच—

चित्तमपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥१४॥

चित्तमिति । चित्तमपरिमेया च, न परिमातुं शक्यते यस्याश्रिताया इयत्ता सा अपरिमेया तामपरिमेयां प्रलयान्ता मरणान्तामुपाश्रिताः, सदा चित्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमा, कम्यन्ते इति कामाः विरयाः शब्दादयस्तदुपभोगपरमाः, अर्थमेव परमः पुरुषार्थो य. कामोपभोग इत्येव-निश्चितात्मान, एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधभयरायणाः ॥

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

आशापाशेति । आशापाशशतैः अशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशतैः बद्धा निशचिता. सन्त. सर्वत आहृयमाणाः, कामक्रोधभयरायणाः कामक्रोधौ परमयत्न पर आश्रयो येषां ते कामक्रोधभयरायणाः, ईहन्ते चिद्यन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रशेषजनाय न धर्मार्थं, अर्थमचयानर्थप्रचयान् अयायेन पर-स्वापहरणादिनेत्यर्थः ॥१२॥

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तादृमपि मे भविष्यति पुनर्थेनप ॥१३॥

इदमिति । इदं द्रव्यमप्येदानीं मया लब्ध, इदमन्यत्प्राप्त्ये मनोरथ मनस्तुष्टिकर, इदं चास्तीदमपि मे भविष्यत्यागामिनि कृत्स्नरे पुनर्थेन तेनाह धनी विख्यातो भविष्यामि इति ॥१३॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं वरवान्मुखी ॥१४॥

असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः शत्रुः, हनिष्ये

चापरानन्यान्वराकानपि किमेते करिष्यान्ति तपस्विनः, सर्वथापि नास्ति मत्तुल्यः । ईश्वरोऽहमह भोगी । सर्वप्रसारेण च सिद्धोऽह सपत्रः पुत्रैः पौत्रैर्नप्तृभिः, न केवलं मानुषोऽहं बल्यान्सुराी चाहमेव, अन्ये तु मृमि-
भारयावतीर्णाः ॥१४॥

आह्वयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥

यस्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

आह्वय इति । आह्वयो धनेन, अभिजनवान्सप्तपुरुष श्रोत्रियत्मादि-
सपत्र, तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित् । कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया । किंच
यस्ये यागेनाप्यन्वानभिभविष्यामि दास्यामि नदादिभ्यो, मोदिष्ये हर्षं चाति-
शय प्राप्स्यामि, इत्येव अज्ञानविमोहिता अज्ञानेन विमोहिता विविधमरिचैक-
भावमापन्नाः ॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृता ॥

प्रसक्ता कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अनेनेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उत्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विधि भ्रान्ता
अनेकचित्तविभ्रान्ता, मोहजालसमावृता मोहाऽग्निवेशोऽज्ञान तदेव जालमिव
आवरणात्मकरूपात्, तेन समावृताः, प्रसक्ता कामभोगेषु तत्रैव निरङ्गणाः
सन्त तेनोपचितकरूपाः पतन्ति नरकेऽशुचौ रैतरण्यादौ ॥१६॥

आत्मसंभारिताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दमेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

आत्मेति । आत्मसंभारिताः सर्वगुणविशिष्टया आत्मनैव संभारिता
आत्मसंभारिता न माधुभिः, स्तब्धा अप्रणतात्मानो, धनमानमदान्विता
धननिमित्तो मानो मदश्च ताभ्या धनमानमदाभ्यामन्विताः । यजन्ते नामयज्ञैः
नाममायैर्यज्ञैस्ते दमेन धर्मयज्ञितया अविधिपूर्वकं विधिविहितानेति नृत्यन्त-
रहितम् ॥१७॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संग्रिता ॥

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयका ॥१८॥

अहमिति । अहकारमहकरणमहक्वरो, पिचमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्म-
-यप्यारोपितै विंशष्टमात्मानमहमिति, मन्यते सोऽह्मसोऽविद्यागव्य वष्ट
तम, सर्वदोषाणा मूल सर्वानर्थप्रवृत्तीना च तम् । तथा बल पराभिभव-
निमित्त कामरागादित, दप्यं दप्यं नाम वस्योद्भवे धर्ममतिव्रमति सोऽयम-
त करणाश्रयो दोषविशेष, वाम श्रयादिविरय, श्रोधमनिश्रविरय, एना-
नन्याश्च महतो दोषान् संश्रिता । किंच ते मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे पर-
देहेषु च तद्गृहिकर्मस्त्रानिमृत मां प्रद्विपन्तो, मच्छसनातिवर्तित्य प्रद्वेषस्त
कुर्वन्तोऽभ्यसूयका समागंस्थाना गुणेष्वसहमाना ॥१८॥

तानह द्विपत क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजन्मशुभानामसुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

तानहामति । तानह सर्वान्स्वमागंप्रतिरक्षभूतान्ताधुद्रोषिणो द्विपतश्च
मा क्रूरान्संसारेषु अनेकनरकमसरणमार्गेषु नराधमान् अधर्मदोषयत्वात्क्षि-
पामि प्रक्षिपामि अत्र सततमशुभानशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्म
प्रायासु व्याप्तिसिद्धादियोनिषु, विपामीत्यनेन सपथ ॥१९॥

आसुरी योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव वान्तेय ततो यान्त्यधमा गतिम् ॥२०॥

आसुरीमिति । आसुरा योनिमापन्ना प्रतिरजा मूढा अविनेकिन-
जन्मान् जन्मनि प्रतिजन्म तमोयद्बुद्धस्येव योनिषु जायमाना अथो गच्छन्तो
मूढा मामाश्वरमप्राप्य अनासायैव हे नान्तेय, ततस्तस्मादपि यान्त्यधमा निवृ-
ष्टतमा गतिम् । मामप्राप्यैवेति न मत्प्राप्तौ काचिद्व्यादाकास्ति, अतो मच्छि-
ष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थ ॥२०॥

सर्वम्या आसुर्या सपद सऽपोऽयमुच्यते, यस्मिन्निविधे सर्व आसुर-
सपद्वेदोऽनलोऽप्यतर्भवति, यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यन्मूल सर्व-
स्यानर्थस्य, तदेतदुच्यते—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

त्रिविधमिति । त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ती इदं द्वारं नाशनमात्मनः यत् द्वारं प्रविशन्नेव नश्यत्यात्मा, कस्मैचित्पुण्यार्थोपयोग्यो न भवतीत्येतत्, अत उच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति । किं तत् ? कामः क्रोधस्तथा लोभः । तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् । यत एतत् द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्रयमेतत् त्यजेत् ॥२१॥

त्यागस्त्वितरियम्—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्तता याति परां गतिम् ॥२२॥

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुनियति । किं ? आत्मनः श्रेयः । यत्प्रतिपदः पूर्वं नाश्रुचर तदपगमश्चरति । ततस्तदाचरणायति परां गतिं मोक्षमपीति ॥२२॥

सर्वस्यैतस्य आसुरसपत्निरिबर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं वारणं, शास्त्रप्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथा । अत —

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परा गतिम् ॥२३॥

य इति । यः शास्त्रविधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिरोधात्पुण्य उत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्, न स सिद्धिं पुण्यार्थयोग्यतामवाप्नोति । नाप्यस्मिंहोत्रे सुखं, नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥२३॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमहामारते शतसाहस्र्या सहिताया वैयासिक्या भीष्मर्षवाणि

श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्र प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायाम् । अतो ज्ञात्वा बुद्ध्या शास्त्रविधानोक्तं, विधिर्विधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवंलक्षणं, तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत्कुरुमिदार्हसि । इहेति कर्माधिकारमूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥२४॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिनाजकान्धार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

‘तस्माच्छास्त्र प्रमाणं ते’ [गी.१६.२४] इति भगवद्वाक्यालम्ब-
प्रभवीजः अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते भद्रयान्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहां रजस्तमः ॥१॥

ये इति । ये केचिदविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं भ्रुतिस्मृति-
शास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति भद्रयान्विताः भद्रया
आरितस्यबुद्ध्या अन्विताः सयुक्ताः सन्तः, भ्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा क्वचि-
च्छास्त्रविधिमपश्यन्तो बृहद्ब्रह्मवहारदर्शनादेव भद्रधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति
ते इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते भद्रयान्विताः’ इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः
क्वचिच्छास्त्रविधिमपश्यन्त एव तमुत्सृज्य अयथाविधि देवादीन्पूजयन्ति ते
इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते’ इति न परिगृह्यन्ते । कस्मान् ? भद्रया-
न्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किञ्चिच्छास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्य
अभद्रधानतया तादृहितायां देवादिपूजायां भद्रया अन्विताः प्रवर्तन्ते इति न

शक्य कल्पयितुं यस्मात्, तस्मात्पूर्वात्ता एव 'ये शास्त्राग्निमुन्तुज्य यजते
भद्रयान्विता' इत्यत्र पृथग्नै । तेषामेवभूतानां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो
रजस्तम, किं सत्त्व निष्ठा अवरथान, आहोस्त्रिद्रज, अथ या तम इति ।
एतदुक्तं भवति— या तेषां देवादिविषया पूजा, सा किं सात्त्विकी, आहोस्त्रि-
द्राजसी, उत वामसीति ॥१॥

सामान्याविषयोऽयं प्रश्नो नापविभज्य प्रतियन्वनमर्हतीति—श्रीभगवानु-
वाच—

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिना सा स्वभावजा ॥

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ता शृणु ॥२॥

त्रिविधेति । त्रिविधा त्रिप्रकारा भवन्ति श्रद्धा, यस्यां निष्ठायां त्व
वृच्छसि, देहिना सा स्वभावजा । जमान्तरुतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽ-
भिव्यक्तं स्वभाव उच्यते, ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्मुक्ता
देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्मुक्ता वध्वरपञ्चादिविषया, तामसी तमो-
निर्मुक्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषया, एष त्रिविधा । तामच्यमाना श्रद्धा शृणु
अवधारय ॥२॥

सैव त्रिविधा भवति—

सत्त्वानुल्पा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धं स एव स ॥३॥

सत्त्वानुल्पेति । सत्त्वानुल्पा त्रिदिग्दशरूपेतात्तत्करणानुल्पा स-
र्वस्य प्राणिजगतस्य श्रद्धा भवति भारत । यत्रेव तत किं स्यादित्युच्यते,
श्रद्धामयं श्रद्धाप्रायोऽयं पुरुष सतारी जीव । कथं यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा
यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धं स एव तच्छ्रद्धानुल्प एव स जीव ॥३॥

ततश्च कार्येण लिगेन देवादपूजया सत्त्वादिनिष्ठा अनुभवेत्याह—

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षासि राजसा ॥

प्रेतान्भूतगणाश्चान्ये यजन्ते तामसा जना ॥४॥

यजन्ते इति । यजन्ते पूजयन्ति सारिका सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षासि राजसा, प्रेतान्भूतगणाश्च सतमातृमार्दाश्चान्ये यजन्ते तामसा जना ॥४॥

एव कार्यतो निर्घोता सत्त्वादिनिष्ठा शास्त्रविध्युत्सर्गे । तत्र कश्चि-
देव सहस्रेषु देवज्ञादिपर सत्त्वनिष्ठो भवति, गहन्येन तु रजोनिष्ठास्तमो-
निष्ठाश्चैव प्राणिनो भवति । कथम्—

अशास्त्रविहित घोरं तप्यन्ते ये तपो जना ॥

दमाहकारसंयुक्ता कामरागदलान्विता ॥५॥

अशास्त्रविहितमिति । अशास्त्रविहित न शास्त्रविहितशास्त्रविहित
घोर पीडाकर प्राणिनामात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्भययति य जनस्ते च
दमाहकारसंयुक्ता दमश्चाहकारश्च दमाहकारौ ताभ्या संयुक्ता दमाहकारस-
युक्ता, कामरागदलान्विता कामश्च रागश्च भामरागौ तद्वन्त बल कामराग
बल तेनाविता कामरागदलान्विता ॥५॥

कर्शयन्त शरीरस्थ भूतप्राणमचेतस ॥

मा चैवान्त शरीरस्थ तान्निद्रासुरनिश्चयान् ॥६॥

कर्शयन्त इति । कर्शयन्त कृशीकुर्वन्त शरीरस्थ भूतप्राण कर्णस
मुदायमचेतसोऽविवेकेनो मा चैव तस्मै बुद्धिहासिमूत अत शरीरस्थ ना
रायण कर्शयन्ता, मदनुदासनाकरणमेव मत्कर्शनं, तान्विद्वेषासुरनिश्चयान्
आसुरो निश्चयो येषां ते आसुरनिश्चया तान्परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेश ॥६॥

आहाराणां च रस्यग्निधादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाश्रम सारिका
राजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनामहं क्रियते रस्यग्निधादिध्वाहारविशेषेणात्मन
प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सत्त्विकत्वं राजसत्वं तामसत्वं च बुद्ध्या रजस्तमो-
लिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपादानार्थम् । तथा यज्ञादी-
नामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधव्यप्रतिपादन इह 'राजसतामसान्बुद्ध्या कथ

सु नाम परित्यजेत्, सात्त्विकानेवानुतिष्ठेत्' इत्येवमपि आह—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं वृणु ॥७॥

आहार इति । आहारस्तपि सर्वस्य भोक्तुः प्राणिनः त्रिविधो भवति प्रिय इष्टः, तथा यज्ञः, तथा तपः, तथा दानम् । तेषामाहारदीनां भेद-
मिमं वक्ष्यमाणं वृणु ॥७॥

आयुःसत्त्वनलारोग्यसुखप्रतीतिविवर्धना ॥

रस्याः क्षिप्र्याः स्थिरा ह्यत्र आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

आयुरेति । आयुश्च सत्त्वं च यत्नं च आरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च
आयुःसत्त्वनलारोग्यसुखप्रतीत्यः तासां विवर्धना आयुःसत्त्वनलारोग्यसुखप्रती-
तिवर्धनाः, ते च रस्या रसोपेताः, क्षिप्र्याः क्षिप्र्यस्तः, स्थिराभिरनल-
स्थापेनो देहे, ह्या हृद्यप्रिया, आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकरसैः ॥८॥

कङ्कम्लदग्नाद्युण्णवीक्षणरूपविदाहिनः ॥

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदा ॥९॥

कङ्कम्लदग्नाद्युण्णवीक्षणरूपविदाहिनः इत्यत्र अतिशब्दः
कङ्कादिषु सर्वत्र योऽप्योऽतिक्रमतितीक्ष्ण इत्येवम् । ते च आहारा राजसस्येष्टा,
दुःखशोकामयप्रदा दुःखं च शोकं च आमयं च प्रवृत्तंतीति दुःखशोका-
मयप्रदाः ॥९॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥

उच्छिष्टमपि चामेष्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

यातयाममिति । यातयामं मदपक्व, निर्नीयस्य गतरसेनोक्तत्वात् ।
गतरसं रसविपुक्तं, पूति दुर्गन्धं, पर्युषितं च परं सद्राज्यनरितं च यत्,
उच्छिष्टमपि च मुतशिष्टमपि, अमेध्यमयगर्हं, भोजनमीदृशं तामस-
प्रियम् ॥१०॥

अपेक्षनीं यज्ञत्रिविधं उच्यते—

अफलाकाशिभिर्ब्रह्मो विधिदृष्टो य इज्यते ॥

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

अकल्येत । अफलाकाशिमिरफलाकार्थिभिर्ब्रह्मो विधिदृष्टः शास्त्रचोद-
नादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते, यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्यतनमेव कार्य-
मिति मनः समाधाय, नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य, स
सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥११॥

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैत्र यन् ॥

इज्यते भरतश्रेष्ठ सं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

अभिसंधायेति । अभिसंधायोदित्य फलं दंभार्थमपि चैत्र यदिज्यते,
भरतश्रेष्ठ त यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

विप्रिहीनममृशान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ॥

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

विप्रिहीनमिति । विप्रिहीन यथाचोदितविरयितम्, अमृशान्नं ब्राह्म-
णेभ्यो न सृष्टं न दत्तमत्र यस्मिन्यज्ञे सोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नम्, मंत्रहीनं मन्त्र-
स्वरतो वर्णतो वा वियुक्तं मंत्रहीनम्, अदक्षिणमुन्नदक्षिणारहितं, श्रद्धा-
विरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति ॥१३॥

अधेदानीं तपस्त्रिविधं उच्यते—

देव द्विजगुरुप्राणपूजनं शौचमार्जवम् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च प्राणाश्च देवद्विजगुरुप्राणाः । तेषां
पूजनं देवद्विजगुरुप्राणपूजनं, शौचं, आर्जवमनुत्वं, ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीर-
निर्वर्त्यं शरीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्मादिभिः साध्यं शरीर-
तप उच्यते । 'पचैते तस्य हेतवः' [गी.१८.१५] इति हि वक्ष्यति ॥१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियाहितं च यत् ॥

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकर प्राणिनामदुःखकर वाक्य सत्य प्रियहित
 च यद्विवाहिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरवादिभिर्धर्मैर्गन्धर्व्य विशेषते । विशेष-
 यथाधर्मसमुच्चयार्थः चशब्दः । परप्रत्ययार्थं प्रयुक्तद्वय वाक्यस्य सत्यप्रिय-
 हितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यं विभिर्गा हीनता स्यादिति, न तद्वा-
 ङ्मय ततः । तथा सत्यवाक्यस्यैतरेणामन्यतमेन द्वाभ्यं विभिर्गा विहीनताया
 न वाङ्मयतपस्यम् । तथा प्रियवाक्यस्यैतरेणामन्यतमेन द्वाभ्यां विभिर्गा
 विहीनस्य न वाङ्मयतपस्यम् । तथा हितवाक्यस्यैतरेणामन्यतमेन द्वाभ्यां
 विभिर्गा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्यम् । किं पुनस्ततः ? यत्सत्य वाक्यमनु-
 द्वेगकर प्रिय हित च, तत् तपो वाङ्मयम् । यथा 'शान्तो भव वसु,
 स्वाप्याय योग चानुविष्ट, तथा ते भेषो भविष्यति' इति । शान्त्याप्याभ्यसन
 चैव यथाविधि वाङ्मय तप उच्यते ॥१५॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥

भावसंशुद्धिरित्येतत्तमो मानसमुच्यते ॥१६॥

मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रशान्तिः, स्वच्छतापादनं प्रसादः,
 सौम्यत्वं यत्मौनस्यमाहुः मुग्धादिप्रसादादिशार्थोन्नेया अतःकरणस्य श्रुतिः,
 मौनं वाक्संप्रमोदपि मनःसपमपृथक् भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनः-
 सयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्यरूप आत्म
 विनिग्रहो, आग्निरस्यैव मनसः सयमो मौनमिति विशेषः । भावसंशुद्धिः
 परैर्व्यवहारकालेऽपि मायावि न भावसंशुद्धिः । इत्येतत्तमो मानसमुच्यते ॥१६॥

यथोक्तं काविकं वाचिह मानसं च तपस्तप नैः मत्सादिभेदेन रूप
 निर्विधं भवतीत्युच्यते—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नैः ॥

अफलाकांक्षिभिर्भुक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

भङ्गयेते । भङ्गया आसितस्तुभङ्गया परया पश्यता तप्तमनुष्ठितं तप-
 स्तत्रकृतं त्रिविधं विप्रकारं साधियानं नैरनुष्ठानाभिरकथ्यतास्त्रिभिः फला-

कांधारहितैः युक्तैः समाहृतैः यदीदृशं तपस्तत्सात्त्विकं सत्तानिर्वृत्तं परिचक्षते
कथयन्ति शिष्टाः ॥१७॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ॥

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥१८॥

सत्कारेति । सत्कारः साधुकारः, साधुरय तपस्वी ब्राह्मण इत्येवमर्थं,
मानो मानन प्रत्युत्थानाभिवादनदिस्तदर्थं, पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशायितृत्वा-
दिस्तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं, दंभेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं
कथितं राजसं चल कादाचित्कफल्त्वेन अधुवम् ॥१८॥

मूढप्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

मूढेति । मूढप्राहेणाविवेकनिश्चयेनात्मनः पीडया यत् क्रियते तपः
परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥१९॥

इदानीं दानत्रैविध्य उच्यते—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

दातव्यमिति । दातव्यमित्येव मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे
प्रत्युपकारसमर्थाय, समर्थोपापि निरपेक्षं दीयते, देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ, काले
संत्रान्त्यादौ, पात्रे च पङ्कगविद्वेदपारग इत्यादौ, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥

दीयते च परिच्छिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

यत्त्विति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्युपरिध्वत्ति-
त्येवमर्थं, फलं वास्य दानस्य मे भवित्यत्यदृष्टमिति, तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च
परिच्छिष्टं वैदस्युक्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अदेशेति । अदेशसमले अदेशे अपुण्ये देशे म्लेच्छशुच्यादिसर्काणैः, अनाले पुण्यहेतुत्वेनाप्रख्याते सत्रान्त्यादिकेशेऽग्रहिते, अपानेभ्यश्च मूर्धतस्कृत-दिम्बी, देशादिसप्तौ चा असत्कृत प्रियवचनगदप्रक्षालनपूजादिरहित अवगत पात्रपरिमप्युक्त च यदानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यसदानतपःप्रभृतीनां साङ्गण्यहरणायायमुपदेश उच्यते—

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत ॥

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

ॐ इति । ॐ तत्सत् इत्येव निर्देशो, निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः, त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चित्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्धि । ब्राह्मणा-स्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वगिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥२३॥

तस्मात् ॐ इत्युदाहृत्य यसदानतपःक्रिया ॥

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

तस्मादिति । तस्मात् ॐ इत्युदाहृत्योच्चार्य यसदानतप क्रिया यज्ञादि स्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ता शास्त्रचोदिता सतत सर्वदा ब्रह्मवा-दिना ब्रह्मपदनशीलानाम् ॥२४॥

तदित्यनभिस्तथाय फलं यक्षतप क्रिया ॥

दानक्रियाश्च त्रिविधाः क्रियन्ते मोक्षकारिणिः ॥२५॥

तदिति । तदित्यनभिस्तथाय तदिति ब्रह्मभित्तानसमुच्चार्यानभिस्तथाय च यज्ञादिकर्मणः पठ यसतप क्रिया यज्ञक्रियाश्च तप क्रियाश्च यसतप क्रिया दानक्रियाश्च त्रिविधाः धेनुहेरण्यप्रदानादिल्लणाः त्रियते निर्दिश्यन्ते मोक्ष-कारिणिभिमोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥२५॥

ॐ तच्छब्दयोगिनियोग उक्तः । अथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः कथ्यते—

सद्भवे साधुभावे च सद्विद्येत्प्रयुच्यते ॥

प्रक्षस्ते कर्माणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

सद्भावे इति । सद्भावे, असत् सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि, तथा साधुभावे च असद्भूतत्वासाधोः सद्भूतता साधुभावस्तास्मिन्साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते अभिधीयते । प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते प्रयुज्यते इत्येतत् ॥२६॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येताभिधीयते ॥२७॥

यज्ञे इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिः, तपसि च या स्थितिः, दाने च या स्थितिः, सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः । कर्म चैव तदर्थीयं यज्ञदान-तपोर्थीयं अथवा यज्ञाभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयं ईश्वरार्थीयं मित्वेतत् । सदित्येताभिधीयते । तदेतद्यज्ञदानतपश्चादिकर्मासात्त्रिकं विगुणमपि अदापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुण सात्त्रिकं समाहितं भवति ॥२७॥

तत्र च सर्वं श्रद्धाप्रधानतया सर्वं सारायतं यस्मात्समात्—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

इति श्रीमद्भागवते शतसाहस्रं साहेताया वैशासिक्या भाग्यपर्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मसिद्धान्त्या योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अश्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥२७॥

अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं, अश्रद्धया दत्तं च ब्राह्मणेभ्यः, अश्रद्धया तप्तं तपस्येन, तथा अश्रद्धयैव कृतं यस्तुतेनमस्करादि, तत्सर्वं मसदित्युच्यते, मत्प्राप्तिसाधनमार्गशब्दात्पार्थ । न च तदङ्गत्वात्समापि प्रेक्ष्य पण्यं, नो अर्थाहार्यं, साधुभिर्नैदित्येतादिति ॥२८॥

इति श्रीमत्परमहंसरीवाजनाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवत् कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये अश्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥२७॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

मरुस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य संश्रुते वेदाभ्यो
वतः इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सद्यु ह्यनीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽ-
स्मिन्नध्यायेऽभगम्यते । अर्जुनस्तु सन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभु-
त्सुरुवाच—

अर्जुन उवाच ।

सन्यासस्य महानाहो तत्प्रमिच्छामि वेदितुम् ॥

त्यागस्य च हृषीकेश पृथग्वैशिनिपूदन ॥१॥

सन्यासस्येति । सन्यासस्य सन्यासशब्दार्थस्येतत्, हे महानाहो, तत्त्वं
तस्य भावस्तत्र चाथाऽभ्यस्येतत्, इच्छामि वेदितुं शान्, त्यागस्य च त्याग-
शब्दार्थस्येतत्, हृषीकेश पृथगितरेतरविभागतः कैशिनिपूदन कैशिनामा
ह्यथवा असुरस्त निपूदितगन्धर्गगन्धर्गमुदेवस्तेन तन्नाम्ना समोऽप्यतेऽर्जुनेन ॥१॥

सन्यासत्यागशब्दौ तत्र तत्र निर्दिष्टौ न निर्दिष्टौ पूर्णव्यायेषु ।
अतोऽर्जुनाय पृष्टयते तन्निर्याय भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणा न्यासं सन्यासं कथ्यते विदुः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा ॥२॥

काम्यानामिति । काम्यानामर्थमभादोना कर्मणा न्यासं परित्यागं,
सन्यासं सन्यासशब्दार्थं, अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अनुष्ठानं, कथ्यते पठिताः
ऋषिद्विदुर्वैजान्ति । नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठायमानानां सर्वकर्मणामात्मस-
न्धिनया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागं सर्वकर्मफलत्यागं, त प्राहुः कथयन्ति
त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणा पठिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरि-
त्यागो वा अथो वक्तव्यं, सर्वथा परित्यागमात्रं सन्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः
स्यात् न षट्कटशब्दादिन जाततरभूतार्थो ॥

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणा फलमेव नास्तीत्याहुः । रूपमुच्यते

तेषां फलत्यागः, यथा वक्ष्यामः पुनत्यागः। नैव दोषः, नित्यानामपि कर्मणा भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति हि भगवान् 'अनिष्टमिष्ट मिश्र च,' इति, 'न तु सन्यासिना' [गी.१८.१२] इति च । सन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलसम्बन्धं दर्शयन्नसन्यासिना नित्यकर्मफलप्राप्तिं 'भवत्यत्यागिना प्रेत्य' [गी.१८.१२] इति दर्शयति ॥२॥

त्याज्यं दोषवदित्येकं कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥

यज्ञदानतप कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

त्याज्यं दोषेति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवद्दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् । किं तत्, कर्म ऋषेःतुल्यात्सर्वमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्तप्यन्ते तथा त्याज्यमित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः साख्यादिदृष्टिमाधिताः, अधि-
कृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतप कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥

कर्मिण एवधिकृताः तानपेक्ष्यते विख्या, न तु आननिष्ठान्व्युत्था-
यिनः सन्यासिनोऽपेक्ष्य । 'ज्ञानयोगेन साख्यानां निष्ठा मया पुनः प्रोक्ता' [गी.३.३] इति कर्माधिसारादपोद्धृत्वा ये, न ताग्रति चिन्ता ॥

ननु 'कर्मयोगेण योगिना' [गी.३.३] इत्यधिकृताः एव विभक्तनिष्ठा
अत्रैव सर्वशास्त्रोपनगरप्रकरणे यथा विचार्यन्ते, तथा सख्या अपि ज्ञान-
निष्ठा विचार्यन्तामिति ॥ न, तेषां मोहदुःखनिमित्तत्वागानुरसत्ते । न काय-
क्लेशनिमित्तानि दुःखानि साख्या आत्मनि पश्यन्ति, इच्छादीनां क्षेत्रवर्मच-
नैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न ऋषयःशुद्धदुःखभयात्कर्म परित्यजन्ति । नापि
ते कर्माणामनि पश्यन्ति येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेतु । गुणानां
कर्म 'नैव निश्चिच्छेदो' [गी.५.८], इति हि ते सन्दृशन्ति । 'सर्वकर्मणि
मनसा सन्धत्वा' [गी.५.१३] इत्यादिभिर्हि तत्प्रविदः सन्यासप्रकार उक्तः ।
तस्माद्येऽप्येवधिकृताः कर्मव्यनात्मविदो, तेषां च मोहात्त्यागः सम्भवति काय-
कृतभयाच्च, त एव नामसत्यागिणो राज्याभ्रेति नियते कर्मिणामनात्म-
ज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुल्यार्थम् । 'सर्वारम्भपरित्यागो' [गी.१२.१६], 'मौनी

सनुष्टो येन केनचिदनिकेतः स्थिरमतिः' [गी.१२.१९] इति गुणातीतलक्षणे च परमार्थमन्यासिनो विशेषितत्वात् । कथ्यति च 'शानस्य या परा निष्ठा' [गी.१८.५] इति । तस्मात्ज्ञाननिष्ठाः सन्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामस्तत्रापेभया सन्यास उच्यते, न मुष्यः सर्वकर्मसन्यासः ॥

सर्वकर्मसन्यासमभवे च 'न हि देहभृता' [गी.१८.११] इति हेतु-
वचनान्मुष्य एवेति चेत् । न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा 'त्यागाच्छा-
न्तिग्नपरम' [गी.१२.१२] इति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपदानु-
ष्ठानादानिमन्तमर्जुनमञ्ज प्रति विधानात्, तथेदमपि 'न हि देहभृता
शक्य' [गी.१८.११] इति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न 'सर्वकर्मणि
मनसा सन्यस्य नैव पुर्वत्र कारयन्नास्ते' [गी.५.१३] इत्यस्य पक्षस्यापवादः
केनचिर्दायितु शक्यः । तस्मात्कर्मण्यधिकृतान्प्रत्येवैव सन्यासत्यागविकल्पः ।
ये तु परमार्थदर्शिनः सात्त्वाः, तेषां शाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्यासल-
क्षणायासधिभासे नात्यत्र, इति न ते विकल्पाहर्हाः । तच्चोपपादितमस्माभिः
'वेदान्नादिन' [गी.२.२१] इत्यस्मिन्प्रदेशे, नृतीयादौ च ॥३॥

नर्ततेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥

त्यागो हि पुरुषत्रयाय त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

निश्चयमिति । निश्चयं शृणुवधारय मे मम वचनात्; तत्र त्यागे त्याग-
सन्यासविष्ये यथादर्शिते भरतसत्तम भरताना साधुतम । त्यागो हि, त्याग-
सन्यासशब्दाभ्यां हि योऽर्थः स एक एकेत्यभिप्रेत्याह त्यागो हीति । पुष्य-
च्याम, त्रिविधश्चिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्थितः
यत्मात्तामसादिभेदेन त्यागसन्यासशब्दाभ्यां योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मकस्य
निर्विधः गभनति, न परमार्थदर्शिनः, इत्ययमर्थो दुर्गानः, तस्मादत्र तत्र
नान्यो ष्वलु समर्थः । तस्मान्निश्चय परमार्थज्ञानार्थविषयमध्यवसायमेश्वरं मे

मत शृणु ॥४॥

४ पुनरसौ निश्चय इत्यत आह—

यज्ञो दान तप कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

यज्ञ इति । यज्ञो दान तप इत्येतत् त्रिविध कर्म न त्याज्य न त्यज्य, कार्य कर्णायमेव तत् । कस्मात् ? यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि विगुदिकरणि मनीषिणां पलानभिसंधीनामित्येतत् ॥५॥

एतान्यपि तु कर्माणि संग त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

एतान्यपि । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपसि पावना-युक्तानि समासात् तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

‘निश्चय शृणु मे तत्र’ [गी.१८.४] इति प्रतिश्राय, पावनञ्च च हेतु-
मुक्त्या ‘एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि’ इत्येतत् ‘निश्चितं मतमुत्तमं’ इति
प्रतिज्ञाताभाषणद्वारा एव नापूर्वार्धे वचने ‘एतान्यपि’ इति प्रकृतमनिवृत्त्यर्थ-
त्वोपरते । साधुस्य फलाभिन्नो बधहेतव एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षो कर्त-
व्यानि इत्यपि शब्दस्यार्थः । न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्य ‘एतान्यपि’ इत्युच्यते ॥

अन्ये तु वर्णयन्त- नित्यानां कर्मणां फलाभावात् ‘संग त्यक्त्वा
फलानि च’ इति नोपरत्ते । अतः ‘एतान्यपि’ इति यानि साम्यानि
कर्माणि निश्चेत्येऽन्यानि, एतान्यपि कर्तव्यानि, किमुत यज्ञदानतपसि
निरसनीति । नदमत्, नित्यानामपि कर्मणां इह फलसम्बन्धापवादित्वात्
‘यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि’ [गी.१८.५] इत्यादिवचनेन । नित्यान्यपि
कर्माणि यथहेतुवशक्या जिहासोर्मुमुक्षोः कुत कर्म्येषु प्रथम ? ‘दूरेण
द्वारं कर्म’ [गी.२.३९] इति च निदिशत्वात्, ‘यज्ञाधोऽन्येऽन्यत्र’
[गी.३.९] इति च साम्यकर्मणां यथहेतुत्वरं निश्चितत्वात् । ‘त्रैगुण्य-

‘विषया वेदाः’ [गी.२.४५], ‘त्रिषिन्धा मा सोमपाः’ [गी.९.२०], ‘क्षीणे पुष्ये मय्यंलेकं विशन्ति’ [गी.९.२१], इति च दूरव्यवहितत्वान्न, न काम्येषु ‘एतान्यपि’ इति व्यपदेशः ॥६॥

तस्मादस्यस्याधिष्ठितस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥

मोहात्तस्य परित्यागस्यामसः परिशीर्षितः ॥७॥

नियतस्येति । नियतस्य तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः । कर्मणो नोपपद्यते, अस्मत् पावनत्वरस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागः— नियतं चावश्यं कर्तव्यं, त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धं, अतो मोहनिमित्तं परित्यागः— तामसः परिशीर्षितो मोहश्च तम इति ॥७॥

किंच—

दुःखमित्येव यत्कर्म कायच्छुभयात्यजेत् ॥

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

दुःखमिति । दुःखमित्येव यत्कर्म कायच्छुभयात्यजेत् समयात्यजेत्परित्यजेत्, स कृत्वा राजसं रजोनिर्वर्त्य त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोहात् न लभेन्नैव लभेत् ॥८॥

क. पुनः सार्विकस्यागः इत्याह—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं त्रियत्तऽर्जुन ॥

संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सार्विको मतः ॥९॥

कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं त्रियते निर्कल्पते हेऽर्जुन, संगं त्यक्त्वा फलं चैव । एतद् नित्यानां कर्मणां फलरूपे भाग्यं द्वयं प्रमाणमयोच्यते । अथवा यद्यपि फलं न भूयते नित्यस्य कर्मणः, तथापि नित्यं कर्म कृतं जातमसत्कारं प्रत्ययापरिहारं वा फलं करोत्यात्मनः इति कल्पयत्येवाशः । तत्र तामपि नित्यानां निवारयति— ‘कञ्च त्यक्तव्या’ इत्यनेन । अतः साधून् ‘संगं त्यक्तव्या फलं च’ इति । स त्यागो नित्यकर्मसु

सगफलपरित्याग सात्त्विक सत्त्वंनिर्मुक्तो मतोऽभिमत ॥

ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सत्यास इति च प्रकृतम् । तत्र तामसे राजसश्चोक्तस्यागः । कथमिह सगफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते । यथा त्रयो ब्राह्मणा आगता, तत्र पङ्गाविदौ द्वौ, धनियस्तृताय इति तद्वत् । नैव द्वेष त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थं चात् । अस्ति हि कर्मसत्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागः समासात् । तत्र राजसतामसेन कर्मत्यागनिन्दया कर्म-फलाभिसंधित्याग सात्त्विकत्वेन स्तुयते 'स त्याग सात्त्विको मत' इति ॥९॥

यस्तु अधिभूत सग त्यक्त्या पञ्चभिसंधि च नित्यं कर्म करोति, तस्य फलत्यागादिना अकृत्याक्रियमाणमत करण नित्यैश्च कर्मभिः सस्त्रियमाण विगुण्यति । विगुण्य प्रसन्नमा मालोचनशम भयात् । तस्यैव नियतकर्मानुष्ठानेन विगुण्यत करणस्य आमशानाभिमुखस्य ब्रमेण यथा तत्रिष्टा स्यात् तद्वत्त्वमित्याह—

न द्वेष्यकुशलं कर्म कुशले नानुपश्यते ॥

त्यागी सत्यसमाधिश्चो भेधावी च्छिन्नसशय ॥१०॥

न द्वेषीति । न द्वेष्यकुशलमशोभनं पाप्यं कर्म, शरीरारभद्वारेण सत्कारण, 'किमनेन' इत्यवन् । कुशले शोभने नित्ये कर्माणं सवगु द्विजानोत्पत्तिप्रियाहेतुत्वेन 'मोक्षकारणमिदं' इत्येव नानुपश्यते अनुपगं प्रीतिं न करातीत्येतत् । कः पुनरसी ? त्यागी पूर्वोक्तं सगफलत्यागेन तदास्यागी, यः कर्माणं सग त्यक्त्या तत्फलं च नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी । कदा पुनरसी अकुशलं कर्म न द्वेषि, कुशलं च नानुपश्यत इति, उच्यते— सत्त्वं समाधिं यदा मत्त्वेन आमाना मीवैकविशानहेतुना समाधिं मव्याप्त, मयुन इत्येतत् । अत एव च भेधावी भेधया आमशानलक्षणया प्रज्ञया मयुन तदाभेधावा । भेधावित्यादेश च्छिन्नसशय उच्यते अविग्राह्यतु शशा यस्य 'आमस्वरूपारस्थानमेव परं निश्चेयस्यार्थं नान्यत्किञ्चित्' इत्येव निश्चयेन च्छिन्नसशय ॥

योऽधिकृतः पुरुषः पूवात्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण सस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निश्चियमात्मानमात्मत्वेन सद्बुद्धः, स सर्वकर्माणि मनसा सत्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नैककर्म्यलक्षणा ज्ञान-निशामश्नुते इत्येतत्पूगात्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकनोक्तम् ॥१०॥

यः पुनराधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृद्भोजोऽप्रापितात्मकर्तृ-त्वविज्ञानतया अहं कर्ताति निश्चितबुद्धिः तस्याग्रेपरमर्परत्यागम्याद्यक्यत्या-त्कर्मफलन्यानेन चोदितकर्मानुष्ठाने प्राधिपारो, न तस्याग्रे इत्येतमर्थं दर्श-यितुमाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

न हीति । न हि यस्माद्देहभृता, देहं प्रिमर्तीति देहभृत्, देहात्मा-भिमानवान्देहभृदुच्यते, न हि विवेकी, स हि 'वंदाविनाशिन' [गी.२.२१] इत्यादिना कर्तृत्वाधिकारात्प्रतिष्ठितः । अतस्तेन देहभृता अशेन न शक्यं त्यक्तुं सन्यसितुं कर्माण्यशेषतो नि शेषेण । तस्माद्यत्त्वज्ञोऽधिकृष्टे नित्यानि कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी कर्मफलभिरुपिमात्रमन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्म्यपि सन्निति स्तुत्याभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शिनैव देहभृता देहात्मभावरहितेन अशेषकर्मसत्यासः शक्यते न्तुम् ॥११॥

किं पुनस्तत्रयोजनं यन्मर्कर्मसत्यासात्सत्पादित्युच्यते —

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥

भक्त्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिना कथितम् ॥१२॥

अनिष्टमिति । अनिष्टं नरसत्तिर्पणादिलक्षणं, इष्टं देवादिलक्षणं, मिश्रमिष्टानिष्टसयुक्तं मनुष्यलक्षणं च, एव त्रिविधं विप्रकारं वर्मणो धर्माधर्म-लक्षणस्य फलं बाह्यनिरकारकव्यापारनिष्पन्नं सत् अविद्यावृत्तामिद्रजालमायो-पमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपशर्षि इह— फलगतया लयमदर्शनं गच्छतीति फल-निर्वचनं— तदेतदेव लक्षणं फलं भवति आत्यागिनामजानां वर्मिणामपरमार्थ-

मन्यासिनां प्रेत्य शरीरपाताद्भवेत् । न तु सन्यासिना परमार्थसन्यासिना पर-
महमशरीरवाजस्रनां केवलज्ञाननिष्ठानां घञित् । न हि केवलसम्पददर्शननिष्ठ
अविद्यादिसारराजं नोन्मूच्यति कदाचिदित्यर्थः । अतः परमार्थदर्शिनः
एवाशेषकर्मसन्यासित्वं समवति, अविद्याप्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारक-
पत्न्यां, न त्वहस्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृकारकाप्यात्मत्वेनैव पश्यतः
अनेषूकर्मसन्यासः समवति ॥१२॥

“ तदेतदुत्तरैः श्रेयैर्दर्शयति—

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥

साख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

पचेति । पंचैतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो धारणानि निर्मलकानि ।
निबोध मे ममेति उत्तरवचनैः चेतःसमाधानार्थं, वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च ।
तानि च कारणानि शतव्यतया स्तौति— साख्ये शतव्याः पदार्थाः सख्या-
यन्ते यस्मिंश्चाख्ये तत्सांख्य वेदान्तः । कृतान्ते इति तस्यैव विशेषणम् ।
कृतमिति कर्मोच्यते, तस्या अतः परिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः, कर्मान्त
इत्येतत् । ‘यावानर्थ उदपाने’ [गी.२.४६], ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यते’ [गी.४.३३] इत्यात्मज्ञाने सजाते सर्वकर्मणा निवृत्तिं
दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थं साख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि पाथितानि
निबोधये निबोधये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

कानि तानात्सुच्यन्ते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥

विविधाश्च पृथक्चेष्टा देव चैवात्र पंचमम् ॥१४॥

अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेरा-
भयोऽधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता उपाधिलक्षणो भोक्तृ, करणं च धोत्रादिकं
गन्दासुगन्धधये पृथग्विधं नानाप्रकारं तत् द्वादशसख्यं, विविधाश्च पृथक्चेष्टा
वायवीयाः प्रणापानाद्याः, देवं चैव देवमेव चापैतेषु चतुर्षु पंचमं पंचाना

प्ररणमादित्वादि चक्षुराद्यनुसंहकम् ॥१४॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥

न्याय्यं वा विपरीतं वा पचैते तस्य हेतवः ॥१५॥

शरीरोत्ते । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म शिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरो, न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वा अशास्त्रीयमधर्म्यम् । यच्चापि निर्मापितं चेष्टितादि जीपनहेतुः नद्यपि पूर्वकृतधर्मोपमोरेव कार्यमिति न्याय्य-विपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पचैते यथोत्तास्तस्य सर्गस्थं न रमणो हेतवः कारणानि ॥

ननु एतानि अधिष्ठानादीनि सर्गकर्मणा निर्वर्तयन्ति, कथमुच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिः कर्म प्रारभते' इति । नैव दोषः, किधिप्रतिषेधत्क्षणं नरं कर्म शरीरादिप्रत्यक्षान्, तदगतका दर्शनश्रवणादि च जीवन्तलक्षण विधेयं शरीरकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभ्यते इति । पल्लसालेऽपि तत्प्रधानैः साधनैः भुज्यते इति पचानामेव हेतुत्व न विद्व्यते ॥१५॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन मरव्यते । एव सति, एव यथोक्तं पच-भिहृत्तुभिर्निर्वर्त्य सति कर्मणि । तत्रैव मर्ताति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन संबन्धने । तत्र एतेऽत्मानान्वयत्वेन अधिप्रया परिमलपिते क्रियमाणस्य रमणोऽहमेव कर्तेति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान्; कस्मात् ? वेदान्ता-च्चायोगदेशान्याधैरकृतबुद्धित्वाद्मदमकृतबुद्धिरत्रातः; योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मकादी आत्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावप्यकृतबुद्धिः, भ्रतोऽकृतबुद्धित्वात् स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वा इत्यर्थः । अतः दुर्मतिः कुत्सित्या विपरीता दुष्टाऽजन्म जननमरणप्रतिपत्तिहेतुमृता मति अस्येति दुर्मतिः । न पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेक च्द्र, यथा वाऽग्नेषु धावन्तु च्द्र पावन्त, यथा वा वाहने उपविष्टोऽन्येषु धावन्तमात्मानं धावन्तम् ॥१६॥

न्यायतश्च— निरवयव अशरतत्रमविक्रियमात्मतन्नामेति यजुषामर्ग । विक्रिया-
वत्त्वात्पुण्यमऽप्यात्मन स्वनीयैव विक्रिया इत्यथ भवितुमर्हति, नाधिष्ठाना-
दीना कर्माण्यात्मकर्तृजाणि स्युः । नहि परस्य कर्म परेणाश्रतमागतुमर्हति ।
यत्रविद्यया गमित, न तत्तम्य । यथा रत्नतत्त्व न श्रुतिजाया, यथा चा
तन्मलिनत्वं बालैर्गमितमविद्यया, नानाशम्य, तथाधिष्ठानादिविक्रियापि तेषा
मेव नात्मन । तत्त्मागुत्तमुत् अदृष्टतत्त्वमुद्धिल्लेभाभावाद्दिद्वान्न हति न निर-
व्यते इति । 'नाथ हन्ति न हस्यते' [गी २.१०] इति प्रतिगाय 'न
जायते' [गी २.२०] इत्यादिहेतुवचनेनानिश्चय रमात्मन उक्त्वा, 'वेदा-
विनाशिन' [गी.२.२१] इति विदुष कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादी
सशरत उक्त्वा, मय्य प्रसारिता च तत्र तत्र प्रसरा कृत्वहोपसहस्रति शास्त्रा-
थविर्तीकरणाय विद्वान्न हति न निव्यते इति । अत्र च सात देहमवाभि-
मानानुपपत्तां जवित्राकृताशेयर्ममयासोपपत्ते सयासिनामनिष्ठादि त्रिविध
व्यमण पत्र न भवतीत्युपपन्न, तद्विषययाच्चेत्तेषां भवतीत्येतच्च अपरिहाय-
मियप गाताशास्त्रार्थ उपसहृत । स एव सर्ववेदाथसारे निपुणमतिभि
पाठर्तवचार्य प्रतिपत्तय इति तत्र तत्र प्रकरणविभगेन दाशितोऽस्माभि
शास्त्रन्यायानुसरण ॥१७॥

अथदानां कर्मणा प्रवतन्मुच्यते—

ज्ञान ज्ञेय परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥

करण कर्म कर्तेति त्रिविध कर्मसप्रह ॥१८॥

ज्ञानमिति । ज्ञान ज्ञापतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषेणोच्यते । तथा
अथ ज्ञातय, तदपि सामान्येनैव उच्यते । तथा परिज्ञाता उपाधिलक्षणो
जवित्राकल्पितो भाक्ता । इत्येतत् त्रयमविशेषेण सर्वकर्मणा प्रवर्तितं
त्रिविधा त्रिप्रकारं कर्मचोदना । ज्ञानादीना हि त्रयाणां सनिपाते ज्ञानोपादानादि
प्रयोजन सर्वकर्मरभ स्यात् । तत्र पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरवरब्ध चाञ्जन-
कायाश्रयमेदन त्रिधा राशीमृत त्रिषु करणादिषु मण्ड्यते इत्येतदुच्यते— करण

क्रियतेऽनेनेति बाह्य भोत्रादि, अत एव बुद्ध्यादि, कर्म ह्यंशिततम कर्तुः
क्रियया व्याप्यमान, कर्ता करणाना व्यापारयिता उपाधित्क्षणः इति त्रिवि-
धस्त्रिप्रकारः कर्मसमूहः, सग्रह्यतेऽस्मिन्निति समूहः कर्मणः समूहः कर्मसमूहः ।
कर्म एषु हि त्रिषु समवैति तेनाय त्रिविधः कर्मसमूहः ॥१८॥

अपेक्षानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुण-
भेदतन्निविधौ भेदो यत्तच्च इत्यारभ्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥

प्रोच्यते गुणसत्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म च कर्म क्रिया, न करक परिभाषिरुमी-
ष्यिततम कर्म, कर्ता च नियन्त्रक क्रियाणा त्रिधैव, अवधारण गुणव्यतिरिक्त-
जात्यतराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते
गुणसत्याने कापिले शास्त्रे तदपि गुणसत्यानं शास्त्रं गुणभोक्तृविरये प्रमा-
णमेव । परमार्थब्रह्मकृतविरये यत्रपि विरुध्यते, तथापि ते हि कापिला
गुणगोणव्यापारनिरूपणेऽभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेन
उपादीयते इति न विरोधः । यथावच्छ्रणान्याय यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि
ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु, वक्ष्यमाणेऽथ मनःसमाधि
सुर्वित्यर्थः ॥१९॥

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वमुच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीश्रते ॥

अप्रिमक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं सिद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वव्ययनादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैक
भाव वस्तु भावशब्दो वस्तुवाची एकमात्मवस्तित्वत्यर्थः । अव्यय न ध्येति
स्वात्मना स्वधर्मण या वृष्टमर्थमित्यर्थः । ह्येते पश्यति येन ज्ञानेन,
त च भावमाविभक्त प्रतिदेह विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्त तदात्मवस्तु,
व्योमवभिरतरमित्यर्थः । तज्ज्ञानं साक्षात् सम्यग्दर्शनं अद्वैतात्मविरय

सात्त्विकं विद्धीति ॥२०॥

यानि द्वैतदर्शनानि तानि असम्बन्धानि राज्ञानि तामसानि चेति न साक्षात्सारावेच्छित्तये भवन्ति—

पृथक्त्वेन तु यद्भानं जानाभावान्पृथग्विधान ।

योक्षी सर्वेषु भूतेषु तद्भानं विद्धि राजसम ॥२१॥

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्वत्त्वेन यज्जान नाना-
भानान्धिष्ठानात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकारान्भिन्नलक्षणानित्यर्थः । केचि विद्वा-
नाति यज्जान सर्वेषु भूतेषु, जानस्य कर्तृत्वार्थभाष्येन जानेन वेत्तीत्यर्थः,
तज्जान विद्धि राजस रजोगुणनिर्मुक्तम् ॥२१॥

यत्तु कृत्स्नवद्वेकस्मिन्कार्ये सप्तमहैतुकम् ॥

अतन्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यथिति । यत् जान कृत्स्नसत्त्वमस्तत्सर्वविषयमिव एकस्मिन्कार्यं देहे
बहिर्षो प्रतिमादौ सक्तं 'एतानानेवात्मेश्वरो वा नात परमस्ति' इति, यथा
नम्रक्षपणनदीनां शरीरान्तर्वेती देहपरिमाणो जीवः ईश्वरो वा पाषाणदार्वा-
दिमात्र, इत्येवमेकस्मिन्कार्ये मनमहैतुकं हेतुर्नित्तं निर्युक्तिः, अतच्चार्य-
वत् अवधामुत्तरार्थवत् । यथा मूर्तोऽर्थस्तत्त्वार्थः, सोऽस्य ज्ञेयमनोऽस्तीति
तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवत्; अहेतुत्वादेयात्प च, अन्वेषिष-
त्वात्पत्त्वत्वाद्वा । तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामप्येकितामी-
दृश जान दृश्यते ॥२२॥

अथेदानीं कर्मणाम्बोधव्यमुच्यते—

नियतं संगरहितमरागद्वेषतःकृतम् ॥

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

नियतमिति । नियतं नित्यं संगरहितमासीत्पर्यन्तं अरागद्वेषतःकृतं
संगप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतःकृतं तद्विपर्ययत अरागद्वेषतःकृतं,
अफलप्रेप्सुना फलं प्रेषतीति फलप्रेप्सुः फलनृणाः तद्विपर्ययतेनाफलप्रेप्सुना

कर्ता कृत कर्म यत्तन्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

यत्तु कामेषुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ॥

त्रियते बहुलायास् तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

वर्तित । यत्तु कामेषुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः, कर्म साहंकारेण वा साहंकारेणेति न तत्त्वज्ञानांप्राप्त्या, किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहकारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहकार आत्मानित्, न तस्य कामेषुत्वबहुलायासकर्तृत्व्यप्रामिरम्त । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मनिष्णाहकारः कर्ता, त्रिमुत् राजसतामसयोः । लक्षणे अनात्मविदापि श्रोत्रियो निरहकार उच्यते निरहकारोऽप्य ब्राह्मण इति । तन्मानन्दसंभवेव साहंकारेण वा इत्युत्तम । पुनः-शब्दः पादपूरणार्थः । त्रियते बहुलायास कर्म महता आयागेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अनुबंध श्रयं हिंसामनपेक्षय च पौम्पम् ॥

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

अनुरधमिति । अनुरध पश्चाद्भावि यद्वन्तु मोऽनुरध उच्यते तच्चानुरध, धर यस्मिन्कर्मणि त्रियमाणे शक्तिशरोऽर्थस्यो वा म्यात्त श्रयः, हिंसां प्राणिशीलां च अनपेक्षय च पौरुष पुरुषकार शक्तनोमीद कर्म समापयितु इत्येवमात्मगामर्भ्यम्, इत्येतात्पनुवधादीन्यनपेक्षय पौरुषान्तानि मोहादभिवेकत आरभ्यते कर्म यत्तन्तामस तमोनिर्भूतमुच्यते ॥२५॥

इदानीं कर्तृभेद उच्यते—

मुक्तसंगोऽनर्थाई धृष्टुत्साहसमन्वितः ॥

मिद्धवमिच्छयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

नूनेति । मुक्तसंगो मुक्तः परित्यक्त भगो येन स मुक्तसंगः, अनर्थाई नाहरदनशीलो, धृष्टुत्साहसमन्वितो धृतिधारणमुत्साह उत्थमरताम्बी समन्वितः शत्रुघ्ने धृष्टुत्साहसमन्वितः, मिद्धवमिच्छयोः त्रियमाणस्य कर्मणः फलमिच्छा असिद्धां च मिद्धवमिच्छयोर्निर्विकारः, धेयञ्च शास्त्रप्रमाणेन प्रयुक्ती

न फलपगादिना यः स निर्विण्ण उच्यते । एतन्न कर्ता च । स सात्त्विक-
उच्यते ॥२६॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हि सात्मनोऽशुचि ॥

हर्षशोकान्वित कर्ता राजस परिकीर्तित ॥२७॥

रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सु कर्मफलधी,
लुब्ध परद्रव्येषु सजातवृण्ण तीर्थादी स्वद्रव्याभिरित्यागी वा, हि सात्मस
परपीडाभरदरभाष, अशुचिर्नास्त्वात् शौचनितिते, हर्षशोकान्वित दुःप्रसूती
हर्षोऽनिप्रसूती इत्यधिके च शोकस्तान्दा हर्षशोकान्वितमिति मयुन तर्भ्यव
च कर्मण सपत्तिविभासेभ्या हर्षशोकौ न्याता गान्या सयुक्तो य कर्ता स
राजस परिकीर्तित ॥२७॥

अयुक्त प्राकृत स्तब्ध शठो नेवृत्तिकोऽलस ॥

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

अयुक्त इति । अयुक्तो असमाहित, प्राकृतोऽत्यनामस्कृतबुद्धिराल-
सस, स्तब्धो दडवस नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगूहनकारी,
नैवृत्तिर परवृत्तिच्छेदनपर, अलसोऽप्रगृह्यशील स्तब्धेष्वपि, विषादी
मर्षदायकस्त्रभाषा, दीर्घसूत्री च कर्तव्याना दीपप्रसारणो सर्वदा मद-
र्यभाव, यद्य श्वो या कर्तव्य तामसेनापि न करोति, यश्चैवमूत स
कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

बुद्धेर्भेद धृतेश्चैव गुणतन्त्रिविध शृणु ॥

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्स्वेन धनजय ॥२९॥

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेद धृतेश्चैव भेद गुणत सत्त्वादिगुणतन्त्रिविध
शृण्विति स्त्रोपन्यास । प्रोच्यमान कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथ-
क्स्वेन निरुक्तो धनजय । दिग्विजये मानुष देव च प्रभूत धन नितवान्
तेनार्त्त धनजयोऽर्जुन ॥२९॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥

बंध मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

प्रवृत्तिं चैति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनेन बन्धहेतुः कर्ममार्गः शास्त्र-
विहितविषयः, निवृत्तिं च निवृत्तिर्मोक्षहेतुः मन्यासमार्गः, यद्यमोक्षसमानवा-
क्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्ममन्यासमार्गा इत्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्रति-
पिद्धे लौकिके वैदिके वा शास्त्रबुद्धेः कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत् ;
कस्य, देवकालदापेभया दृष्टदृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये विभेद्यस्मादिति
भय, न भयमभय, भय नाभय च भयाभये, दृष्टदृष्टविषययोर्मयाभययोः
कारणे इत्यर्थः । बन्ध सहेतुकं मोक्षं च सहेतुर्न या वेत्ति विजानाति बुद्धिः ;
सा पार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्युक्तिः, बुद्धिस्तु वृत्तिमती । वृत्तिरपि
वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥३०॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥

अयथावदप्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

ययेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितं, अधर्मं च तत्प्रतिपिद्धं, कार्यं
चाकार्यमेव च पूर्वोक्तैरेव कार्याकार्ये अयथावत् यथावत्त्वर्तते । निर्णयेन न
प्रजानाति, बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ॥

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिपिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति
तमसा आवृता मती, सर्वार्थान्प्रसंगेन ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेव
विजानाति, बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियाक्रियाः ॥

योगेनाव्यभिचारेण्य धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥

धृत्येति । धृत्या यया, अव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन सवधः, धार-
यते, किं ! मनःप्राणेंद्रियाक्रियाः मनश्च प्राणाश्च शब्दियाणि च मनःप्राणेंद्रि-
याणि तेषां क्रियाभेदाः ताः उच्छान्मार्गप्रवृत्तेर्धारयते धारयति । धृत्या हि

धार्मिणा उच्छ्रमार्गाविरया न भवन्ति । योगेन समाधिना, अव्यभिचारिण्या नित्यसमाप्यनुगतयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेंद्रियत्रिया धार्मिणा योगेन धारयतीति । या एवच्छ्रमणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥

प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

ययेति । यया तु धर्मकामार्थान्धर्मश्च कामश्चायंश्च धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामार्थान्धृत्या यया धारयते मनसि नित्यकर्तव्यरूपानवधारयति हेऽर्जुन, प्रसंगेन यस्य यस्य धर्मदेर्धारणप्रसंगत्वेन तेन प्रसंगेन फलाकांक्षी च भवति यः पुरुषः तस्य धृतिर्या सा पार्थ राजसी ॥३४॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥

न विमुचति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥३५॥

ययेति । यया स्वप्नं निद्रा भयं त्रासं शोकं विषादं विषण्णतां मदं विषयसेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् न विमुचति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषे यः तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥३५॥

गुणभेदेन त्रियाणां कारकाणां च त्रिविधो भेद उक्तः । अथेदानीं पलस्य सुखस्य त्रिविधो भेद उच्यते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥

अभ्यासात्प्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

सुखमिति । सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु, समाधानं कुर्वित्येतत्, मे मम भरतर्षभ । अभ्यासात्प्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

यत्तदमे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥

तत्सुख साखिकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसंनिपाते ज्ञानवैराग्यव्यानममाध्या-
रभेऽन्यतायासपूर्वकत्वादिषामिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादि-
परिपाकन सुखममृतोपम, तत्सुख साखिकं प्रोक्तं विद्वद्भिः, आत्मनो बुद्धि-
रात्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलम्वेन स्वच्छता, ततो जात-
मात्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मविषया वा आत्मावलम्बना वा बुद्धियामबुद्धिः,
तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत् । तस्मान्माखिकं तत् ॥३७॥

विषयैर्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

विषयेति । विषयैर्द्रियसंयोगाज्जायते यत्सुखं तत्सुखं अग्रे प्रथमसंनि-
पातेऽमृतोपमममृतसमं, परिणामे विषमिव, रत्नवैर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतु-
त्वात् अधर्मतन्निवृत्तनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगपरिणामान्ते विष-
मिव, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

यदग्रे चानुदग्ने च सुखं मोहनमात्मनः ॥

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

यदग्रे चेति । यदग्रे च अनुदग्ने च अवसानोत्तरकाले सुखं मोहन-
मोहकरमात्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा च आलस्यं च प्रमादश्च तन्म-
समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं, तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

अधेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थं श्लोऽ आरभ्यते—

न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥

सत्त्वं प्रकृतिर्जन्मुक्तं यदेषि स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

नेति । न तदस्ति तत्रास्ति पृथिव्या वा मनुष्यादिषु सत्त्वं प्राणि-
जातमन्यद्वा अप्राणि, दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं, प्रकृतिर्नै प्रकृतितो जातं
एभिर्भिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्यात्, न तदस्तीति पूर्वेण
सवधः ॥४०॥

सर्वे ससार क्रियानारकफलक्षण सत्त्वरजस्तमोगुणात्मको अविद्या-परिरक्षित समूलेऽनर्थ उक्त, शून्यस्पर्शस्पर्शनया च 'ऊर्ध्वमूल' [गी.१५.१] इत्यादिना, 'त चाद्यगद्यक्षेत्रेण हृदेन ठित्वा तत एव तत्परिमार्गितव्य' [गी.१५.३४] इति चोक्तम् । तत्र च सर्वस्य विगुणात्मस्त्वात्ससारकारण-निवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्ताया, यथा तत्रित्ति स्यात्तथा वक्तव्य, सर्वश्च शीता शास्त्रार्थ उपसहृतव्य, एतावानेव च सर्ववेदस्मृत्यर्थं पुण्यार्थमिच्छद्भिर-नुप्रेय दत्त्येवमर्थे ब्राह्मणभक्तियवित्तामित्यादिसारयते—

ब्राह्मणत्रिपिण्डशा शूद्राणा च परंतप ॥

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥११॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च पिशश्च ब्राह्मणक्षत्रियपिश तेषां ब्राह्मणत्रिपिण्डशा शूद्राणा च— शूद्राणांमसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदा नधिनारात्— हे परतप, कर्माणि प्रविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थापि तानि । नैन ? स्वभावप्रभवैर्गुणैः, स्वभाव इत्यस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया सा प्रमत्ता येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा तैः शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण प्रभव नारण, तथा क्षत्रियस्वभावस्य रजोपसर्जनं रज प्रभव, वैश्वस्वभावस्य तमउपसर्जनं रज प्रभव, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तम प्रभव, प्रदात्यैश्चक्षुःमृदास्वभावदर्शनाच्छृणुषुः । अथवा, जमान्तरकृतसंस्कार-प्राणिना वर्तमानजमनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्त स्वभाव स प्रमत्तो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणा, गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्ते । स्वभाव कारणमिति च कारणविशेषोपादानम् । एव स्वभावप्रभवैः प्रकृति-भवे न रजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्यान्तु रूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ॥

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि, कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नैव दोष, शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषेभ्यैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न

सहज कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ॥

सर्वात्मा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

सहजमिति । सहज सह जन्मनैवोत्पन्न, किं तत् ? कर्म, कौन्तेय सदोपमपि त्रिगुणात्मस्त्वान्न त्यजेत् । सर्वात्मा आरभ्यन्ते इत्यारम्भा, सर्व-
रुर्माणीत्येतत् प्रकरणान् । ये केचिदारम्भा, स्वधर्मा परधर्माश्च ते सर्वे हि
यस्मान्— त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतु— त्रिगुणात्मस्त्वादोषेण धूमेन सहजेनाग्नि-
रिवावृता । सहजस्य कर्मण स्वधर्मागव्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि
दोषात्रैव मुच्यन्ते, भयावहश्च परधर्म । न च शक्यते अदोषतस्त्यक्तुमनेन कर्म
यत् तस्मान्न त्यजेदित्यर्थ ॥

किमदोषतस्त्यक्तुमशक्य कर्मेति न त्यजेत् ? किं सहजस्य कर्मण-
स्यागे दोषो भवतीति ? किञ्चातः ? यदि तावददोषतस्त्यक्तुमशक्यमिति न
त्याज्य सहज कर्म, एव तददोषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति मिदं भवति ।
मन्यमेवम्, अदोषतस्त्याग एव नोपपद्यते इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मकः
पुण्यो यथा साध्याना गुणा ? किं नित्यैव कारकं यथा बौद्धाना स्फुभा
क्षणप्रध्वमिनः ? उभयथापि कर्मणाऽदोषतस्त्यागो न सम्भवति । अथ नृती-
योऽपि पञ्च — यदा स्रोते तदा सक्रिय वस्तु । यदा न करोति तदा
निक्रिय वस्तु तदेव । तत्रैव सति शक्यं कर्म अदोषतस्त्यक्तुम् । अय-
त्वास्मिन् नृतीये पक्षे विशेष — न नित्यप्रचलितं वस्तु, नापि नित्यैव कारकम् ।
किं तर्हि ? व्यवस्थिते द्रव्ये अविद्यमाना क्रिया उत्पद्यते, विद्यमाना च
विनश्यति । शुद्धं तत् द्रव्यं क्षतिमदवतिष्ठते इत्येवमाहुः । वाणादास्तदेव च
शरकमिति । अस्मिन्पक्षे को दोष इति । अयमेव तु दोष — यतस्त्वभाग-
वनं मतमिदम् । कथं ज्ञायते, यत् आह भगवान् 'नासतो विद्यते भावः'
[गी.२.१६] इत्यादि । वाणादाना हि असतो भावः, सतश्चाभावः, इतीदं
मतं अभागवतम् । अभागवतत्वेऽपि न्यायवचेत्को दोष इति चेत् ।
उच्यते, दोषवन्निदं सर्वप्रमाणविरोधात् । कथं, यदि तावत् द्रव्यगुणदि

द्रव्य प्रागुत्पत्ते अन्यतमेनासत्, उत्पन्न च स्थित कश्चित्काल पुनरुत्पत्तमेव
 असत्प्रमापद्यते, तथा च सति, असदेव सञ्जायते, सदेव असत्त्व जायद्यत,
 अभावो भावो भवति, भावश्चाभावो भवति । तत्राभावो जायमान प्रागुत्पत्ते
 शशविश्राणत्वस्य समवायसमवायिनिमित्ताख्य कारणमेष्व जायते ऽति ।
 न चैतन्भाव उत्पद्यते कारण चापेक्षणे इति शक्य वक्तु, असत्ता शश
 विश्राणादानामदर्शनात् । भावामकाश्चेत् घटादय उत्पद्यमाना, किञ्चिदभि
 व्यक्तिमाने कारणमेष्वोत्पद्यते इति शक्य प्रतिपत्तुम् । किञ्च असत्त्व
 मद्भावे मतश्चासद्भावे न किञ्चिद्प्रमाणप्रमथयत्कारणु विश्वास ऽस्याचिन्त्यात्,
 सत्यदेवामदमदधेनिनक्षत्रानुपपत्ते ॥

किञ्च उत्पद्यते इति द्रव्यशुद्धादेद्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धात् ।
 प्रागुत्पत्तेश्चासत्, गन्धात्कारणव्यापारमेष्व स्वकारणे परमाणुभि सत्तया च
 समवायलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बन्धते । सम्बद्ध सत् कारणसमवेत सत् भवति ।
 तत्र वक्तव्य कथमसत्त स्य कारण भेदेस्त्वन्धो वा ननचित् म्यात् । नहि
 वक्ष्यापुनस्य स्व कारण सम्बन्धो वा केनचिद्प्रमाणत च्च्ययितु शक्यते ॥

ननु नैव वैशगिर्भैरभावस्य सम्बन्ध ऋण्यने । द्रव्यशुद्धादीना हि द्रव्याणा
 स्वकारणेन सम्बन्धात् स्व सम्बन्ध सत्तामेवोच्यते इति । न सम्बन्धात्सम्बन्धा
 नन्वुपगमात् । नहि वैशगिर्भैरुत्पद्यमानादिवापारात्प्राग्बन्धादीनामास्ति
 त्वभिव्यक्ते । न च मृद एव घटात्कारणाभिभिन्नास्ति । ततश्च असत् एव
 सम्बन्ध पाग्निशब्दादिषु भवति ॥

ननु असतोऽपि सम्बन्धलक्षण सम्बन्धो न विद्वत् । न, वक्ष्यापुत्रादीना
 अदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसम्बन्धो भवति न वक्ष्यापुत्रादे,
 अभावस्य तुल्यत्वे-पीति विशेषेण अभावस्य वक्तव्य । एतस्याभावो, द्वयौ
 रभाव, सम्बन्धाभाव, प्रमाभाव, प्रव्यस्ताभाव, इतरेतरभाव, अत्यन्त
 भाव इति लक्षणतो न केनचिद्दिशो दर्शयितु शक्य । अस्ति च विनेने
 घटस्य प्रागभाव एव घटादिभिर्घटभावमापद्यते, सम्बन्धते च भावेन

कपालख्येन, सत्रदश सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति, ननु घटस्यैव प्रथ्वसाभावः
अभाषत्वे सत्यपि, इति प्रथ्वसाद्यभाषानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्व, प्राग्भा-
वस्यैव द्रवणुकादिद्रव्याण्यस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्व इत्येतत् समजसं
अभाषत्वाविशेषादत्यतप्रथ्वसाभावयोरिव ॥

ननु नैवास्माभिः प्राग्भावस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि तर्हि
भावापत्तिः, यथा घटस्य पटस्य घटापत्तिः, वा पटापत्तिः । एतदपि अभा-
वस्य भावापत्तिप्रदेय प्रमाणविरुद्धम् । साग्न्यस्यापि यः परिणामस्तु सोऽपि
अपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाशीकरणाद्विशेषिकपक्षान्न विशय्यते । अभिन्यत्तितेरे-
भावाशीकरणेऽपि अभिन्यत्तितेरेभावयोर्विद्यमानत्वाविन्यमानत्वनिरूपणे पूर्व-
वदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव सस्यानमुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् ॥

पारिश्राम्यत्सदेहमेव घन्वाविद्योत्वत्तिविनाशादिधर्मनैट्यवदेनेकधा वि-
कल्प्यते इति । इदं भाषयन् प्रतमुन 'नामते विद्यते भाव' [गी.२.१.६]
इत्यग्नि-श्लोके, मन्प्रत्ययस्याव्यभिचारात् व्यभिचाराच्चेतरेणामिति ॥

कथं तर्हि आमनोऽविद्यत्पलेऽशेषतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति ।
यदि वस्तुमृता गुणा, यदि वा अविद्याकल्पिता, तद्धर्मं कर्म, तदात्मन्यविद्या-
ध्यारोपितमेवेत्यविद्वान् 'न हि कश्चिन्नमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नोति' [गी.३.५]
इत्युक्तम् । विद्वान्स्तु पुनर्विद्यया अविद्यायां निवृत्ताया शस्नोत्येनाशेषतः कर्म
परित्यक्तुं अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । न हि 'नैमिरिकदृष्टयाध्यारो-
पितस्य द्विचन्द्रादन्तिमिरापगमः शेषोऽत्र तिष्ठते । एतच्च मनीद वचनमुपपन्न
'मन्मर्माणि मनसा' [गी.५.१३] इत्यादि, 'स्ये स्ये कर्मण्यभिरतः ससिद्धि
लभते नर' [गी.१८.४५], 'स्वकर्मणा तमम्यर्च्यं सिद्धिं विदति मानव'
[गी.१८.६६] इति च ॥ ४८ ॥

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता शाननिशयोग्यतालक्षणा, तस्या परलभुना
नैकभ्रान्तसिद्धिर्ज्ञानानेष्टालक्षणा च यत्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

असत्सुद्धिं सर्वत्र जित्तात्मा विगतसद्गुहं ॥

नैऋत्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

असत्सुद्धिरिति । अस्तसुद्धिरसत्ता संगसहिता सुद्धिरतःकरण यस्य सोऽसत्सुद्धिः सर्वत्र पुनरादिध्यासक्तिनिमित्तेषु, जिज्ञात्मा जितो बलीकृत आत्मा अतःकरण यस्य स जिज्ञात्मा, विगतस्पृहो विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः । य एवमूत आत्मनः स नैऋत्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्माच्छिष्यब्रह्मात्मनोभास्य निष्कर्मो तस्य भावो नैऋत्यं नैऋत्यं च सतिदिक्षु सा नैऋत्यसिद्धिः, नैऋत्यस्य वा निष्क्रियान्तरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निपात्तिः, ता नैऋत्यसिद्धिं परमा प्रकृष्टा कर्मजसिद्धिविलक्षणया सद्योमुक्त्यवस्थानरूपा मन्यासेन सम्पदक्षिणेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेन, अधिगच्छति प्राप्नोति । तथा चोक्त 'सर्वकर्माणि मनसा मन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' [गी.७.१३] इति ॥४९॥

प्रोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराम्बर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणा सिद्धिं प्राप्तस्योपगतात्मनिष्ठज्ञानस्य केवलतमज्ञाननिष्ठरूपं नैऋत्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तद्वत्तन्वमित्याह —

सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निर्वोध मे ॥

ममासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य वा परा ॥५०॥

सिद्धिर्मिति । सिद्धिं प्राप्त स्वर्गणेश्वर समन्वयं तद्वत्प्रसन्नं काय-
द्वियाणां न्यूननिष्ठयोःप्रतालभ्या सिद्धिं प्राप्तः, सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद
उत्तरार्थं । किं तदुत्तर यदथानुवाद इत्युच्यते । यथा येन प्रसरेण ज्ञान-
निष्ठरूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा त प्रसर ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रम मे मम
वचनाधिरोध त्व निश्चयेनावधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण ? नेत्याह, समासेनैव
उभेभ्योऽपि हे कौन्तेय यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निरोधेति । अनेन या प्रति
ज्ञाना ब्रह्मप्रतिभूतामिदतया दर्शयितुमाह निष्ठा ज्ञानस्य वा परेति । निष्ठा
पर्यवसान परिसमाप्तिरित्येतत् । यस्य, ब्रह्मज्ञानस्य वा परा । कीदृशी सा
यादृशमात्मज्ञानम् । कीदृशत्, यादृश आत्मा । कीदृशोऽप्यो, यादृशो भग-

वतोक्त उपनिषदाक्षरैश्च न्यायतश्च ॥

ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकारत्वानात्मेयते क्वचित् ।
ननु आदित्यवर्णं भास्वरूपः स्वयज्योतिः, इत्याशरवरमात्मनः श्रूयते । न तमो-
रूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याशरप्रतिषेधे आत्मनस्तमो-
रूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि “आदित्यवर्णं” [श्रि.३.८] इत्यादिवाक्यानि,
“अरूप” [कठ.३.१५] इति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च
“न सदसो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुरा पश्यति कश्चनैनम्” [श्रि.४.२०],
“अशब्दमस्पर्श” [उड.३.१५] इत्यादौ । तस्मादात्माकारं ज्ञानमिष्यनु-
पपन्नम् ॥

यत्र तस्यात्मनो ज्ञानम् । सर्वं हि यद्विषय यत् ज्ञानं तत्तदाकारं
भवति । निराकारश्चात्मेत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्चोभयोरनिर्गमस्यते यत्र तद्भाव-
नानिष्ठेति । न, अत्यतनिर्मलत्वातिस्वच्छत्वातिशूद्रमत्नोपपत्तेः । आत्मनः ।
बुद्धेश्च आत्मसमनैर्मन्याद्युपपत्तेः आत्मचैतन्याकाराभासरोपपत्तिः । बुद्ध्याभासे
मनः, तदाभासार्नाद्रिषाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः । अतो लीङ्गिन्देहमात्रे एवा-
त्मदृष्टिः विद्यते ॥

देहचैतन्यवादिनश्च लोभायतिकाः ‘चित्तन्याविशिष्टः धायः पुरुषः’
इत्याहुः । तथाऽन्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये
बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽपि आन्तरं ज्ञयत्त अद्याहृताख्य अविद्यावस्थ
आत्मत्वेन प्रतिपन्ना कंचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभा-
सता आत्मभ्रान्तिकारणमित्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न विधातयम् । त्रि-
तर्हि, नामरूपाद्यनाम्नाप्यारोपणनिश्चिन्नेव सार्या, नात्मचैतन्याविज्ञानं कार्यं,
अविद्याप्यापोपितसर्वपदार्थाकारैः आवेशिष्टतया दृश्यमानत्वात् इति । अत-
एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण यस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः,
प्रमाणान्तरानुरूपक्षतां च स्वसाविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मात् अविद्याप्यारोपित-
निराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं, न तु ब्रह्मविज्ञाने यतः अत्यतप्रसिद्धत्वात् ।

अविज्ञाकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धीना अत्यतप्रसिद्ध सुविज्ञेय आनन्द-
तरमात्मभूतमपि, अप्रसिद्ध दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभार्यावैर्बिक्रानाम् ।
बाह्याभारनिवृत्तबुद्धीना तु लब्धगुणात्मप्रसादाना नातपर सुप्र मुप्रसिद्ध
सुविज्ञेय स्वामन्नतरमस्ति । तथा चोक्त 'प्रत्यक्षावगम धर्म्यम्' [गी.९.२]
इत्यादि ॥

त्रैचित्तु पांडितमन्या— निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिरतो दुःसाध्या
सम्भ्रजाननिष्ठा— इत्याहुः । मत्स्य, एव गुरुमप्रदायरहिताना अभृतवेदान्ता-
नामन्यतरहिर्विज्ञेयासक्तबुद्धीना सम्भ्रजप्रमाणेऽपहृतश्रमाणा, तद्विपरीताना तु
लौकिक्याह्वयार्द्रतवस्तुनि सद्बुद्धिर्नितरा दुःसाध्या आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण
वस्तुतरस्यानुपलब्धेः, यथा च 'एतदेवमेव नान्यथा' इत्यनेनाम । उक्त च
भगवता— 'यस्या जाप्राप्ति भूतानि सा निष्ठा पर्यतो मुने' [गी.२.६९]
इति । तस्मात् बाह्याकारभेदशुद्धिनिवृत्तिरेव आत्मस्वरूपावलम्बनकारणम् ।
नहात्मा नाम स्म्यचि'रुदाचिदप्रसिद्ध' प्राप्ते हेय उपादेयो वा । अप्रसिद्धे
हि तस्मिन्नात्मनि स्यात्सर्वा' सर्वा' प्रवृत्तयः व्यथा प्रसज्येरन् । न च देहा-
द्यचेतनार्थत्व शक्य कल्पयितुम् । न च सुगार्य सुप्र दुःगार्य वा दुःगम् ।
आत्मावगत्यप्रशानार्थत्वाच्च सर्वत्र्यप्रहारस्य । तस्मात्तथा मृदेहस्य परिच्छेदाय
न प्रमाणान्तरापेक्षा, ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्तात्तदप्रगतिं प्राप्ति न प्रमाणा-
न्तरापेक्षा, इत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिना मुप्रसिद्धा इति सिद्धम् ॥

येषामपि निराभार जानमप्रत्यक्ष, तेषामपि जानवशैव ज्ञेयावगतिरिति
ज्ञानमन्यत प्रसिद्ध सुगदिन्द्रदेवेत्यभ्युपगतव्यम् । जिज्ञामानुपपत्तेश्च— अप्रसिद्ध
चेज्ज्ञान ज्ञेयत्विज्ज्ञास्येत । यथा ज्ञेय घटादिलक्षण ज्ञानेन जाता व्याप्तु
मिच्छति तथा ज्ञानमपि जानान्तरेण शक्य आप्तुमिच्छेत् । न चैतदस्ति ।
अतोऽत्यतप्रसिद्ध जान, जाताप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्मात्ज्ञाने यत्नो
न कर्तव्यः, किं त्वनात्मनि आत्मशुद्धिनिवृत्तौ एव । तस्मान् जाननिष्ठा
मुखपात्रा ॥५०॥

सेयं ज्ञानस्य परा निश्चेद्यते कथं कारयेति—

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्वात्मानं नियम्य च ॥

शब्दःशब्दोन्विपयास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥

बुद्धयेति । बुद्ध्याऽध्ययमात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः संपन्नो, धृत्वा धैर्येणात्मानं कार्यकरणसघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वर्शा-कृत्य, शब्दादीन्शब्द आदियेषां ते शब्दादयस्तान्विययास्त्यक्त्वा, सामर्थ्या-च्छरीरस्थितिमात्रंरंतुमूतान्केवल्यन्मुक्त्वा ततोऽधिकान्मुखाथार्थस्त्यक्त्वा इत्यर्थः, शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य परित्यज्य च ॥५१॥

ततः—

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ॥

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

विविक्तेति । विविक्तसेवी अरभ्यनदीपुलिनगिग्गुशदीन्विचिक्त्वान्दे-ज्ञान्सेवितुं शीलमस्येति विविक्तसेवी । लब्धाशी लब्धदानशीलः । विविक्तसेवा-लब्धदानयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन नित्तप्रभादहेतुं रादग्रहणम् । यतवाक्काय-मानसो वाक्च कायश्च मानस च यतानि सयतानि यस्य ज्ञाननिग्रह्य स ज्ञान-निष्ठो यतिर्यतवाक्कायमानसः स्यात् ! एवमुपरतसंकरणः सन ध्यानयोगपरो ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तन योग आत्मविषय एवैकग्रीकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरः नित्यं, नित्यग्रहणं संतजनाग्रह्यकर्तृशाभावप्रदर्श-नार्थम् । वैराग्यं विरागभावो दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृण्य, समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ॥५२॥

किंच—

अहंकारं वञ्चं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥

विमुक्त्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कलरते ॥५३॥

अहंकारमिति । अहंकारमहकरणमहसरो देहेन्द्रियादियु, तं बल सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं, नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन तस्यागस्य

अशक्यत्वात्, दपं दपों नाम हर्षान्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः 'हृषो हृष्यति हृतां धर्ममतिश्रामति' [आप.ध.१.१३.४] इति स्मरणात् च, काम-
मिच्छा, क्रोधं द्वेष, परिग्रहमिन्द्रियमनोगतजोगपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसंगेन
धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तः, त च विमुच्य परित्यज्य
परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीविनमात्रेऽपि निर्गतममभावः निर्म-
मोऽत एव शान्त उपरतः, यः महत्तर्हर्षायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्ममूयाप
ब्रह्मभवनाथ कथ्यते समर्थो भवति ॥५॥

अनेन क्रमेण—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कथंमति ॥

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रमादो न
शोचति, किञ्चिदर्थवैकल्यमात्मनो वैगुण्य वा उद्दिश्य न शोचति न सक्त्यते,
न काक्षति । ब्रह्मभूतस्याप्य स्वमायेऽभूयते न शोचति न काक्षतीति ।
न ह्यप्राप्तयिष्याशाश्च ब्रह्मनिद उपरयते । न ह्यपतीति वा पाठः । समः
सर्वेषु भूतेषु आत्मौपम्येन सर्वेषु भूतेषु सुख दुःख वा सममेव पश्यतीत्यर्थः
नात्मसमदर्शनमिह तस्य कथ्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाति' [गी.१८.
५५] इति । एवमृतो ज्ञाननिष्ठो, मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं, भजनं परा-
मुत्तमा ज्ञानलक्षणा चतुर्थी लभते 'चतुर्विधा भजन्ते मा' [गी.७.१६] इति
हि उक्तम् ॥५४॥

ततो ज्ञानलक्षणा—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्परतः ॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनेतरम् ॥५५॥

भक्त्येति । भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्परतः, त मामद्वैत चैतन्य-
यश्चाहं वि-नस्तत्त्वोपाधिभेद उत्तमपुरुष आत्मशक्त्यः, त मामद्वैत चैतन्य-
मार्गैरस अजमजरममरममयभनिधन तत्परतोऽभिजानाति । ततो मामेयं

तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनंतरं मामेव । नाथ ज्ञानानन्तरप्रवेशत्रिये भिन्ने
विबन्धिते ज्ञात्वा विद्यते तदनंतरमिति, किं तर्हि, पत्यन्तराभावान् जानमात्र-
मेव, 'क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि' [गी.१३.२] इत्युक्तत्वात् ॥

ननु विरुद्धमिदमुक्तं 'ज्ञानम्य या परा निश्चया तथा मामभिजानाति'
इति । कथं विरुद्धमिति चेदुच्यते—यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते जातुः, तदैव
त विषयमभिजानाति जातेति न जाननिष्ठं ज्ञानावृत्तिलक्षणमपेक्षते इति ।
अतश्च जानेन नाभिजानाति ज्ञानवृत्त्या तु जाननिष्ठयाभिजानातीति । नैष
दोषः, ज्ञानस्थं ज्ञानमोक्षत्तिपरिपाकहेतुषुत्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभ-
वनिश्चयावनान्तव तस्य निश्चयशब्दाभिप्रायान् शास्त्राचार्योपदेशेन जानोत्पत्ति-
परिपाकहेतु महारिकारण शुद्धिविशुद्ध्यात्मानित्वादि चापेक्ष्य ज्ञानतस्य
क्षेत्रज्ञपरमान्मैकत्वज्ञानस्य स्मृत्यादिभाररुभेदशुद्धिनिरधनसर्वकर्मसंन्याससहि-
तस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थान सा परा जाननिष्ठेत्युच्यते । सेव
ज्ञाननिश्चय आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया एव चतुर्थी भक्तिरित्युक्तम् । तथा परया
भक्त्या भगवन्त तत्पत्तोऽभिजानाति, यदनंतरमेव ईश्वरक्षेत्रज्ञभेदशुद्धिरदोषतो
निवर्तते । अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति यच्च न विरु-
ध्यते । अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्र वेदान्तेनिष्ठामपुराणस्मृतिलक्षण
न्यायप्रसिद्ध अर्धवद्भवति, "विदित्वा व्युत्थायाथ भिक्षान्नं चरन्ति"
[बृ.३.५.१], "तस्मान्न्यासभेदा तपमामतिरिन्माहुः" [तैत्ति.आर.१०.
६३.१९] "न्यास एवात्यरेचयत्" [तैत्ति.आर.१०.६२.१२] इति ।
"संन्यासः धर्मेणा न्यासः" [गी.१८.२], 'वेदानिमं च लोकरुमु च परि-
त्यज्य,' 'त्यज धर्ममधर्मं च' [म.भा.शा.३.२९.४०] इत्यादि । इह च
प्रदर्शितानि वाक्यानि । न च तेन वाक्यानामानर्थक्य युक्तम् । न चार्थ-
वादत्वं स्वप्नरूपमन्व्यात्, प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न
हि पूर्वसमुद्र जिगमिषे. प्रतिलोभ्येन प्रत्यक्समुद्रजिगमिषुणा समानमार्गत्व
संभवति । प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसत्तान्तरणाभिनिवेशश्च जाननिश्चय । सा च

प्रत्यक्समुद्रगमनचक्रमणा सहभावित्वेन विद्यन्ते । पर्वततर्पणपौरिवान्तर्या-
न्विरोधः प्रमाणविदा निश्चितः । तस्मात् सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा
कार्या इति सिद्धम् ॥५५॥

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य तिष्ठिप्राप्तिः फल ज्ञाननिष्ठा-
योग्यता, यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलवसाना । न भगवद्भक्तियोगोऽनुना
स्वपते आम्नाथोपसङ्घारप्रकरणे आम्नाथनिश्चयदाह्याय—

सर्वकर्मोप्यपि सदा कुर्वाणो मद्दशपाश्रयः ॥

मत्प्रसादात्प्राप्नोति ज्ञाश्वत पदमव्ययम् ॥५६॥

सर्वकर्मोप्यपि । सर्वकर्मणि प्रतिपिडान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्
मद्दशपाश्रयोऽहं वासुदेव ईश्वरो व्यापश्रयो व्यापश्रयण यस्य स मद्दशपाश्रयो
मव्यपितसर्वात्मभाव इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति
ज्ञाश्वत नित्य वैणव पदमव्ययम् ॥५६॥

यस्मादेव तस्मात्—

चेतसा सर्वकर्मणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तं सततं मय ॥५७॥^१

चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्मणि दृष्टादृष्टार्थानि मयाश्वरे
मन्यस्य 'यत्स्रोणि यदशासि' [गी.१.२७] इत्युक्तन्यायेन, मत्परोऽहं वासुदेवः
परो यस्य तत्र स त्व मत्परः मव्यपितसर्वात्मभावः सन्बुद्धियोग समाहितबुद्धित्व
बुद्धियोगस्त बुद्धियोगमुपाश्रित्य अपाश्रयोऽनन्यदागणत्व मच्चित्तो मध्येव चित्त
यस्य तत्र न त्व मच्चित्तः सतत सदेव भव ॥५७॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥

अथ चेत्प्रमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८॥

^१ 'बुद्धियोगमुपाश्रित्य' इत्येव तु महाभारतपाठः । 'बुद्धियोगमुपाश्रित्य'
इति पाठानुसारि भाष्यस्यापि 'बुद्धियोगमुपाश्रिय आश्रयः अनन्यदशरणत्व' इति
पाठात्तर दृश्यते ॥

प्यसि । सत्य ते तत्र प्रतिजाने सत्या प्रतिज्ञा करोम्येतन्मिन्वस्तुनीत्यर्थः ।
यतः प्रियोऽसि मे । एव भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्व बुद्ध्या भगवद्भक्त्येवमस्मात्
मोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥६५॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरगणतामुपसहृत्य, अथेदानीं कर्म-
योगनिष्ठाफल सम्यग्दर्शन सर्ववेदान्तसारविहित यत्तथ्यमित्याह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

सर्वधर्मानिति । सर्वधर्मान्सेव च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् । धर्म
शब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते, नैकर्म्यस्य विवक्षितत्वात् “नाविरतो दुश्चरितात्”
[कठ.२.२४], “त्यज धर्ममधर्म च” [मभा.शा.३२९.४०] इत्यादिश्रुति-
स्मृतिभ्यः । सर्वधर्मान्परित्यज्य सत्यस्य सर्वकर्माणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मान
सम सर्वभूतम्यमीश्वरमच्युत गर्भजन्मज्जरमरणाविवर्जित अहमेव इत्येव शरण
जन, न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वा त्वामेवनिश्चितबुद्धि सर्व
पापेभ्यः सर्वधर्माधर्मवधनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभाजप्रार्थनाकरणेन ।
उक्तं च— ‘नाशशाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता’ [गी.१०.११]
इति । अतो मा शुचः शोक मा कार्दारित्यर्थः ॥

अस्मिन् गीताशास्त्रे परमनि श्रेयससाधन निश्चित किं ज्ञान, कर्म वा,
आहोस्विदुभयामिनि । कुतः सशयः ‘यज्जात्वाऽमृतमश्नुते’ [गी.१३.१२], ततो
मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्’ [गी.१८.५५] इत्यादीनि वाक्यानि
केवल्यज्ज्ञानाग्नि श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति । ‘कर्मण्येवाधि कारस्ते’ [गी.२.४७],
‘कुरु कर्मण’ [गी.४.१५] इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यता दर्शयन्ति ।
एव ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात्समुचितयोरपि नि.श्रेयसहेतुत्वं स्यादिति
भवेत्सशयः कस्यचित् । किं पुनरत्र मीमासापरम् ? । नन्वेतदेव एवामन्य-
तमस्य परमनि.श्रेयससाधनत्वावधारणम् । अतो निरतीर्णतर मीमास्यमेतत् ॥

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य नि.श्रेयसहेतुत्वं भेदप्रत्ययानिर्गतत्वेन ईव-

त्यफलावसायिणात् । श्रियाकाररूपलभेदबुद्धिरविश्रयात्मनि नित्यप्रवृत्ता— मम
 कर्माह कर्तासुमै फलयेद कर्म वरिण्यामीतीय अविद्या अनादिनाप्रवृत्ता ।
 अस्या अविद्याया निरर्तकमप्रमहम्मरिम केवल अकर्ता आश्रिया अफला, न
 मत्तोऽन्योऽस्ति इतिदित्वेवरूपगात्मविषय ज्ञानमुपयमान, कर्मप्रवृत्तिहेतु
 मूलाया भेदबुद्धेर्निरर्तकत्वात् । तुमब्द पशद्वयव्यावृत्तयो— न कैवल्य
 कर्मभ्यां, न च ज्ञानकर्मभ्या समुच्चिताभ्या नि श्रेयसप्राप्तिरिति पशद्वय निव
 र्तीयति । अकार्यज्ञानं च नि श्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्ति । न हि नित्य
 वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा श्रियते । केवलज्ञानमप्यनर्थक तर्हि । न, अविद्या
 निरर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य
 दृष्ट कैवल्यफलावसानं चम् । रज्ज्वादिविषये सर्पाज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रज्ञा-
 पत्यत् । विनिवृत्तसर्पादिविश्रुत्परञ्जुनैक्यावसान हि प्रज्ञाफल, तथा
 ज्ञानम् । दृष्टार्थाना च च्छिदिन्रियाभिभयनादीना व्यापृतकर्त्तादिनारभणा
 द्वैधीभावामिददानादिफलादन्वयफले कर्मा तरे वा व्यापारानुपपत्तिर्यथा, तथा
 दृष्टार्थया ज्ञाननिष्ठक्रियाया व्यापृतस्य ज्ञानादिकारणस्य आत्मकैवल्यफला
 दयफले कर्मा तरे प्रवृत्तिरनुपपत्तेति न ज्ञाननिष्ठ कर्मसहितापपद्यते । मुख्य
 मिहोनादिक्रियावस्थादिति चत् । न, कैवल्यफले ज्ञाने श्रियाफलाधित्वानुप
 पत्ते । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते, सर्वत सप्ततादके फल वृपतङ्गादिक्रिया-
 पगाधिनाभावत्, फला तरे तत्साधनमूलाया वा श्रियायामधिवानुपपत्ति ।
 नहि सप्तप्रातिपत्त कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषय
 वा अर्थित्वम् । तस्मात्त कर्मणोऽस्ति नि श्रेयससाधनं चम् । न च ज्ञानकर्मणा
 समुच्चितयो । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा अविद्यानिरर्त
 कत्वेन विशेषात् । नहि तमरतमसो निवर्तकम् । अत केवलमेव ज्ञान नि श्रे
 यससाधनमिति । न, नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् ।
 यत्ताव केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्, तदसत् । यता नित्याना कर्मणा
 श्रुत्युत्तानामररणे प्रत्यवायो नरनादिप्राप्तिलक्षण स्यात् । नन्वेव तर्हि कर्मभ्यो

मोक्षो नास्तीत्यनिमोक्ष एव । नैव दायो, नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्याना कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्याप्राप्तिः । प्रतिपिद्रस्य चाकरणादनिष्टशरीरानुपपत्तिः । काम्याना च वर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः । वर्तमानशरीरारंभकस्य च कर्मणः फलोपभोगभंगे पतितेऽस्मिन्शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादात्मनो रागादीना चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नमिद्धं कैवल्यमिति । अतित्रान्तानेन जन्मातरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिरदस्यानारब्धरावंस्योपभोगानुपपत्तेः धयाभाव इति चेत् । न, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फल्योपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वात्तिलकर्मणाम् । आरब्धाना च कर्मणा उपभोगेनैव धीणत्वादपूर्वाणा च कर्मणामनारभेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति । न, “तमेव विदिस्वातिमृत्युमेति भान्यः पंथा त्रिप्रतेऽयनाय” [श्वेताश्र.३.८] इति विद्यया अन्यः पथा मोक्षाय न त्रिप्रते इति श्रुतेः चर्मवदावाशयेऽनासभववदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुते. “जलानात्कैवल्यमाप्नोति” इति च पुराण स्मृतेः, अनारब्धफलाना पुण्याना कर्मणा धयानुपपत्तेश्च । यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलाना सम्भवः, तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलाना स्यात्सम्भवः । तेना च देहान्तरमकृत्या धयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूना च रागाद्रेपमोहानामन्यत्रात्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेर्धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्याना च कर्मणां पुण्यफलत्वश्रुते. “वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा” इत्यादिस्मृतेश्च कर्मधयानुपपत्तिः ॥

ये त्वाहुः नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां पश्यन्, न तु तेषां स्वरूपश्रुतिरेवेणान्यत्फलमस्ति, अधुनन्वात्, जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति । न, अप्रवृत्ताना कर्मणां फलदानासम्भवात्, दुःखफल्यविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति, तदसत् । न हि मरणकाले फलदानाय अनवुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यत इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगाय आग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मानि नरकफलोपभोगानुपपत्तिर्न

स्यात् । तस्य दुरितस्य दुःखविशेषफलवानुपपत्तेश्च, अनेकेषु हि दुरितेषु सभवसु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वययोगादिराधन निर्निमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुः, नित्य-
 कर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलं न गिरसा पाषाणवह्नादिवु गमिति ।
 अप्रकृतं चेदमुच्यते— नियतकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति ।
 कथम्, अप्रकृतफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य धयो नोपपद्यते इति प्रकृतम् ।
 तत्र प्रकृतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्,
 नाप्रकृतफलस्यति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रकृतफलमेवेति मन्यते
 भवान्, तन्नो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमवुक्तम् ।
 नित्यकर्मविध्यानार्थक्यप्रमगश्च, उपभोगेनैव प्रकृतफलस्य दुरितकर्माणः, धयो-
 पपत्ते । किंच, श्रुतस्य नित्यस्य दुःखं कर्मणः चेत् फलं, नित्यकर्मानुष्ठाना-
 यासादेव तत् दृश्यते व्यायामादिवत्, तदन्यस्येति नित्यनानुपपत्तिः ।
 जीवनादिनिमित्ते च विधानान्तरिवाणां कर्मणां प्रायश्चित्तपूर्वकृतदुरितस्य दुरि-
 तानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मणि निमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य
 तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तं न फलं, जीवनादि-
 निमित्तेऽपि नियतकर्मानुष्ठानायासदुःखं जावनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत,
 नित्यप्रायश्चित्तयोर्निमित्तस्यैव विधात् । किंच न्यत् नित्यस्य— काम्यस्य चापि
 होत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य बुद्ध्यान्वित्तुष्ठानायासदुःखस्य पूर्वकृतदुरि-
 तस्य फलं, न तु नित्यानुष्ठानायासदुःखस्य नित्यस्य विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृत-
 दुरितफलं प्रमन्येत । तथा च मति नित्यानां पत्राभरणाच्छिषानाभयानुपपत्तेश्च
 नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिरूपना च अनुपपत्त्या, एव
 विधाना कथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखस्यैवित्तिफलवानुमानात् नित्यानाम् ।
 विशेषाच्च । विद्वद्भ्योऽमुच्यते— नियतकर्माणां अनुष्ठीयमानेन अन्यस्य कर्मणः
 फलं भुज्यते इत्यनुपपत्तयान् मत्प्राप्तमैवो नित्यस्य कर्मणः फलमिति,
 नित्यस्य कर्मणः फलभावं इति च विद्वद्भ्योऽमुच्यते । किंच, काम्यामिहोत्रादी

अनुष्ठायमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादि तन्नेणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव
 काम्याग्निहोत्रादिफलमुपशीणं स्यात् तत्तत्रत्वात् । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्य-
 देव स्वर्गादि, तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति दृष्टविरो-
 धात् । न हि माम्यानुष्ठानायासदुःखात्केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखं भिन्नं दृश्यते ।
 किंचान्यत्, अविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं, न तु शास्त्रचोदित
 प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलं भवेत् । नदा स्वर्गादिष्वप्यहृष्टफलाशासनेन उग्रमो
 न स्यात् । अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपभय-
 नित्यानाम्, स्वर्गादिमहाफलव्य काम्यानां, अगोतिरुत्तव्यतायाधिक्ये त्वसति,
 फलानामिन्वमात्रेणेति । तस्मान्न नित्यानां कर्मणामहृष्टफलाभावः कदाचिद-
 प्युपपद्यते । अतश्चाग्निहोत्रपूर्वस्य कर्मणो विधौ ननुभस्याशुभस्य वा ध्ययना-
 रणमशेषतो, न नित्यकर्मणुष्ठानम् । अग्निहोत्रमर्वाज हि सर्वमेव कर्म ।
 तथाचोपपादितं अविद्वद्विषयं कर्म, विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंन्यासपूर्विमा
 ज्ञाननिष्ठम् । 'उभौ तौ न विजानीतः' [गी.२.१९], 'वेदायिनाशिनं नित्यं'
 [गी.२.२१], 'ज्ञानयोगेन साग्यानां कर्मयोगेण योगिनाम्' [गी.३.३],
 'अज्ञाना कर्मसगिना' [गी.३.२६], 'तत्त्वावित्तु गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति
 मन्वा न सज्यते' [गी.३.२८], 'सर्वकर्मणि मनसा मन्यस्यास्ते' [गी.५.
 १३], 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येन तत्प्रवित्' [गी.५.८], अर्थादज्ञः
 करोमीति, 'आरुरुक्षोः कर्म कारणमारूढस्य योगस्थस्य क्षम एव कारणं [गी.६.
 ३], 'उदारान्मयोऽप्यशं जानी ग्यात्मं न मे मत' [गी.७.१८], अज्ञाः कर्मिणो
 'गतागतं कामक्षमा लभन्ते' [गी.९.२१], 'अनन्याश्चित्तयन्तो मा नित्ययुक्ता
 यथोक्तमात्मानमाशान्तरूपकर्मप्रमुखासते, ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुप-
 यान्ति ते' [गी.१०.१०], अर्थात् कर्मिणोऽज्ञा उपपत्तिः । भगवन्कर्मकारिणो
 ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञाः, ते उत्तरोत्तरहीनफलव्यागात्मानसाधनाः ।
 अनिर्देश्याश्रयेणान्तरास्तु 'अद्वेषेण सर्वभूतानां' [गी.१२.१३] इति आ अध्या-
 यपरिसमाप्तिं उक्तसाधनाः तेषांप्र्यायाद्यध्यायनयोत्तज्ञानसाधनाश्च । अधि-

शानादिपक्षे हेतुकर्मवत्कर्मसन्त्यामिनामात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवत्ता परस्या ज्ञाननि-
 शया वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदाम्निष्ठादिर्मर्षस्य परमहंसपरिजगराना-
 मेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैक्यवशरणानां न भवति, भवत्येवायेषामज्ञाना
 कर्मिणामस-यासिनामिष्येय गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्यावर्तनार्थस्य विभागः ॥

अविद्यापूर्वकस्य सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धमिति चेत् । न, ब्रह्महत्यादिषु ।
 यत्रापि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म, तथाप्यविद्यावत् एव भवति । यथा प्रतिषेध-
 शास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षण कर्मनिर्गन्धारण भ्रमिणामादिदोषवतो
 भवति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्वयीति । देह-
 द्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाते प्रवृत्तिर्निष्ठादिकर्मस्यनुपपत्तेरिति चेत् । न, चलन्नात्मस्य
 कर्मण अनात्मकर्तृत्वस्य 'अहं करोमि' इतिप्रवृत्तिवर्जनात् । देहादिसंघातेऽ-
 हप्रत्ययो गौणो, न मिथ्या इति चेत्, न, तन्नाश्वपि गौणतोपपत्तेः ।
 आत्मीयो देहादिसंघातेऽहप्रत्ययो गौणो, यथात्मीये पुत्रे आत्मा वै पुत्र-
 नामासीति, लोके चापि मम प्राण एवाय गौरिति तद्वत् । नैकाय मिथ्या-
 प्रत्ययः । मिथ्याप्रत्ययस्तु स्याणुत्पत्त्यारवृक्षमाणाविशेषज्ञे । न गौणप्रत्ययस्य
 मुख्यकार्योत्पत्त्यधिकरणस्तुल्यत्वात्तन्मोपमाशब्देन । यथा सिंहो देवदत्तोऽ-
 ग्निर्माणव इति सिंह इवाग्निरिय नैशंपर्माण्वादिसामान्यवत्तद्देवदत्तमाणवश-
 चिन्तनस्तुल्यर्थमेव, न तु सिंहस्यैमाग्निकाय ना गौणशब्दप्रत्ययनिमित्त
 चिन्तनाप्यते, मिथ्याप्रत्ययस्यै त्वनर्थमतुभवंति इति । गौणप्रत्ययविरय
 च जानाति, नैव सिंहो देवदत्त स्यात्तत्रमग्निर्माणव इति । तथा
 गौणेन देहादिसंघातेनात्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहप्रत्ययविषयेणात्मना कृतं
 स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्या कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्या कृतं स्यात् ।
 न च शैश्वेण पर्यायेन वा मुख्यसिंहाग्निभ्या कार्यं किञ्चित्क्रियते, तुल्यत्वे-
 नोपक्षेणत्वात् । स्तूयमानां च जानीतो नाह सिंहो नाहमाग्निरिति, न सिंहस्य कर्म
 ममाग्नेश्चेति । तथा न सघातस्य कर्म मम मुख्यस्यात्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः
 स्यात्, न पुनरहं कर्ता मम कर्मेति । यचाह आत्मीये स्मृतीन्प्रप्रयत्नैः

कर्महेतुभिरात्मा कर्म करोतीति । न, तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् मिथ्याप्रत्यय-
निमित्तेषानिष्ठाभूतास्त्रियापलज्जनितसत्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः ।
यथास्मिन् जन्मनि देहादिसत्ताभिमानरागद्वेषादिकृती धर्माधर्मां तत्प्रत्यनु-
भवश्च, तथातीतेऽतीततरेऽपि जन्मनि इत्यनादिरविद्याकृत ससारोऽतीतोऽ-
नागतश्चानुमेय । ततश्च सर्वकर्मसंन्याससाहित्यज्ञाननिष्ठया आत्यतिर. ससा-
रोपम इति सिद्धम् । अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य, तन्निकृत्तौ देहानुप-
पत्ते ससारानुपपत्ति । देहादिसत्ताते आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः । न हि
त्येके गवादिभ्योऽन्वोऽह मत्तश्चान्ये गवादय इति जानस्तानहमिति मन्यते
कश्चित् । ज्ञानस्तु स्थाणौ पुरुषस्त्रिज्ञानवदविवेकतो देहादिसत्ताते कुर्यादहं-
मिति प्रयय, न विवेकता जानन् । यस्त्वात्मा वै पुत्रनाभासीति पुत्रेऽह-
प्रत्यय, स तु जन्यजनसवधनिमित्तो गौणः । गौणेन चात्मना भोक्तृनादि-
वत्परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं, गौणसिद्धामिथ्या मुष्यसिद्धामिथ्यवत् ॥

अदृष्टविरयचोदनाप्रामाण्यादात्मकृतव्य गौणदेहेन्द्रियात्माभि क्रियते च
इति चेत् । न, अविद्याकृतात्मसत्त्वेणाम् । न च गौणा आत्मनो देहेन्द्रि-
यादयः । किं तर्हि ? मिथ्याप्रत्ययेनैव अनात्मान मत्त आत्मत्वमापाद्यन्ते,
तद्भावे भायात्तदभाव चाभाधान् । अविवेकिना ह्यजाभकारं शालाना
हृद्यते तेषांऽहं गौरोऽहमिति देहादिसत्तातेऽहप्रत्यय । न तु विवे-
किनः अन्वोऽहं देहादिसत्तातादित्यज्ञानवता तत्कारं देहादिसत्तातेऽहप्रत्ययो
भवति । तस्मान्मिथ्याप्रययभावे अभासत्तञ्जन् एव, न गौणः । पृथग्यह
माणविशेषमामान्ययोर्हि सिद्धदेवदत्तयोरामिमाणवकयोर्वा गौण प्रत्यय
शब्दप्रयोगो वा स्यात्, न अपेक्षमाणमामान्यविशयोः । यन्तु ध्रुत्प्रामाण्या-
दिति । तत् न, तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविरयत्वात् । प्रयत्तद्विप्रमाणानुपपत्त्ये हि
विरयऽमिहोनादिसाध्यमाधनसंस्थे श्रुते प्रामाण्य, न प्रयत्तदिविषये, अदृ-
ष्टदर्शनार्थविरयत्वात्प्राणस्य । तस्माच्च दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तम्याहप्रत्ययस्य देहा-
दिसत्ताते गौणत्व कल्पयितुं शक्यम् । न हि श्रुतेशतमापि क्षीतोऽमिरप्रप्रज्ञो

वेति श्रुत्प्रामाण्यमुच्यते । यदि द्वाब्धीतोऽर्ध्वरप्रकाशो वेति, तयाप्ययान्तर
श्रुतेर्विवाहित कल्प्य, प्रामाण्यान्यथानुसृते, न तु प्रमाणान्तरविच्छेद स्ववचन-
विच्छेद वा । कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवक्तृत्वात्कर्तुरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् ।
न, ब्रह्मविद्यायामर्थकरोपपत्ते ॥

कर्मविधिभ्रुतिवत् ब्रह्मविद्याविधिभ्रुतेरपि अप्रामाण्यसंग इति चेत् ।
न, साधनप्रत्ययानुसृते । यथा ब्रह्मविद्याविधिभ्रुत्वा आत्मन्यसृते देहादि-
सृतातेऽहप्रत्ययो साध्यते, तथात्मन्यैवात्मावगतिर्न कदाचित्त्वेनचित्कथंचिदपि
साधितुं शक्या, फलव्यतिरेकादवगते, यथागिरिणा प्रसङ्गश्चेति । न चैव
वर्मान्निधिभ्रुतेरप्रामाण्य, पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोनरोत्तरपूर्वप्रवृत्तिननस्य प्रत्य-
गात्माभिमुख्येन प्रवृत्तुत्वादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽप्युपायस्त्वोपेयगयतया
मन्यमेव स्यात्, यथा अर्थदाना विधिशेषाणाम्, लोकेऽपि बालोन्मत्ता
दानं पयश्चादीं वाचयितये चूडानर्चनादिप्रचनम् । प्रसारात्तरस्थाना च
साधनादेव वा प्रामाण्यसिद्धि, प्रागात्मजानादेशाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्य-
वन । यत्त मन्वसे- स्वयमज्याप्रियमाणाऽप्यात्मा सन्निधिमात्रेण करोति, तदेव
च मुख्यं कर्तृत्वमात्मन, यथा राजा मुख्यमानेषु योषियु मुख्यत इति प्रसिद्ध
स्वयमयुष्यमानोऽपि सन्निधानादेव नित पराजितश्चेति, तथा सेनापानेवांचैव
वर्गेति, त्रिपासत्स इव राज मेनापनेश्च ह्य । यथा ऋत्विक्कर्म यजमा
नस्य, तथा देशर्क्षना कर्म आमृतं स्यात् फलस्थात्मगामिनात् । यथा वा
धामस्य लोहभ्रामयितृत्वादव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्व तथा चात्मन इति ।
तदमत्, अर्जुनं कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेऽप्रसङ्गमिति चत् । न,
यत्प्रभृतीना मुख्यम्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत्सव्यापारेणापि
चुष्यते, योधाना च योषयितृत्वे धनदाने च मुख्यमेव कर्तृत्व, तथा जय-
पराजययोगेभ्यो । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागे दक्षिणादाने च मुख्यमेव
कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारे च स गौण इत्यवगम्यते । यदि
मुख्यं कर्तृत्वं स्यात्तारत्वात् नोपलभ्यते राजयजमानप्रवृत्तीना, तदा सन्नि-

धिमात्रेणापि कर्तृत्व मुख्य परिकल्प्येत, यथा भ्रामरस्य लोहभ्रमणेन, न तथा राजपञ्जमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते । तस्मान्मनिधिमात्रेण कर्तृत्व गौणमेव । तथा च सति तत्फलसंबन्धोऽपि गौण एव स्यात् । न गौणेन मुख्य कार्यं निर्वह्यते । तस्मात्सदेवैतद्गीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । भ्रान्तिनिमित्त तु सर्वमुच्यते, यथा स्वप्ने, मायाया चैवम् । न च देहात्मात्मप्रत्ययभ्रान्तिप्रतानविच्छेदेषु सुषुप्ति-समाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाग्रन्थं उपलभ्यते । तस्मात् अभ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवाय सत्कारभ्रमो, न तु परमार्थ, इति सम्यग्दर्शनादत्र तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥६६॥

सर्वगतान्नाम्नार्थमुपमहृत्य अस्मिन्नध्याये, विवेकध्वान्ने, इह शास्त्रार्थ-
दाकार्यं सक्षेपत उपमहार कृत्वा, अधेदानीं शास्त्रप्रदायविधिमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्त्याय कदाचन ॥

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मा योऽभ्यसूयति ॥६७॥

इदमिति । इह शास्त्रं ते तत्र हिताय मयोक्तं समापविच्छित्तरे जत
पस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन सम्यक्ते । तत्रस्विनेऽप्यभक्ताय
गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याचिदप्यवस्थाया न वाच्यम् । भक्तस्तप-
स्थपि सन्नशुश्रूषुर्वो भवति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मा वासुदेव
प्राकृत मनुष्य मत्वाभ्यसूयत्तात्मप्रशसादिदोषाध्यारोपणेन मधेश्वरत्वमज्ञानत्र
सहेते, असावप्ययोग्य, तस्मा अपि न वाच्यम् । भगवति अनमूयासुक्ताय
तत्रस्विने भक्त्याय शुश्रूषे च वाच्यं शास्त्रमिति मामर्थाद्रम्यते । तत्र मेधा-
विने तत्रस्विने वा इत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तत्रस्विने मनु-
क्ताय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तत्रस्विने नापि
मेधाविने वाच्यम् । भगवत्वसूत्रायुक्ताय समस्तगुणरतेऽपि न वाच्यम् ।
गुरुशुश्रूषामात्मते च वाच्यमित्येषः शास्त्रप्रदायविधि ॥६७॥

सप्रदायस्य कर्तुं पल्लमिदानीमाह—

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैर्विधास्यति ॥

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

य इममिति । य इमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवाङ्मन्योः
संवादरूपं ब्रह्मं गुह्यं गोप्यं मद्भक्तैरेषु मयि भक्तिमत्त्वाभिधास्यति वक्ष्यति,
प्रथमोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः, यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात्
भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पापं भवतीति गम्यते । कथमाभिधास्यती-
त्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः अच्युतस्य शुश्रूषा
मया कियते इत्येव कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं परमं मामेवैष्यति मुच्यते एव
अमदायः अत्र सदायो न कृतैव्यः ॥६८॥

न च—

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

न चेति । न च तस्माच्छास्त्रप्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये
कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत्तमोऽन्यः प्रियकृत्तमो, नास्त्वैवे-
त्यर्थो वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले तस्मात् द्वितीयोऽन्यः
प्रियतरो प्रियकृत्तरः भुवि लोकेऽस्मिन् ॥६९॥

योऽपि—

अव्ययत्वे च य इमं धर्म्यं सवाङ्माद्ययोः ॥

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

अध्येयते इति । अध्येयते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेत
संवादरूपं ब्रह्ममाद्ययोः, तेनेदं कृतं स्यात्— ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपाश्रमाभ-
साना यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वाद्द्विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीता-
शास्त्रस्याप्ययं स्तूपते । परमविधिरेव वा, देवतादिधिष्यज्ञानयज्ञफलतुल्यं
अस्य फलं भवतीति । तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पृथिव्यं स्यामिति मे मम
मतिर्निश्चयः ॥७०॥

अथ श्रोत्रुरिदं फलम्—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नर ॥

सोऽपि मुक्त शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

श्रद्धावानिति । श्रद्धावाञ्छ्रद्धधानोऽनसूयश्चासूयार्जित सन्निभ ग्रथ
शृणुयादपि यो नर अपि शब्दात्किमुतार्थज्ञाननासोऽपि पापामुक्त शमा
अदास्तान् लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामद्रिहोयादिभर्मणाम् ॥७१॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुलया पृच्छति । तदग्रहणं जात
पुनप्राहविद्याभ्युपायान्तरेणपाति प्रष्टुरभिप्राय । यनातरमास्थाय ज्ञाय.
कृतार्थं कर्तव्य इत्याचार्यधर्मं प्रदर्शितो भवति—

कश्चिन्नेतत् श्रुतं पार्थं त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानममोहं प्रणष्टस्ते धनपय ॥७२॥

कश्चिदीदित । कश्चिकिमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थं, त्वयै
काग्रेण चेतसा चित्तेन, किंय अप्रमादत । कश्चिदज्ञानममोहोऽज्ञाननिमित्त
समोहो विचित्तभाव अविवेक स्वाभाविक किं प्रणष्ट ? यदथाऽयं शास्त्र
भवणायासस्तव, मम चोपदेशायाम प्रवृत्तं, ते तव धनपय ॥७२॥

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लघ्वा त्वप्रसादान्मयाच्युत ॥

स्थितोऽस्मि गतसन्देहं करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

नष्ट इति । नष्टो मोहोऽज्ञानत ममन्तमसारानधत्तु सागर इव
दुस्तर । स्मृतिश्चासतत्परिवश्या लघ्वा, यस्या गमात्मसर्वथीना विप्रमोक्ष,
त्वप्रसादात्तत्र प्रसादान्मया त्वप्रसादमाश्रितनाच्युत । अनेन मोहनाशप्रश्न
प्रतिवचनन सर्वशास्त्राध्यायानप्येतावदवति निश्चित दाशित भवति, यत्
ज्ञानात् मोहनाश आ मस्मृतिप्रभश्चेति । तथाच श्रुतौ अनात्मविच्छेदामा
त्युपन्यस्य आमगनेन सर्वप्रथीना विप्रमोक्ष उक्त । “भिष्यते हृदयपार्थ”
[मु २ २ १] “तत्र को मोहः कः शोक एतन्मनुष्यतः” [द्विं ७] इति

च मन्त्रवर्णः । अथेदानीं त्वच्छासने स्थितोऽस्मि गतछदेहो मुक्तमशयः । करिष्ये
ध्वजन तव अह त्वत्प्रसादात्कृतामो, न मम कर्तव्यमस्तीत्याभिप्रायः ॥७३॥

परिसमाप्त । शास्त्रार्थ प्रवेदानीं कर्मास्वध्याददर्शनार्थं मन्त्र उवाच—
संजय उवाच ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥

संवादमिममश्रौपमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

इत्यहमिति । इत्येवमह वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवाद-
मिम यथोक्तमश्रौष श्रुतवानस्मि अद्भुतमन्वयनविरमयकर रोमहर्षण रोमाच-
रम् ॥७४॥

त चेम—

व्यामप्रसादात् श्रुतवानिमं गुह्यतम परम् ॥

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्मन्नात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

व्यासेति । व्यामप्रसादात् ततो दिव्यचतुर्वर्णमात् श्रुतवानिम संवाद
गुह्यतम पर योग, योगार्थं ज्ञान ग्रथोऽपि योग, संवादमिम योगमेव वा योगे-
श्वरात्कृष्णात्मात्कथयतः स्वय न परतरया ॥७५॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य सवादिमिममद्भुतम् ॥

वेशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

राजधिति । हे राजन्श्रुतराद्, संस्मृत्य संस्मृत्य सवादिमिममद्भुत
वेशवार्जुनयोः पुण्यं इम भवणादपि पापद्ग श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः
प्रतिक्षणम् ॥७६॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हेतुः ॥

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

तच्चेति । तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हेतुर्विश्वरूप विस्मयो मे
महान् हे राजन्, हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

किं यदुना—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पाथो धनुर्धरः ॥

तत्र श्रीविजयो मूर्तिर्धृत्वा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

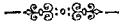
इति श्रीमहाभारते द्रुपदसाहस्रयुग सहिताया वैयासिक्या धीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्पत्रे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरः तत्प्रमथत्यात्सर्वयोगवाजस्य, कृष्णा, यत्र पाथो यस्मिन्पत्रे धनुर्धरो गाण्डीवन्त्रा, तत्र श्रीस्तस्मिन्पत्राद्भवाना पक्षे विजयः तत्रैव मूर्तिः शिष्यो विशेषो विस्तारो मूर्तिः धृत्वा अव्यभिचारिणी नीतिर्नयः, इत्येव मतिर्ममेति ॥७८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजक्याचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रं समाप्तम् ।

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकाद्यचरणप्रतीकवर्णानुक्रमः ।

अ.		अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्	१२.११
अकीर्तिं चापि भूतानि	२.३४	अभ्येष्टमते च य इमम	१८.७०
अक्षरं ब्रह्म परमम्	८. ३	अनंतविजय राजा	१.१६
अक्षराणामकारोऽस्मि	१०.३३	अनंतथास्मि नागानाम्	१०.२९
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः	८.२४	अनन्यचेनाः सततम्	८.१४
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयम्	२.२४	अनन्याधिन्तयन्तो माम्	९.२२
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा	४. ६	अनपेक्षः शुचिर्दक्षः	१२.१६
अज्ञश्चाप्रदधानश्च	४.४०	अनादिस्वानिर्गुणवान्	१३.३१
अत्र शरा महेष्वासाः	१. ४	अनादिमथ्यान्तमनन्त	११.१९
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	३.३६	अनाश्रितः कर्मफलम्	६. १
अथ चित्त समाधातुम्	१२. ९	अनिष्टमिष्ट मिथ च	१८.१२
अथ चेत्वमिमं धर्मम्	२.३३	अगुद्रेगकर वाग्धम्	१७.१५
अथ चैन नित्यजातम्	२.२६	अनुबध क्षय द्विसाम्	१८.२५
अथवा योगिनामेव	६.४२	अनेकचित्तविभ्रान्ताः	१६.१६
अथवा बहुनैतेन	१०.४२	अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रम्	११.१६
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा	१.२०	अनेकवक्त्रनयनम्	११.१०
अथेतदप्यशक्तोऽसि	१२.११	अन्तकाले च मामेव	८. ५
अदृष्टपूर्वं हृषिणोऽस्मि	११.४५	अन्तवत्तु फल तेषाम्	७.२३
अदेशकाले यद्दानम्	१७.२२	अन्तवन्त इमे देहाः	२.१८
अद्रेष्टा सर्वभूतानां	१२.१३	अन्नद्भ्रान्तिभूतानि	३.१४
अधर्मं धर्ममिति या	१८.३२	अन्ये च बहुवः शराः	१. ९
अधर्माभिभवत्कृष्ण	१.४१	अन्ये त्वेषमजानन्तः	१३.२५
अधयोर्व प्रमृतास्तस्य	११. २	अपरं भवतो जन्म	४. ४
अधिभुनं क्षरो मावः	८. ४	अपरे नियताहाराः	४.३०
अधियज्ञः कयं को ल	८. २	अपरेयमितस्त्वय्याम्	७. ५
अधिष्ठानं तथा कर्ता	१८.१४	अपर्याप्तं तदस्माकम्	१.१०

एवमुक्त्वा ततो राजन्	११. ९	कर्मोदियाणि सपम्य	३. ६
एवमुक्त्वा ह्योकेचाम्	३. ९	कंपयतः शरीरस्थम्	१७. ६
एवमेतद्यथा च त्वम्	११. ३	कवि पुराणमनुशा०	८. ९
एव परपगप्रातम्	४. २	कस्माच्च ते न नमेरत्	११. ३७
एव प्रवर्तित चक्रम्	३. १२	कांक्षत कर्मणा सिद्धिम्	४. १०
एव बहुविधा यता	४. ३२	काम एष क्रोध एष	३. ३७
एव युद्धे पर युद्ध्या	३. ४२	काममोघवियुक्तानाम्	५. २६
एव सततयुक्ता ये	१२. १	काममात्रेभ्य दुष्पूरम्	१६. १०
एव ज्ञात्वा कृत कर्म	४. १५	कामात्मान स्वर्गपरा	२. ४३
एषा नैऽभिहिता सांख्ये	२. ३९	कामस्तेऽस्तेऽह्नाज्ञाना	७. २०
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ	२. ७२	काम्यानां कर्मणां	१८. २
ओं.		कायेन मनसा युद्धया	५. ११
ओमियेकाक्षर ब्रह्म	८. १३	कार्पण्यदोषोपहत०	२. ७
ॐ तत्सदिति निर्देशो	१७. २३	कार्यकरणकर्तृत्वे	१३. २०
क.		कार्याभिस्येव यत्कर्म	१८. ९
कच्चिनोभयविभ्रष्ट.	६. ३८	कालोऽस्मि लोकश्रय०	११. ३२
कच्चिदेतच्छुन पार्य	१८. ७२	काश्यथ परमेष्वास	१. १७
कट्टञ्जलवगान्युष्ण०	१७. ९	किरीटिन गदिन चक्र०	११. ४६
कथ न शेषमहमाभिः	१. ३९	किरीटिन गदिन चकि०	११. १७
कथ भीममह सट्टे	२. ४	किं कर्म किमकर्मेति	४. १६
कथ विद्यामह योगिन्	१०. १७	किं तद्ब्रह्म किमथात्मन्	८. १
कर्मज युद्धियुक्ता हि	२. ५१	किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या	९. ३३
कर्मण. मुह्यन्त्याहु	१४. १६	कृतस्त्वा कश्मकमिदम्	२. २
कर्मणैव हि सभिद्रम्	३. २०	कुञ्क्षत्रे प्रणश्यति	१. ४०
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्	४. १७	कृपया परवाकितो	१. २८
कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	४. १८	कृपिगौरक्षयवाणिज्यम्	१८. ४४
कर्मण्येवाधिकारस्ते	२. ४७	कैलिगौर्खान्युणानेतान्	१४. २१
कर्म ब्रह्मोद्भव विद्धि	३. ११	कीधाद्भवति समोद्.	२. ६३
		क्षेप्तोऽधिकतरस्तेषाम्	१२. ५

हेव्यं मा स्म गम. पार्थ	२. ३	तच्च सम्मृत्य सम्मृत्य	१८.७७
द्विध भवति धर्मात्मा	९.३१	ततः शस्त्राश्च भर्षथ	११३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३.३४	ततः श्वैर्हयैर्युक्ते	१.१४
क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि	१३. २	ततः स विस्मयाविष्टो	११.१४
ग.		तत्त्वावेत्तु महाबाहो	३.२८
गतमगम्य मुक्तस्य	४.२३	तत्र तं बुद्धिसंयोगम्	६.४३
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षा	९.१८	तत्र मत्त्व निर्मलत्वान्	१४. ६
गार्डं य प्रमते हस्तात्	१.३०	तत्रापदयत्स्थितान्पार्थः	१.२६
गामाविश्य च भूतानि	१७.१३	तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नम्	११.१३
गुणनेतानतास्य त्रान्	१४.२०	तत्रैकाग्र मन कृत्वा	६.१२
गुस्नहत्वा हि महानु०	२. ५	तत्रैव सति कर्तारम्	१८.१६
च.		तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	१३. ३
चञ्चल हि मनः कृष्ण	६.३४	तदित्यनभिसंशय	१७.२५
चतुर्विधा भजन्ते माम्	७.१६	तदबुद्धयस्तदात्मानः	५.१७
चातुर्वर्ण्यं मया ऋग्म्	४.१३	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४.३४
चित्तामपरिमेषा च	१६.११	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६.४६
चेतसा सर्वकर्माणि	१८.५७	तपाम्यहमह यर्षम्	९.१९
ज.		तमस्त्वज्ञानं विद्धि	१४. ८
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४. २	तमुवाच हृषीकेश	२.१०
जरामरणमोक्षाय	७.२९	तमेव शरणं गच्छ	१८.६२
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२.२०	तस्माच्छान्तिं प्रमाणं ते	१६.२४
जितात्मनः प्रशान्तस्य	६. ७	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११.४४
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९.१५	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	३.४१
ज्ञानविज्ञानतृप्त रमा	६. ८	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो०	११.१३
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५.१६	तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८. ७
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८.१९	तस्मादसक्तं सततम्	३.१९
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्	७. २	तस्मादज्ञानसंभूतम्	४.४२
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाना	१८.१८	तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७.२४
ज्ञेयः स नित्यसन्धासी	५. ३	तस्माद्यस्य महाबाहो	२.६८
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३.१२	तस्मान्मार्गं वयं हन्तुम्	१.३७
ज्यायमी चेत्कर्मणस्ते	३. १	तस्य सज्जनपन्धर्यम्	१.१२
जशोतिवामपि तज्ज्यो०	१३.१७	तं विद्याद्दुःखसंयोगम्	६.२३
त.		तं तथा कृपयाविष्टम्	२. १
ततः पदं तत्परिमा०	१५. ४	तानह द्विपतः कूरान्	१६.१९

तानि सर्वाणि सयम्प्र	२.६१	देवी ह्येषा गुणमयी	७.१४
तुन्यनिदास्तुतिर्भौनी	१२.१९	देवि सपदिमोक्षाय	१६. ५
नेत्र धमा धृति शौ०	१६. ३	दोषैरेतैः कुरुष्वानाम्	१.४३
ने त भुक्त्वा स्वर्गलोकम्	९.२१	द्यावापृथिव्योरिदं०	११.२०
तेषामह गमुदृता	१२. ७	द्युत छलयतामस्मि	१०.३६
तेषामेवानुष्मार्थम्	१०.११	दृष्यन्तास्तपोयज्ञा.	४.२८
तथा ज्ञानो निययुक्त	७.१७	द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१.१८
तेषा मनतयुक्त ना	१०.१०	द्रुण च भीष्म च	११.३४
त्यक्त्वा कर्मफलमगम	४.२०	द्राविमो पुरुषो लोके	१५.१६
त्याज्य दीपवदित्येके	१८. ३	द्वा भूतसर्गो लोके	१६. ६
त्रिभिर्गुणमैर्भावे	७.१३	धर्मज्ञेन कुरुक्षेत्रे	१. १
त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७. २	धर्मो राक्षित्तया कृष्णः	८.२५
त्रिविध नरकस्येदम्	१८. २१	धूमेनाभियते बद्धिः	३.३८
त्रैगुण्यत्रिपदा वेदा	२.४५	धृत्या यया धारयते	१८.३३
त्रैविद्या मां सोमरा	९.२०	धृष्टकेतुश्चैकितान	१. ५
त्वमधर परम वेदि०	११.१८	ध्यानेनारमिनि पश्य०	१३.२४
त्वमादिदेव पुरा	११.३८	ध्यायतो विषयान्पुषः	२.६२
दु-		न.	
दुडो दमयतामस्मि	१०.३८	न कर्तृन्व न कर्माणि	५.१४
दुनो दपोऽभिमानय	१६. ४	न कर्मणामनारम्भात्	३. ४
दुःशक्रालानि च ते	११.२५	न क्वाक्षे विजय कृष्ण	१.३२
दुःशक्रमिते यदानम्	१७.२०	न च तस्मान्मनुषेषु	१८.६९
दिवि सूर्यामश्वम्य	११.१२	न च मन्थानि भूतानि	९. ५
दिव्यमान्यात्रधरम्	११.११	न च मा तानि कर्माणि	९. ९
दुःशक्रियेव यत्कर्म	१८. ८	न धेनव्विप्र कतरशो	२. ६
दुःशक्रियेव यत्कर्म	२.५६	न जायते सिष्ये वा	२.२०
दुःशक्रियेव यत्कर्म	२.४९	न तश्चिन् पृथिव्या वा	१८.४०
दुःशक्रियेव यत्कर्म	१. २	न तद्भासयते सूर्यो	१५. ६
दुःशक्रियेव यत्कर्म	११.५१	न तु मा शक्यमे दृष्टुम्	११. ८
दुःशक्रियेव यत्कर्म	१७.१४	न त्वेवाह जातु नासम्	२.१२
देवादिभ्युत्पन्नानि०	३.११	न द्वेष्टपशुशक कर्म	१८.१०
देवान्भावयतानेन ;	२.३०	न प्रकृष्येद्विष प्राप्य	५.२०
देही नित्यमवध्योऽथम्	२.१३	न युद्धिभेद जनयेत्	३.२६
देहिनेऽस्मिन्यथा देहे -	४.२५	नम सृष्टा दीप्तमने०	११.२४
देवमेवापरे यज्ञम्			

नमः पुरस्तादथ षष्ठ०	११४०	पर्वेनामि महाबाहो	१८.३
न मा कर्माणि लिपन्ति	४.१४	पत्र पुप फल तोवम्	१.२६
न मा दुष्कृतिनो मुडा	७.१५	परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो	८.२०
न मे पार्थास्ति कर्त०	३.२२	पर भद्र पर धाम	१०.२२
न मे विदुः सुरगणा	१०.२	पर मूय प्रवक्षामि	१४.१
न रूपमस्येह तथो०	१५.३	परिनाणाय साधूनाम्	४.८
न वेद्यज्ञाध्ययने.	११.४८	पवन पशतामरिम	१०.३१
तथो मोहं मृत्तिलं वा	१८.७३	पश्य मे पार्थ रूपाणि	११.१
नेहि कश्चित्क्षणमपि	३.५	पश्यादित्यान्वम्०	११.६
न हि देहभृता शक्यम्	१८.११	पश्यामि देवास्तव देव	११.१५
न हि प्रपश्यामि ममा०	२.८	पश्यता पांडुपुत्राणाम्	१.३
न हि ज्ञानेन सदृशम्	४.३८	पाचजन्य हृषीकेशो	११.५
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति	६.१६	पार्थ नवेह नामुत्र	६.४०
नादत्ते कस्यचित्पापम्	५.१५	पितासि लोभस्य चरा	११.४३
नान्नोऽस्ति मम दि०	१०.४०	पिताहमस्य जगनो	१.१०
नान्य गुणेभ्य कर्तारम्	१४.१९	पुण्यो गव पृथिव्या च	७.९
नासतो विद्यते भाव	२.१६	पुरुष प्रकलित्यो हि	१३.२१
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	२.६६	पुरुष स पर पार्थ	८.२२
नाह प्रकाश सर्वस्य	७.१५	पुरोवर्षां च मुदय मा	१०.२४
नाह वर्देन तपसा	११.५३	पूर्वाभासेन तेनैव	६.४४
निमित्तानि च पश्यामि	१.३१	पृथक् वेन तु यज्जानम्	१८.२१
नियनस्य तु सन्धस	१८.७	प्रकाश च प्रशस्ति च	१४.२३
नियत कृह कर्म त्वम्	३.८	प्रकृति स्वामवष्टभ्य	९.८
नियन सगरहितम्	१८.२३	प्रकृते क्रियमाणानि	३.२७
निराशीर्यतचित्तात्मा	४.२१	प्रकृतेर्गुणसमूहा	३.२९
निर्मानमोहा जितसग०	१५.५	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३.२९
निश्चयं शृणु मे तव	१८.४	प्रजहाति यदा कामान्	२.५५
निह्नय धार्तराष्ट्र	१.३६	प्रयनापतमानरतु	६.४५
नेहाभिक्रमनाशी-स्ति	२.४०	प्रथाणकाले मनसा	८.१०
नैते सती पार्थ जानन्	८.२७	प्रलयन्विद्यजन्ष्टकन्	५.९
नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि	२.२३	प्रशस्ति च निशस्ति च	१६.७
नैव किंचित्करोमीति	५.८	" " "	१८.३०
नैव तस्य कृतेनार्थो	३.१८	प्रशान्तमनस ह्येनम्	६.२७
प.		प्रशांतात्मा वितगभी	६.१४

प्रमादे सर्वदुःखानाम्
प्रहादधामि र्द्विधा०
प्राप्य पुण्यवृत्तां लो०
य.

बधुरात्मा मनसस्त्य
दन्त बलवती चाहम्
बहिरलथ भूतानाम्
बहुना जन्मान्मन्ते
बहुनि मे ध्वनीतानि
याथापरोक्षमत्ता मा
याज मां सर्वभूतानां
सुद्विपुत्रो बहार्त्तह
सुद्विज्ञानमममोह
सुद्वेभद धूर्तध्व
सुद्वया विशुद्वया युक्तो
दृहमान तथा गात्राम्
मन्त्राणे द्विप्रनिष्ठा हम्
मन्त्रयाथाय कर्माणि
मन्त्रभन प्रमन्त्रामा
मन्त्रापेय मन्त्र हवि
मन्त्राणसत्रियविशाम्
म.

भक्त्या त्वन्मया शक्य
भक्त्या मामभिमानानि
भवाइशापुपरतम्
भक्त्यान्मथ कर्णथ
भक्त्यायर्था द्विभूतानाम्
भक्त्यान्मथ प्रमुक्तनः
भूतप्राम. सु एवायम्
भूमिगोऽनयो वायु.
भुय एव महाबाहो
भोषार मन्त्रप्रसाम्
भोगैर्भक्त्यात्तानाम्
म.

२.६५	मच्चिन्तः सर्वदुर्गाणि	१८. ५८
१०.३०	मच्चिन्ता मद्रतप्राणाः	१०. ९
६४१	मन्कर्मन्मत्वरमो	११. ५१
	मत्तः परतरे नान्यत्	७. ७
६. ६	मदनुप्रहाय परमम्	११. १
७.११	मनःप्रमाद सौम्यन्वम्	१७. १६
१३.१५	मनुप्राणां सहस्रेषु	७. ३
७.१९	मन्मता भव मद्रत्तो	९. ३४
४. ५	" " "	१८. ६५
५.२१	मन्यसे यदि तच्छ्रवयम्	११. ४
७१०	मम योनिर्महद्दृघ	१४. ३
२.५०	ममेवांशो जीवन्नेके	११. ७
१०. ४	मया ततमिदं सर्वम्	९. ४
१८.२९	मयायज्ञेण प्रवृत्ति.	९. १०
१८.५१	मया प्रमथेन तवा०	११. ४३
१०.३५	मथि चानन्ययोगेन	१३. १०
१४.२७	मथि सर्वाणि कर्माणि	३. ३०
५१०	मथावेदय मनो ये माम्	१२. २
१८.१४	मथासक्तमनाः पार्थ	७. १
४.२४	मथैव मन आधन्व	१२. ८
१८ ४१	मथैषयः सम पूर्वे	१०. ६
	मथैर्षणां भृशुरहम्	१०. ३५
११.५४	महात्मानस्तु मां पार्थ	९. १३
१८.५५	महाभूतान्यहवारो	१३. ५
२.३५	मा ते ध्यया मा च	११. ४९
१. ८	मात्रास्यर्षान्तु कौन्तेय	२ १४
११. २	मानापमानयोस्तुन्यः	१४. २५
१.२५	मासुरेय पुनत्रेन्म	८. १५
८.१९	मां च योऽध्वनिवोरण	१४. २६
७ ४	मां द्वि पार्थ ध्ययाध्विथ	९. ३२
१०. १	मुक्तमनोऽनहवादी	१८. २६
५. २९	मूढमाहेष्वात्मनो यन्	१७. १९
२. ४४	मृत्युः सर्वहरषाहम्	१०. ३४
	मोषादा मोषकर्माणो	९. १३

य.		यदमे नानुवधे च	१८. ३९
य इद परम शुधम्	१८. ६८	यदहकारमाश्रित्य	१८. ५९
य एन वेत्ति हन्तारम्	२. १९	यदक्षर वेदविदो	८. ११
य एव वेत्ति पुष्टपम्	१३. २३	यदा ते मोहकलिलम्	२. ५२
यन्चापि सर्वभूतानाम्	१०. ३९	यदादित्यगत तेजो	१५ १२
यच्चावहासार्थमस०	११. ४२	यदा भूतपृथग्भावम्	१३. ३०
यजन्ने सात्विना देवा०	१७. ४	यदा यदा हि धर्मस्य	४. ७
यतो दान तपः कर्म	१८. ५	यदा विनियत चित्तम्	६. १८
यज्ञशिशामृतभुञ्जो	४. ३१	यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	१४. १४
यत्रशिशानिनः सन्तो	३. १३	यदा सहरते चायम्	२. ५८
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३. ९	यदा हि नेद्रियार्थेषु	६ ४
यत्रै तपनि दाने च	१७. २७	यदि मामप्रतीकारम्	१. ४६
यज्ज्ञात्वा न पुरमोहम्	४. ३५	यदि ह्यह न वर्तेय	३. २३
यतनो ह्यपि कीर्तय	२. ६०	यदृच्छथा क्षोपपत्रम्	२. ३२
यतन्तो योगिनर्धनम्	१५. ११	यदृच्छालामसतुथे	४. २२
यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्	१८. ४६	यद्यदावरोति ध्रेज्	३. २१
वर्तेन्द्रियमनोबुद्धिः	५ २८	यद्यद्विभू तेमःसत्त्वम्	१०. ४१
यतो यतो विश्वरति	६. २६	यद्यप्येते न पश्यन्ति	१. ३८
यत्करोपि यदधाति	९. २७	यथा तु धर्मकामार्थान्	१८. ३४
यत्तप्त्रे द्विपमिव	१८. ३७	यथा धर्ममधर्म च	१८. ३१
यत्तु कामेप्सुना कर्म	१८. २४	यथा स्वप्न भय शौकम्	१८. ३५
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्	१८. २२	यत्स्विदियाणि मनसा	३. ७
यत्तु प्रत्युत्कारार्थम्	१७ २१	यस्मात्क्षरमनीतोऽहम्	१५. १८
यत्र काले त्वनावृत्ति०	८. २३	यस्म.भोद्विजते लोको	१२. १५
यत्र योगेश्वरः कृष्णो	१८ ७८	यस्य नाहङ्गतो भावो	१८. १७
यलोपमेते चित्तम्	६. २०	यस्य सर्वे समारभाः	४. १९
यत्साहच्यैः प्राप्यते	५. ५	य य वापि स्मरन्भावम्	८. ६
यथाकाशस्थितो नित्य	९. ६	य लब्ध्वा चापर लाभम्	६ २२
यथा दीपो निवानस्थो	६. १९	य संन्यासमिति प्राहुः	६. २
यथा नदीनां बहवोऽ०	११ २८	य हि न व्यथयन्त्येते	२. १५
यथा प्रकाशयत्त्रैकः	१२. ३३	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१६. २३
यथा प्रदीप्त ज्वलनम्	११. २९	यः सर्वत्रानभिभेदः	२. ५७
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	१३. ३२	यातयामं गतरसम्	१७. १०
यथैवापि समिद्धोऽग्निः	४. ३७	या निशा सर्वभूतानाम्	२. ६९

यांति देवत्रता देवान्	१. २५	योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	६.३३
यामिमां पुण्ड्रिणां वाचम्	२. ४२	र.	
यावत्सजायते किञ्चिन्	१३. २६	रजस्तमश्चामिभूय	१४.१०
यावदेतातिरिक्तेऽहम्	१. २२	रजसि प्रलयं गच्छा	१४.१५
यावानर्थं उदपाने	२. ४६	रजो रागान्मक् विद्धि	१४. ७
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	५ १२	रगोऽहमसु कौन्तेय	७ ८
युक्ताद्वारविहारस्य	६ १७	रागद्वेषवियुक्तस्तु	२.६४
युजन्नेव सदाऽऽत्मानम्	६. १५	रागी कर्मफलश्रेणुः	१८.२७
युजन्नेव मदात्मान	६.२८	राजन्मस्त्वय	१८.७६
युधानन्द्युध विक्रान्तः	१. ६	राजविद्या राजगुह्यम्	९. २
यच्चैव सात्त्विका भावा.	७.१२	हृद्राणां शकरश्चास्मि	१०.२३
ये तु धर्म्यास्तुमिदम्	१२.२०	हृद्राद्रिया नसवो ये च	११.२२
ये तु सर्वाणि कर्माणि	१२ ६	रूप महते बहुवक्त्र०	११.२३
ये त्वक्षरमनिर्देदयम्	१२. ३	ल.	
ये त्वेतदन्यसूयन्तो	३.३२	लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणम्	५.२५
येऽप्यन्यदेवताभक्ता	९.२३	लेलिचसे प्रसमान.	११.३०
ये मे मनामिदं निचयम्	३.३१	लोकेऽस्मिन्द्राविना	३. ३
ये यथा मा प्रपद्यन्ते	४.११	लोभः प्रगृह्णन्तारभः	१४.१२
ये शास्त्रविधिमुन्मथ्य	१७. १	च.	
येषामर्थे कश्चिन्नो	१.३३	वृक्षमर्हस्यशेषेण	१०.१६
येषां त्वन्तगत पाप	७.२८	वृक्षाणि ते त्वरमाणा	११.२७
ये हि सस्पर्शजा भोगाः	५.२२	वायुर्यमोऽग्निर्वहगः	११.३९
योगयुक्तो विशुद्धात्मा	५. ७	वासासि जर्णानि यथा	२.२२
योगसन्धस्तर्कमाणम्	४.४१	विद्याविनयमपने	५.१८
योगस्थः कुरु कर्माणि	२.४८	विधिर्हीनमव्युष्टाश्रमम्	१७.१३
योगिनामपि सर्वेषाम्	६.४७	विविक्तसेवी लम्बाशी	१८.५२
योगी युञ्जीत सततम्	६.१०	विपया विनिवर्तन्ते	२.५९
योगस्यमानानवेक्षेऽहम्	१.२३	विषयैर्द्रियसयोगात्	१८ ३८
यो न हृष्यति न द्वेष्टि	१२.१७	विस्तरेणात्मनो योगम्	१०.१८
योऽन्तःसुखोऽन्तरास	५ २४	विहाय कामान्य.	२.७१
यो मामजमनादिं च	१०. ३	वीतरागभयक्रोधाः	४.१०
यो मामेवमसमूहो	१५.१९	वृष्णीनां वायुदेवोऽस्मि	१०.३७
यो मां पश्यति सर्वत्र	६.३०	वेदानां सामवेदोऽस्मि	१०.२२
यो यो यां यां तनु भक्तः	७.२१	वेदाविनाशिनं नित्यम्	२.२१

वेदाह समतीक्ष्णानि	७.२६	सपत्रं रजस्तम इति	१४. ५
वेदेषु यरोषु तपःसु	८.२८	सत्त्व मुखे मंजयति	१४. ९
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	९.४१	सत्वात्सजायते ज्ञानम्	१४.१७
व्याभिधेयेव वाग्मेन	३. २	सत्त्वानुष्णा सर्वस्य	१७. ३
व्यासप्रगादाच्छुनवान्	१८.७५	सदृश चेट्णे स्वत्याः	३.३३
श.		सद्रावे साधुभावे च	१७.२६
शक्नोतीहैव यः सीडुम्	५.२३	समदुःखगुस्त स्वस्थः	१४.२४
दानैः गनेहारमेनु	६.२५	सम कायदारिरीश्रीवम्	३.१३
समो दमस्तपः शौचम्	१८.४२	सम पश्यन्दि सर्वत्र	१३.२८
शरीर यद्वाप्नोति	१५. ८	सम सर्वेषु भूतेषु	१३.२७
शरीरवाञ्छनोभिर्भत्	१८.१५	समः शत्रो च मित्रे च	१२.१८
शुद्धशुभे गती ह्येते	८.२६	समो ह सर्वभूतेषु	९.२९
शुचो देशे प्रतिष्ठाप्य	६.११	सर्गोणामादिन्नाथ	१०.३२
शुभाशुभकल्लेखम्	९.२८	सर्वकर्माणि मनसा	५.१३
शौर्ध तजो भूतिर्दक्षिणम्	१८.४३	सर्वैर्माण्यपि सदा	१८.५६
श्रद्धया परया तप्तम्	१७.१०	सर्वगुण्यनम भूय.	१८.६४
श्रद्धावाननगूयथ	१८.७१	सर्वेन पाणिपाद् तत्	१३.१३
श्रद्धावाह्रभने ज्ञानम्	४.३९	सर्वद्वाराणि सयम्य	८.१२
श्रुतिविनातिपन्ना ते	२.५३	सर्वदरिषु देहेऽस्मिन्	१४.११
श्रेयान् द्रव्यमवाद्यजात्	४.३३	सर्वधर्मान्परित्यज्य	१८.६६
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः	३.३५	सर्वभूतस्थमात्मानम्	६.२९
" " "	१८.४७	सर्वभूतास्थित यो माम्	६.३१
श्रेयो हि ज्ञानम०पा०	१२.१२	सर्वभूतानि कान्तेय	९. ७
धोत्रादीर्नाद्रियाप्यन्ये	४.२६	सर्वभूतेषु येनैकम्	१८.२०
धोत्र चक्षुः शरीरं च	१९. ९	सर्वमेतत्त मन्ये	१०.१४
श्वशुरान्मुद्गश्चेव	१.२७	सर्वयोनिषु कौतिय	१४. ४
स.		सर्वेषु चाह हृदि	१५.१५
स एवायं मया तेऽद्य	४. ३	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४.२७
सक्ताः कर्माण्यदिदासः	३.३५	सर्वेन्द्रियगुणाभासम्	१३.१४
सखेति श्लवा प्रथमम्	११.४१	सहज कर्म कौतिय	१८.४८
सोषो धार्तराज्ञाणाम्	१.१९	सहयताः प्रजाः सृष्ट्वा	३.१०
तत कौतियन्तो माम्	९.१४	सहस्रयुगपर्यतम्	८.१७
तया श्रद्धया युक्तः	७.२२	सकरो नरकार्यिव	१.४२
त्कारमानपूजार्थम्	१७.१८	सकल्पप्रभवान्कामान्	६.२४

संतुष्टः सततं योगी	१२ १४	मुदाग्निप्रासुंदाग्नि०	६० ९१
सप्रियम्भ्यैत्रियग्रामम्	१२ ४	स्याने ह्यर्षिकेश तव	११.१६
मंन्यामस्तु महाबाहो	५. ६	म्विनप्रत्तस्य का भाषा	२.५४
मन्यासस्य महाबाहो	१८. १	सार्शानृत्वा बहिर्वाप्यान्	५.२७
सन्यासः कर्मयोगश्च	५. २	स्वधर्ममग्नि चावेक्ष्य	२ ३१
साधिमृनाधिदेव माम्	७.३०	स्रमावजेन कोनेव	१८.६०
संख्ययोगी पृथग्गालाः	५. ४	स्वयमेवात्मना मानम्	१०.१५
मिद्धिं प्राप्तो यथा	१८.५०	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८.४५
मीदन्ति मम गालाणि	१ २९	ह.	
सुखदुःखे समे कृत्वा	२.३८		
सुखमात्ययिनिक यत्तन्	६.२१	हतो वा प्राप्स्यसि	२.३७
सुखं त्विदानीं त्रिविधम्	१८.३६	हंत ते कथयिष्यामि	१०.१९
सुदुर्दशीभिर्द रूपम्	११.५२	हर्षिकेशं तदा वाक्यम्	१.२१

